

695 Ft

TÖRTÉNELMI MAGAZIN

2018/1

KÜLÖNSZÁM

RUBICON

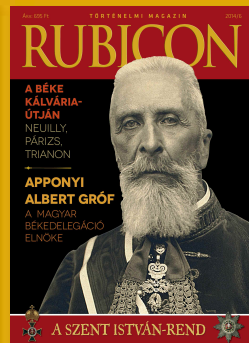
KINCSES KOLOZSVÁR

ERDÉLY FŐ VÁROSA

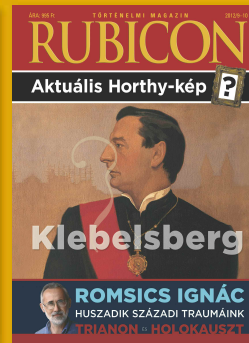
2016/10-11.

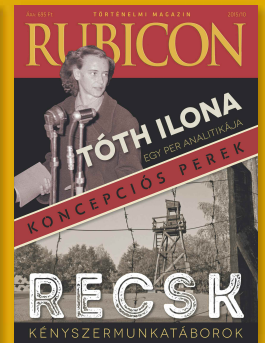
2014/6.

2017/7-8.

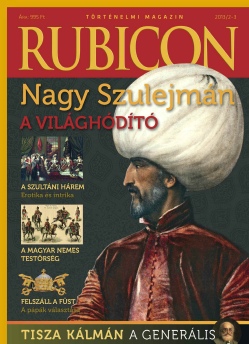

2012/9-10.

2015/10.

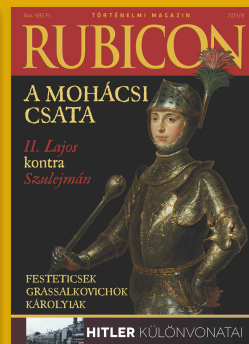
Sikerszámaink!

2013/2-3.

2014/10.

2013/8.

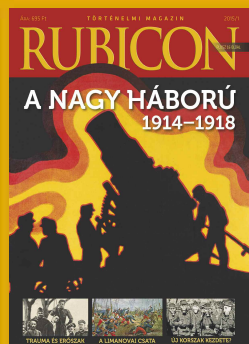
2017/9.

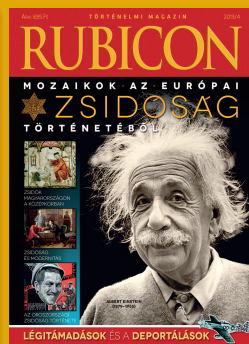
2016/7.

2014/1.

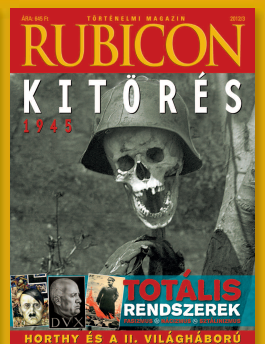
2015/1.

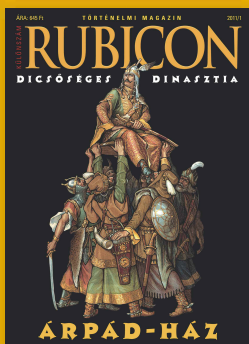
2013/4.

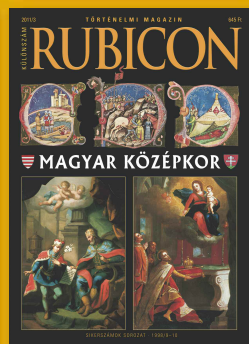
2016/3.

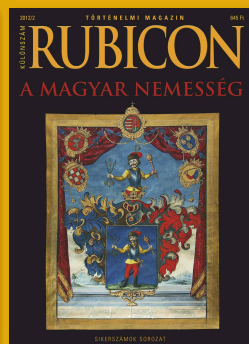
2012/3.

2011/1. különszám

2011/3. különszám

2012/2. különszám

2017/1. különszám

2012/1. különszám

Megrendelhető: www.rubicon.hu

ALAPÍTVÁ 1989

RUBICON

TÖRTÉNELMI MAGAZIN

XXIX. ÉVFOLYAM 320. SZÁM

LEKTORÁLT FOLYÓIRAT

Főszerkesztő:

Rácz Árpád

Szerkesztőbizottság:

Bertényi Iván, Csorba László,
Gyarmati György, Hahner Péter,
Hermann Róbert, Magyarics Tamás,
Mezey Barna, Németh György, Oborni
Teréz, Orosz István, Rainer M. János,
Rácz György, Romsics Gergely,
Szakály Sándor, Ujváry Gábor

Olvasószerkesztő:

Potencsik Erika

Képszerkesztő:

Vajda László

Fotó:

Kardos Judit,
Mudrák Attila

Térkép:

Nagy Béla, Sebők László

Tervezőszerkesztő:

Czeizel Balázs

Kiadja a Rubicon-Ház Kft.

Felelős kiadó: Rácz Árpád

A szerkesztőség címe:

1161 Budapest, Sándor u. 60.

Telefon: 402-1848

e-mail: rubicon@rubicon.hu

honlap: www.rubicon.hu

Megjelenik évente 12 szám

Nyomtatás: Ipress Center Central Europe Zrt.

2600 Vác, Nádas utca 8.

Felelős vezető: Borbás Gábor

Terjeszti a Lapker Zrt.

Előfizethető a RUBICON-HÁZ Kft.-nél

(Bankszámlaszám: Budapest Bank Zrt.,

10102237-77185300-00000001),

valamint Budapesten a Magyar Posta Zrt.

Levél- és Hírlapüzletági Igazgatóságán

(XIII., Lehel u. 10/A,

levélcím: LHI, Budapest 1900),

illetve kerületi ügyfélszolgálati irodáiban,

vidéken a postahivatalokban.

Külföldön terjeszti a COLOR Interpress Kft.

1039 Budapest, Hatvany Lajos u. 14.

Tel.: +36 1 243 9232

www.colorinterpress.hu

HU ISSN 0865-6347

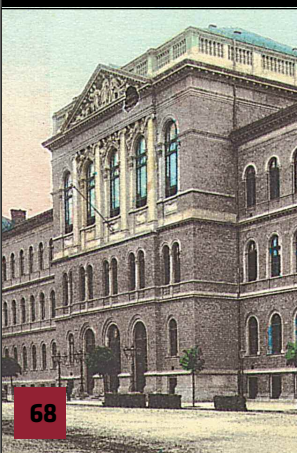
16

26

28

68

84

TARTALOM 2018/1 KÜLÖNSZÁM

KINCSES KOLOZSVÁR

4 Egyed Ákos – Kántor Lajos: Erdély fő városa.

Kincses Kolozsvár

6 Lupescu Radu: Mátyás király szülőháza

8 Csetri Elek: Kolozsvár népessége

16 Asztalos Lajos: Kolozsmonostor

18 Sipos Gábor: A reformáció Kolozsvárott

26 Muradin Jenő: A Szent György-szobor Kolozsváron

28 Jeney-Tóth Annamária: A gyarapodó Kolozsvár.

Kézművesek a 16-17. századi kincses városban

34 Kovács Kiss Gyöngy: Pletyka, pletykázkodás.

Becsületsértés, rágalmozás a fejedelemség kori Kolozsváron

40 Pakó László: Igazságszolgáltatás Kolozsvárt.

Kolozsvár joghatóságának fejlődése a 16. század végéig

46 Kiss András: Legenda vagy történelmi tény?

Bocskai és a kolozsvári hóstátiak

50 Mihály Melinda: Kolozsvár főtere

54 Lupescu Radu: A Mátyás-szobor

56 Egyed Ákos: A modern Kolozsvár születése

68 Gaal György: Egyetem Kolozsvárt

75 Hámori Péter: Trianon után.

A megfélemlített Kolozsvár

80 Szabó Dezső: Búcsú Kolozsvártól

82 Gaal György: Házsongárdi évszázadok.

Kis kolozsvári művelődéstörténet

94 Stefano Bottoni: Az elveszett centrum.

Kolozsvár a második világháború után

Különszámunk a 2005/2–3. szám újraserkesztett, átalakított változata.

Képek: Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fotótár és Magyar Történelmi Képcsarnok · Erdélyi Történelmi Múzeum · Belvárosi Református Egyházközösség (Kolozsvár) · Fodor András képeslapgyűjő · Miklóssy Gyula, Vas Géza és Kobán József fotográfusok · Photocon · A képanyag válogatásában Mihály Melinda és Sipos Gábor nyújtott segítséget · Címlapfotó: Miklóssy Gyula

www.rubicon.hu

KINCSES

ERDÉLY FŐ VÁROSA

EGYED ÁKOS – KÁNTOR LAJOS

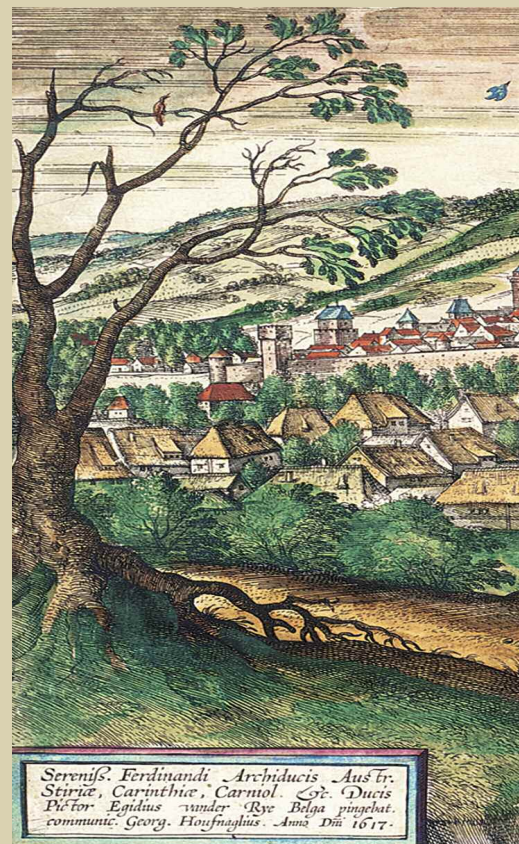
Hunyadi Mátyás szülővárosának, Kolozsvárnak a nevét története során lakossága latinul, németül, románul egyaránt használta. Így a térképeken, kiadványokban fellelhető Claudiopolis, Klausenburg vagy Cluj ugyanúgy Kolozsvárt jelölte, mint az 1974. október 16-tól hivatalos név: Cluj-Napoca. Ez utóbbi arra utal, hogy a történeti hagyomány szerint a 2. század első negyedében Napoca néven római provincia székhelye volt. A magyar történelem több mint 1100 éve vonult be: honfoglalás kori sírokat a mai város több pontján találtak.

Több mint 70 országgyűlést tartottak itt, az elsőt 1466-ban. 1541-től az Erdélyi Fejedelemség első városa („civitas primaria”). Heltai Gáspár és Hoffgreff György 1550-ben a Kis-Szamos menti településen nyomdát alapít. 1568-ban Dávid Ferenc az unitárius egyház első püspöke – Kolozsvár máig az unitarizmus központja. Kolozsvár adja Erdélynek és a magyar történelemnek Bocskai Istvánt – a magyar tudománynak és a világnak (két és fél századdal később) Bolyai Jánost. 1792-ben innen indul a hivatásos magyar nemzeti színjátszás. Katona József 1815-ben a kolozsvári Erdélyi Múzeum pályázatára írja meg a *Bánk bánt*. Folytathatjuk a felsorolást ide kapcsolódó résztörténetekkel, a Kolozsvári testvérekkel, Mártonnal és Györggyel, a prágai Hradsinban álló – másolatban Kolozsvárt is látható – Szent György bronz lovas szobor (1373) alkotóival, Bethlen Gábor fejedelemmel és Apáczai Csere Jánossal, Jósika Miklóssal és Brassai Sámuellel, Bánffy Miklóssal, Kós Károlyal

és Márton Áronnal. A két világháború közötti és a mai könyvkiadással, folyóiratokkal, kiváló festőművészekkel és grafikusokkal, a Kolozsvári testvérek szobrász utódaival, európai hírre jutott magyar színházzal, európai (sőt Amerikában folytatódó) filmkezdetekkel.

Amikor a 19. század nyolcvanas éveiben Kővári László, a város hűségese és építő kedvű történetkutatója könyvet írt Kolozsvár történetéről, igazi dilemmával került szembe: a szebb múltat vagy a kevésbé szép jelent állítsa munkája középpontjába? „*Sütkérezni az egykori kincses Kolozsvár tradíciói fényénél, vagy sírni, mint annyi Marius Carthago romjain*” – azóta is ez a két véglet szokta érdekelni Kolozsvár historikusait. Jakab Eleket is például, a város háromkötetes monográfiájának szerzőjét, aki nem kímélte a fáradságot, hogy a kincses jelző valódi hátterét feltárja, s rámutasson: bizony, a középkor végén s a kora újkorban kolozsvári polgárnak lenni kívánatos volt, rangot jelentett. Annyira azt, hogy vidéki nemesek egyre gyakrabban zörgettek kapuin bebocsátásért és letelepedésért. De csak akkor nyílt meg a zár, ha a nemesi státust a kérelmező hajlandó volt felcserélni a városi polgárával: adót fizetett, katonáskodott s alávetette magát a városi hatóságnak. Ennek fejében „*az országbeli uraknak, nemeseknek háznépét, magzatát, marháját, kiket hozzájuk behoznak zavaros időkben, őrzik mint magukat s oltalmazzák*”.

A „zavaros idők” pedig sokáig tartottak, s csak átmenetet képeztek a békésebb korszakok. De a történelem sze-

reti a paradoxonokat, ha a gazdaság lendülete hanyatlott is, a múzsák virágzása adott új rangot Kolozsvárnak. A 16. századtól iskolák szülőhelye, amelyekből főiskolai szintű kollégiumok nőttek ki, s ezek által Erdély szellemi fővárosává vált. És az is maradt a következő századokban. A 19. században az akadémiai jellegű Erdélyi Múzeum Egyesület (1859), a Ferenc József Tudományegyetem (1872) csak tovább növelte már rég kivívott szellemi rangját.

És ne feledkezzünk meg a kellemes Kolozsvárról. Nosztalgiával tekintünk az öreg gesztenyefás sétaterre, a méltán híres botanikus kertre, két kaszinójára, az írók kávéházi találkozóhelyeire. S a város legendás fogadókészségé-

CIVITAS PRIMARIA

KOLOZSVÁR

re. Ahonnan a magyarországi és más országbeli vendégek szellemileg és érzelmileg feltöltődve tértek vissza hazájukba. Elég, ha Petőfi, Jókai, Táncsics Mihály, Eötvös József és Deák Ferenc kolozsvári látogatására és azok irodalmi emlékeire hivatkozunk. Vagy más példaként a híres román utazó, Dinicu Golescuru, aki nagy elismeréssel szólt a reformkori Kolozsvárról.

Az idő kereke azonban képes ellenkező irányba is fordulni. Kolozsvár az 1918–20-as hatalmváltozás után és főként az utóbbi fél évszázadban sokat veszített vonzásából. A román politika mindent elkövetett, hogy magyar jellegét, szellemi kisugárzását megszüntesse. És nem kis eredménnyel: a magyar-

ság aránya a korábbi 80%-ról 20% alá zsugorodott. A magyar intézmények száma is nagymértékben csökkent, de szellemi főváros jellegét és rangját őrzi mint történeti ereklyét s mint a jövő felé mutató lehetőséget.

A civilizációtörténészek olykor csillagrendszerhez hasonlítják a városok hálózatát. Mint a csillagok, a városok is keletkeznek, egy ideig tündökölnek, majd fényük halványul, esetleg eltűnik. Kolozsvár fénye sem a régi, de még nem hunyt ki. Ha nem is fénylő csillag, de hídszerepe most is megvan. Olyanszerűen, mint volt a Piski híd Bem tábornok stratégiájában: ha a híd elvész, Erdély is odatesz. Ezért adta ki a jelszót: „A hidat meg kell védeni.”

Van a városnak természetesen egy újabb kori, Trianonnal megelevenedő, román története is. Mint ahogy volt német múltja. Voltak, vannak átjárások, normális kapcsolatok. És konfliktusok, szép számban.

TRANSYLVANIAE

LUPESCU RADU

MÁTYÁS KIRÁLY SZÜLŐHÁZA

A Mátyás-ház Kolozsvárnak viszonylag kevés középkori eredetű polgárháza közé tartozik. Az utókor kegyelete és különleges jogállása őrizte meg számunkra, mára pedig valóságos turisztikai zárandokhelyé nőtte ki magát. A történetére vonatkozó legkorábbi szórványos adatok a 15. század közepéig nyúlnak vissza, amikor egyik szobájában látott napvilágot Mátyás, Magyarország jövődöbéli királya.

A Hunyadi-család életében jelentős változást hozott, hogy János 1440-től erdélyi vajda lett. Vajdahunyadon új társadalmi státuszához méltó, látványos építkezésbe kezdett, amely évekig elhúzódott. Ilyen körülmények között az erdélyi városok közül abban bérelt szállást állapotos felesége számára, amelyikkel a legjobb kapcsolatai voltak. Szilágyi Erzsébet nem átutazás közben állt meg Kolozsváron szülni, hanem hosszabb távú berendezkedésről volt szó. A családot a szülést követő időszakban is a városban találjuk.

Mátyás – lengyel származású csillagásza szerint – 1443. február 23-án 15 óra 7 perc 34 másodperckor született Kolozsvá-

ron. A Szent Mihály-plébániatemplomban keresztelték meg, és, ha minden igaz, itt tanulta meg a betűvetést. A ház akkoriban Méhffi Jakab szőlősgazda tulajdonában volt, akitől később veje, Kolb István örökölte meg. Amikor 1467-ben Mátyás király leverte az erdélyi nemesek lázadását, Kolozsváron is megfordult, szülőházának új tulajdonosát pedig felmentette a királynak fizetendő adó alól.

Ebből később nagyon sok bonyodalom adódott, mivel az új háztulajdonosok úgy értelmezték Mátyás kiváltságát, hogy az a ház mindenkorai tulajdonosára vonatkozik. A ház egyik befolyásos tulajdonosa, Kovács Gáspár városi tanácsos 1649-ben el is érte II. Rákóczi

György fejedelemnél, hogy az adómentességet a házra is kiterjessze. A város végül úgy oldotta meg ezt a problémát, hogy 1740-ben megvásárolta az épületet, és katonai kórházat működtetett benne.

A ház középkori állapota nehezen rekonstruálható. Kétségtelen, hogy a 15. század közepén az épület jóval kisebb volt a mainál. Az eredeti maghoz tartozik a kapualj és a szomszédos szobák. Amennyiben már akkor emeletes volt, itt rendezték be a lakosztályokat, tehát Mátyás valamelyik emeleti helyiségben született. A 16. században a házat kiszélesítették, a 18. században pedig az udvar irányába bővítették.

A 16. század után, amikor – Heltai Gáspár krónikája szerint – a ház ajtaját és ablakait még a Hunyadi-címer díszítette, Mátyás és vele együtt a szülőház kultusza fokozatosan alábbhagyott. 1740-ben a város nem kegyeletből vásárolta meg a házat, hanem pénzügyi megfontolásból. A szülőház iránti tisztelet tompulása különben nem róható fel senkinek, mivel a műemlék fogalma és kultusza Magyarországon csak a 19. század közepén kezdett kikristályosodni.

A műemlékek iránti megváltozott szemléletet tükrözi a Magyar Történelmi Társulat 1869-ben tartott kolozsvári gyűlése, amelyen nemcsak konstatálták az épületben uralkodó áldatlan állapotokat, hanem figyelemre méltó javaslatok is születtek. „Ma katonai laktanya, falai ki-s béhajlanak, pinczéi ajtó, ablak nélkül, felhagyva, elárvult állapotban, mint a folyosók és udvar is. A ki

kegyeletes honfíui figyelemmel nézi meg, elszomorodik ez elhagyatottságon. A nagy király, a ki Kolozsvárért annyit tett, kinek e város főbb anyagi és szellemi erőforrásai tekintélyes részét köszönheti, több kegyeletet érdemelne. A Magyar Történelmi Társulat idei itt létekor annak régészeti szakbizottsága figyelmeztetésére azon eszme lőn kifejezve, hogy a nagy király emléke iránti tisztelet megkívánná, hogy azon házat, melyen egy ország, sőt a művelt európai népek figyelve függ, a város a katonaság további romlásaitól megvédvé s eredeti modorában kijavítva, jövőben valamely városi népies, vagy polgári és közműveltségi célra használja. Vajha a valóban szép eszmét Kolozsvár művelt közönsége szívvel méltán nyolva, megvalósítsa!”

A tervekből végül nem lett semmi, a mulasztások pedig végül Ferenc József császár 1887-ben Kolozsváron tett látogatása alkalmával ütöttek vissza. A városban szeptember 23-án tett sétája során az uralkodó Mátyás szülőházát is meglátogatta, a körülötte nyüzsgő városi előljáróknak pedig finoman az orrára koppintott: „Nem nagy kegyeletre mutat, hogy Kolozsvár Mátyás ki-

rály születési házát katonai kórháznak használja.” A kínos helyzetet csak fokozta az uralkodó 400 forintos adománya annak érdekében, hogy a város végre emléktáblával jelölje meg a házat. A Bécset is elfoglaló Hunyadi Mátyással és általa a magyar nemzeti történelemmel való megbékélés kedves gesztusa volt ez egy Habsburg részéről.

Az emléktáblát Pákei Lajos építészmérnök tervezte, szövegét Szabó Károly történész fogalmazta meg és Zala György kivitelezte. A rajta feltüntetett 1888-as évszámmal ellentétben felavatására egy évvel később, 1889. szeptember 2-án került sor. A Corvinából kiemelt reneszánsz motívumokat felsorakoztató emléktábla játékoságát jelentős mértékben fokozza az erőteljesen kiugró szemöldökpárkányra helyezett két bájos angyal, akik koronázási jelvények szimbólumait tartják a kezükben.

A ház első helyreállítására 1899 körül került sor, azt követően, hogy a katonaságot kiköltöztették a házból. A Műemlékek Országos Bizottsága Gyalus Lászlót, a budapesti Iparművészeti Iskola tanárát bízta meg a munkálatok vezetésével, aki – Kós Károly szavaival élve – „egy groteszkül fe-

lemás, hamisított »gótikus-németre-
szánsz« csodabogárrá” alakította a házat. Ez a beavatkozás lényegében a háznak csak a külső megjelenését volt hivatott korrigálni, ennek estek áldozatul az eredeti ablakkeretek is.

A helyreállítás befejezését követően az épületet az Erdélyi Kárpát Egyesület kapta meg és néprajzi múzeumnak rendezték be. A múzeum itteni tartózkodása rövid életű volt, mivel az impériumváltást követően kiköltöztették az épületből. A II. bécsi döntés után, 1940-ben Hóman Bálint kultuszminiszter, miután meglátogatta a házat, elrendelte a restaurálását. A nagyobb horderejű helyreállításra 1942–43-ban került sor, immár Kós Károly irányítása alatt. A terv a Hunyadiak emlékét őrző kiállítás létrehozása volt. Ekkor került sor a vakolatok leverejésére, ismét kibontották az emeleti nagyterem hevederéveit, beazonosították az eredeti járósinteket, ajtó- és ablaknyílásokat. A helyreállításnak két fontos következménye volt a házra nézve: egyfelől eltüntette a korábbi, Gyalus László-féle modern polgári homlokzatot, és a korábbi, egyszerű, nyugodtabb tagolású homlokzatot állította vissza. Ugyanez évben került sor a korábbi lépcsőház megszüntetésére, és új lépcsőfeljártót alakítottak ki a ház északi végében.

A második világháborút követően az üresen maradt épületet a Móríc Zsigmond Népi Kollégium vette át. A kollégium lényegében a Bolyai Egyetem diákjai számára teremtett tanulási feltételeket, azonban az egyetem 1948-as, kommunista szellemű átszervezésével funkcióját veszítette. 1949-ben még megünnepelték az öt éves évfordulót, az év végére azonban a kollégium megszűnt. Ekkor az 1948-ban létrehozott Magyar Művészeti Intézet szerezte meg az épületet. Ebben elsősorban az intézetet alapító Kovács Zoltánnak és Balogh Edgárnak volt jelentős szerepe, akik más kolozsvári műemléket is megkaptak az intézet számára, így mentve meg azokat az enyészettől. 1950-ben összevonták a román és magyar művészképzést, és létrehozták a Ion Andreescu Képzőművészeti Intézetet. Ennek örököse a jelenlegi Művészeti és Design Egyetem, amelynek továbbra is Mátyás király szülőháza szolgál otthonául.

A csodával határos módon megmaradt középkori épület ma is hirdeti nagyszerű királyunk szokatlan születési körülményeit. Noha az épület – az egyedüli ismert és megőrződött magyar királyi születési hely – erősen él a népi köztudatban és nagy tiszteletnek örvend, ségény, hogy közel egy évszázad után sem sikerült legalább egy emlékszobát berendezni Mátyás király tiszteletére. ♦

Mátyás király szülőháza, 1900-as évek

Mátyás király szülőháza Kós Károly restaurálása után, 1940-es évek

CSETRI ELEK

KOLOZSVÁR NÉPESSÉGE

Igaz, hogy Kolozsvár történetéről a kora középkortól kezdve vannak értesüléseink, a város népességszámának alakulásáról azonban csak az 1784–1787. évi népszámlálás óta állnak rendelkezésünkre pontos adatok. Azután már gyakoribbak a statisztikai felmérések. Mindezek birtokában kíséreljük meg Kolozsvár múltjának és jelenének demográfiai vizsgálatát.

Kolozsvár népességszámára elsőként a város magyar lakosságának 1453. évi adóösszeírásából (*Regestrum Hungarorum de civitate Cluswar*) következtethetünk. A regestrum összesen 530 magyar családfőt sorol fel. Hozzáadva a nem adózókat is mintegy 600 magyar családfővel szá-

molhatunk. Az átlagos 4,5 fős családnagysággal kalkulálva Kolozsvár magyar lakosságát kb. 2700-ra tehetjük. Mivel a szász és a magyar lakosság lélekszáma ekkoriban nagyjából egyenlő volt, Kolozsvár népességét 1453-ban mintegy 5400 főre becsülhetjük (akkoriban Drezdát 5000, Nürnberget 15-

20 000 ember lakhatta.). Ez szépen növekvő tendenciát jelez, ha a népesség nagyságát a 14. századra elfogadott 4000-es lélekszámmal vetjük össze. Gazdasági tekintetben, városképben, urbanizációban azonban Kolozsvár messze elmaradt az élvonalbeli nyugati városoktól.

A mohácsi vész, Buda eleste és Magyarország három részre szakadása után a nyugati kapcsolatok lazulása következett be, de a város így is sokat gyarapodott s egyre fontosabb ipari-kereskedelmi és művelődési központtá vált. Ha a magyar művelődés mentevárának akkoriban az Erdélyi Fejedelemséget tekintjük, annak legerősebb bástyája vitathatatlanul Kolozsvár volt. Reneszánsz és humanizmus, reformáció és ellenreformáció hullámai csaptak össze a város falai között. Az értelmiség meghatározó szerepre jutott a városban. Egyházainak és iskoláinak lelkipásztorai és nevelői, az írásbeliség képviselői révén számos neves értelmiségi élt Kolozsváron, nyomdászatának rangját olyan név fémjelzi, mint Heltai Gáspár, művelődése fényét pedig a Báthori-egyetem (1579).

A mesterségek súlyát jelzi, hogy céheinek száma e század végére elérte a 30-at. Ezek tagjai fegyveresen őrizték a bástyákat és városfalakat. Kereskedői

sok tízezer lábasjóságot hajtottak a nyugati piacokra. Közöttük olyan gazdagok is akadtak, mint Bodoni Mihály, aki egyetlen év alatt (1599) 13 000 forintnyi árut importált Bécsből. A gyarapodás java része azonban a külvárosokba beköltöző földműves népesség jelenlétéből származott. Ez a népesség fokozatosan a magyarság javára változtatta meg a város nemzetiségi összetételét.

A város fejlődését a népességszám növekedése is jelzi. Az 1453. évit a másfél századdal későbbi, 1593-as adólajstrom követi. Ekkor a falakon belül és kívül elhelyezkedő negyedek-tizedek lakosságát kb. 7500-8000 főre tehetjük. Így Kolozsvár – a körülbelül 9000-es népességű Brassó után – az Erdélyi Fejedelemség második legnagyobb lélekszámú városa.

AZ ORSZÁG KULCSA

Jólétét sokban központi fekvésének köszönheti. „Kincses város”-nak és az ország kulcsának nevezték. Istvánffy Mik-

lós írja Rudolf királynak, hogy „*e város Erdélyországnak mintegy zára*”. Számos olyan politikai esemény zajlott itt, amely Kolozsvár felé irányította Erdély, Magyarország, sőt a külföld figyelmét.

Noha súlyos anyagi és embervesztéssel kezdődött (Basta-korszak), a 17. század első fele az Erdélyi Fejedelemség aranykorának tekinthető. Elődje, a lengyel királlyá emelkedett Báthori István után 1613-ban Kolozsváron választották uralkodóvá a „nagy fejedelmet”, Bethlen Gábort. Nemcsak szilárd belső helyzet, politikai egyensúly és anyagi jólét jellemezte ekkor Erdélyországot, hanem nemzetközi biztonsága, tekintélye és súlya is növekedett.

Az országgal együtt Kolozsvár is gyarapodott. Egidus van der Rye rajza nyomán Georg Houfnagel 1617-ben ezt a várost, a „*civitas primaria Transylvaniæ*” (Erdély első városát) metszette rézbe. Erdély fővárosa Gyulafehérvár volt ugyan, de Kolozsvár is az élvonalba tört. 19 erős bástyájával övezett városfalai mögött, szabályos utcáin gyönyörű templomok, középületek, polgá-

ri házak sorakoztak, a kerített városon kívül pedig majorok, parasztházak, szántóföldek, kertek és szőlők. Bethlen ide akarta akadémiáját felépíttetni, de az unitárius városvezetés ellene szegült, így aztán a főiskola Gyulafehérváron valósult meg. Kolozsvár Református Kollégiumának rangját emelte viszont, hogy itt tanított Apáczai Csere János. Több tudós oktató és népes tanulóserég színezte a város arculatát.

Gyarapodása II. Rákóczi György alatt tovább tartott. A tragikus végű, 1657-es lengyelországi hadjáratot követően azonban Erdély földjét háromszor seperte végig a törökök és szövetségeseik bosszúhadjárata, Kolozsvárnak pedig 300 000 forintját, külvárosai és lakosai tekintélyes részét emésztette el a félhold hadainak ismételt pusztítása. Az ide menekültekkel-települtekkel lakossága mégis valamelyes gyarapodást mutat. Az 1660-as adólajstrom felsoro-

—→
A Bethlen-bástyánál, 1910-es évek
—→

lásában 2147 adóalanyt találunk, ami 9500-nál magasabb népességszámot adna. A pusztatelkeket leszámítva azonban a város lakosságának számát 9000-re becsülhetjük.

ROMLOTT KOLOZSVÁR

Várad eleste (1660) Kolozsvárt „végvári rangra emelte”, s kapubástyáin nemegyszer szálaltak meg a vészjelző trombiták. I. Apafi Mihály negyedszázados békés korszaka végén a „török faigát” a „német vasiga” követte, ami Kolozsvárt is súlyosan érintette. A város a császári seregeknek 1687-ben 100 000 forint értékű pénzt, terményt és marhát szolgáltatott. 1689-ben és 1697-ben ismételen tűz pusztította a várost, ami igen nagy károkat okozhatott, mert egy 1703-as adat szerint 300 kőház és

477 faház volt a településen. Annalesei szerint „*az inség árja összecsapott felette, sokan mindenüket elhagyva kibujdostak*”.

A Rákóczi-szabadságharc idején (1703–1711) a város többször gazdát cserélt. Lakóit fegyver, sarcolás, járvány és tűzvész egyaránt irtotta. Így válnak érthetővé Cserei Mihály *Históriájának* szavai: „*kincses Kolozsvárból koldus Kolozsvár lőn a kétféle had közt.*” Ha tekintetbe vesszük, hogy 1711. évi adólajstromának 2326 tétele közül 822 után áll a „puszta”, „ház nélküli fundus” minősítés, megérthetjük, miért becsüljük lakosságát csupán 7000 főre.

De mint történelme során annyiszor, a város lakossága meghúzta magát a romok között, és ismét hozzákezdett családi otthona újjáépítéséhez.

A 18. század folyamán, a Habsburg Birodalom rendszere és közigazgatása

alatt „romlott Kolozsvár” éledni kezdett, épületeiben is helyreállt. Igaz, többször pestis, a „fekete halál” pusztította, népessége mégis jócskán gyarapodott.

Az első hiteles statisztikai felmérésünk a II. József-féle első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Ekkor Kolozsvár tényleges népessége 13 928 főt tett ki.

Ilyenformán 1784–1787-ben a népességszám csaknem kétszerese az 1711-ben említettnek. Ez egyben azt is jelenti, hogy Brassó és Nagyszombat után Kolozsvár az Erdélyi Nagyfejedelemség harmadik legnagyobb városa. (Összehasonlításképpen: ekkoriban Londonnak 650 000, Párizsnak több mint félmillió, Bécsnek 200 000, Prágának 75 000, Debrecennek kb. 30 000, Budának pedig közel 24 000 lakosa volt.) Az erdélyi provinciában mintegy 1,5 millió fő élt.

De városaink lakosságának kis részaránya az ország össznépességében jelzi polgárosodásunk megkésetttségét. Ennek bizonyosága az is, hogy több mint 60 év alatt, 1784–87 és 1850 között Kolozsvár lakosságának növekedése még az 5000 főt sem érte el. Az 1800-as évek elején viszont sok mozzanat mutat a csinosodásra. Míg azelőtt kézi lámpással közlekedtek a polgárok, 1808-ban a városi tanács végre felállított két lámpást a főtéri Várda-háznál. Feljegyezték, hogy 1827 szilveszter estéjén a város „fényárban úszott”. Az ekkor kigyúlt 60 olajlámpással szemben a következő évben már 368 olajlámpás sugározta a fényt.

AZ ERDÉLYI GUBERNIUM SZÉKHELYE

Azzal, hogy az Erdélyi Gubernium 1790-ben ide tette át székhelyét, felgyorsult a mágnások városba áramlása (már 1784–87-ben családtagokkal együtt 511 főnyi köz- és főnemest találtak). Olyan reprezentatív épületek emelkednek, mint a Bánffy-palota, és Kolozsvár politikai-művelődési súlya tovább növekszik. Újabb mágnáspaloták épülnek, s melléjük polgárházak. Felépült a Farkas utcai kőszínház, a városháza, az Unitárius Kollégium (1801), az unitárius templom, a kiváltságosok és polgárok szórakozását egyaránt szolgáló Redut, amely egyben a diéta székhelye is. Az új egyházi építmények közül kiemelkedik a Magyar utcában a katolikusok Szentpéteri-

temploma, a reformátusok kétágú, unitáriusok és lutheránusok számára épült szentegyháza, a görög katolikusok Kismester utcai temploma. A betelepült olasz vívómester, Gaietano Biasini megnyitotta emeletes szállodáját, ahol megpihenhettek a gyorskocsijain utazó s a szörnyű erdélyi utakon összetörődött-megfáradt utasok. Megnyílt a Tornavívoda, a nagyobb arányú Diana-fürdő, a kezdetben Népkertnek nevezett Sétatér, ahol szabadtéri uszoda, lövölde és sportpálya is működött.

A város népességének számszerű gyarapodása a 18. század végéig jó részt az agrárfoglalkozásúak javára történt, ami külvárosainak falusias jellegében is megmutatkozott. Jellemző módon és a délkelet-európai helyzetnek megfelelően az iparosok jó része tavasztól őszi földműveléssel is foglalkozott, a városi polgároknak a szénafüvekből rudakban mért rész járt. Márpedig van egy közmondás: „Tízféle mesterség – megannyi szegénység.” Így a jozefinista összeírás adata, miszerint csak 1029 adóalany (beleértve Feleket is, az adózók 38%-a) mezőgazdasági foglalkozású (libertinus, „jobbágy”, „zsellér”, napszámos stb.) félrevezető, ennél nagyobb a földművelésből élők súlya. Tény viszont, hogy a 48 előtti év-

tizedekben az arányok fokozatosan a városi foglalkozások fele tolódnak el.

Agrártermékek feldolgozásával foglalkozott az 1770-ben összeírt 637 mesterember közül mintegy 400 (nagyságrendben: 158 csizmadia, 56 mészáros, tímárból, szücsből és szabóból egyformán 42-42 mester). Más, a középkorban virágzó céhipari ágazatok válságba kerültek. A nyerges-, fésűs-, rézművesszakma kihalóban volt, a még létező 29 ötvösműhelyről pedig kiderült, hogy mivel „a méltóságok és nemeség” nem dolgoztat, 2-3 kivétellel munka nélkül tengődnek. A válság jele, hogy 77 felsorolt mesterember céhen kívüli.

Az 1848-at megelőlegező minőségi változásnak vagyunk tanúi, hiszen 22, manufaktúrális üzemszervezés jegyeit viselő műhely van a városban. Köztük a legtekintélyesebb Rajka Péter gépgyára, a ma is álló, két nagy épületszárnyat magában foglaló cukorfabrika, 4 szeszfőzde, 2-2 selyemfonoda, dohányszárító, ecet-, gép- és kőedénygyártó, de van papírmalom, pokróc- és kalapkészítő stb. egység is. Tulajdonosaik helybeli mesteremberek és kereskedők, vállalkozók és részvénytársaságok. Így nyilvánvalóan az ipari dolgozók, a munkás-ság ősei is megjelennek.

A szászföldi példákhoz hasonlóan itt is volt kereskedőtársaság, amelyhez az 1790-ben talált 36 görög családfő tartozott. Súlyukat bizonyítja, hogy 1795-ben templomot építettek. Hozzájuk csatlakozott számos örmény, német és magyar kereskedő, szatócs, korcsmáros.

A város növekvő erejű értelmiségének soraiba 1784–87-ben 146 pap, szerzetes és egyházi iskolai tanár, 30 városi tisztviselő, a Gubernium és a vármege nagyszámú tisztségviselője és alkalmazottja, néhány ügyvéd és az Institutum Geometricum több mérnöke tartozott. Három „medicinae doctor”, 6 „chirurgus” és két patika személyzete gyógyított. Hogy az egészséghez szórakozás és jókedv is szegődjön, Thália otthonának 1792-es alapításától színészgárda tette teljesebbé Kolozsvár értelmiségi tablóját. És ne feledjük: a város főiskoláinak diáksága vagy ezer fővel gyarapította és frissítette Kolozsvár életét, sokban hozzájárulva a politikai változásokhoz.

Nemzetiségi arányok tekintetében 1848-at megelőzően bizonytalan talajon mozogunk, 1850-től azonban pontos felméréseink vannak. Ekkor a 18 685 lakosból 12 138 fő volt magyar (64,1%). A románság létszáma erősen

KOLOZSVÁR LAKOSSÁGÁNAK NEMZETISÉGI MEGOSZLÁSA 1850–1941 KÖZÖTT

Nemzetiség	1850	1880	1910	1930	1941
Magyar	12 138	23 434	50 704	54 776	97 698
Román	3444	4962	7562	34 836	10 029
Német	1581	1436	1676	2702	1825
Egyéb	1522	1981	866	8525	1404
Összesen	18 685	31 813	60 808	100 844	110 956

megnövekedett, és az 1850. évi népszámlálás idején számuk elérte a 3444 főt, ami az összlétszámnak 18,43%-át teszi ki. Megjegyzendő azonban, hogy a népességszámban benne van az akkoriban a városhoz tartozó Felek falu csaknem kizárólagosan román nemzetiségű lakossága is. A magyar és román népelem mellett csökkenő számban éltek itt németek, s voltak örmények, zsidók és cigányok.

URBANIZÁCIÓ ÉS MODERNIZÁCIÓ

1848 határkő Magyarország és benne Kolozsvár történetében is: ezután a tőkés korszak, a piacgazdaság időszaka következik. A román uralomig terjedő hetven év alatt a város lakosságának létszáma több mint négyszeresére emelkedett. A lakosságszám növekedése különösen 1890 és 1920 között gyorsult fel.

Az egész korszakra jellemző a város magyarságának fokozatos számszerű és aránylagos előretörése. A román népelem lélekszáma ugyancsak gyarapszik, de aránylagosan nem követi az általános növekedést, míg a németiség létszáma a tárgyalt 60 év folyamán nagyjából stagnál s ennek megfelelően aránylagosan egyre csökken. A vázolt viszonyokban lényeges változást csak az első világháborút követő korszak hozott.

Lassan választ kapunk a krónikás kérdésére: „Lesz-e még belőle valaha ipari és kereskedő város?” Mivel a vasút eléri Kolozsvárt, jelentős munkásszemélyzet szegődik szolgálatába, külön negyede is kiépül (Kőváry-telep). Lassan-lassan a „kézművek” helyét az „erőművek” veszik át, a letűnő kisipar nyomában a gépekkel felszerelt gyárak szerepe nő. Az évtizedek óta meglévő dohánygyár mellé modern téglagyár és papírgyár, Simonffy-féle vasgyár, Ursus sörgyár, Hirsch-féle szeszgyár, Villamos-

művek, gőzmalom létesül, megvetik az Acélárugyár és a későbbi Dermata bőr- és cipőgyár alapjait. 14 bank és biztosítótársaság kezdi meg működését impozáns épületekben. Kőváry László már megsejti a vízi erőművek korszakát, amelynek első létesítménye 1914 előtt Hidegszamoson meg is épül.

Az, hogy új, fejlettebb termelési technikák érvényesültek a gazdasági életben, rányomta bélyegét a társadalmi rétegek megoszlására. 1910-ben a 17 468 foglalkoztatott lakos közül 7510 az iparban és közlekedésben (43%), 2197 a mezőgazdaságban (12,6%), 1119 a kereskedelemben (6,4%) dolgozott, 1539-re (8,8%) rúgott az értelmiségiek száma, míg napszámos és cseléd 5106 (29,2%) volt a városban. Nyilvánvaló, hogy a társadalmi erőviszonyok az ipari foglalkozásuk felé tolódtak el, és a mezőgazdaság fokozatosan háttérbe szorult. A tőkés fejlődés 1910-re már a közép- és nagyipari munkásság fölényét eredményezte (részarányuk 61,4%) a kisipariakkal szemben.

Mindjobbán érvényesül a város politikai és kultúrközpontjellege. 1867 után a város vérkeringésének tónusát a nemesi-birtokos elemekből kialakult „úri középosztály”, a dzsentriréteg, a politikai-közigazgatási központra jellemző vezető elem szabja meg, és a polgári, vállalkozói, értelmiségi réteg lassan fejlődik fel. Az egyetemen és az itt helyet kapó főiskolákban (Mezőgazdasági Akadémia, Református és Unitárius Teológia), valamint az egyre növekvő számú állami és egyházi középiskola termeiben sok diák tanult (1912-ben számuk elérte a 16 214-et). Büszke lehet a város arra is, hogy nemcsak az állandó színház tekintetében volt úttörő (1792), hanem a filmművészetben is (1913).

Valójában ebben az időben alakult ki a Kolozsvár jellegét ma is meghatározó városkép. A városfalakat, bástyákat és a főtéri plébániatemplomot körülvevő boltokat, „fecskefészkeket” fokoza-

tosan lebontották, szélesebb városbejáratok, utcák és terek épültek. A kialakult szabad övezetben emelt gyönyörű Mátyás-szoboregyüttes megalkotása a városközpontot Kelet-Közép-Európa egyik legszebb centrumává avatta. A millennium korában épültek olyan létesítmények, mint a Vármegyeháza, az Igazságügyi Palota, a Pénzügyigazgatóság, aztán a szép kivitelű Nemzeti Színház, az EMKE-palota, a Református Teológia, valamint a Református és Unitárius Kollégium (1901) új épületei, a Marianum, a Tanítóképző, a Tanítók Háza, a Kereskedelmi és Iparkamara, a posta stb. És nem utolsósorban az 1872-ben alapított egyetem neoreneszánsz, valamint a Mikó-kertben a hozzá tartozó klinikák és diáktthonok impozáns épületei. Ekkoriban kimagaslanak a bérpaloták, a főtér jelentős átalakítását hozó bankok, biztosítók épületei, a két Státus-palota, a New York és a Belvárosi Szálloda, a Híd utcában az Astoria és az Urania Mozi.

Az urbanizáció jegyében a bérkocsik után a tömegszállítás igénye nyomán megjelenik a lóvasút. Az 1858-ban létesített távíróáallomás után az igazi nagy változást persze a gőzvasút jelenti, amelynek kolozsvári állomását 1872-ben avatják fel. Ezzel Kolozsvár bekapcsolódik a hazai és nemzetközi áru-, hír- és utasforgalomba. De hogy a modernizáció legújabb vívmányai is érvényesüljenek: az olajlámpásokat a villanyvilágítás váltja fel, és feltűnnek a város útjain a robbanómotorra alapozott gépkocsik, a rázós krumplikövek mellett az aszfalt, sőt műtégla elemű járdák, valamint a kockakövet felváltó aszfaltburkolású úttettek. Az erdélyi városok közül elsőként Kolozsváron készült el a vízvezeték- és csatornahálózat, s megkezdte diadalútját a távbeszélő, a telefon.

VÁLTOZÓ NEMZETISÉGI ÖSSZETÉTEL

Az 1918-as hatalomváltás Kolozsvárt egészen új helyzet elé állította. A magyar lakosság sokezres serege (főleg tisztviselők, értelmiségiek, továbbá a katonaság, csendőrség és rendőrség) elhagyta az erdélyi központnak számító várost. Ugyanakkor az Erdély birtoklásában a trianoni békével megerősített román állam megkezdte saját hatalmi gépezetének kiépítését, „megbízható” román tisztviselők, rendfenntartó erők és katonaság, tisztikar városba telepít-

tését, a művelődési intézmények és tanintézetek átalakítását, a románosítást, új intézmények és egyesületek létesítését, ezzel párhuzamosan pedig a magyar vállalatok, bankok, intézmények, szervezetek felszámolását, illetve korlátozását.

Kolozsvár nemzetiségi helyzetének alakulásában világosan mutatkozik a magyarság demográfiai megtorpanása 1910 és 1930 között, de még így is megőrizte abszolút többségét (1930-ban 54,3%), szemben a román népességgel (34,56%).

Feltűnő jelenség, hogy a magyar népesség számszerűleg csaknem megduplázódott 1930 és 1941 között, ami nyilvánvalóan a magyar uralom visszatérésével magyarázható (nagy számú dél-erdélyi menekült, magyarországi tisztviselők érkezése, beköltözés a környező falvakból). Szintúgy a románság demográfiai megerősödése összefüggésben volt az 1918-as hatalomváltással. Hiszen táblázatunkból láthatóan 1910–1930 között Kolozsváron kemény románosítás folyt, a román etnikum lélekszáma több mint négyszeresére emelkedett (pontosan 7562-ről 34 836-ra, azaz 12,43%-ról 34,56%-ra). Másrészt a románság létszámának látványos zuhanása 1930-hoz képest 1941-re nyilvánvalóan azzal függött össze, hogy a második bécsi döntés (1940) után az idetelepült román tisztviselőgárda és a román hatalmi szervezet más csoportjai tömegesen menekültek át Kolozsvárról Romániába.

A két világháború közötti korszak egyébként gazdaságilag-társadalmilag fokozatos fejlődést hozott. E megállapítást támasztja alá az, hogy a város népességszáma az eltelt 31 év alatt (1910–1941) mintegy 50 000 lélekkel gyarapodott. Ha azonban az 1920-as lakosságszámot vesszük alapul, az 1941-ig elmúlt huszonegy éves szakaszban csak harmincezres növekedéssel számolhatunk.

Nem érdektelen megvizsgálunk, hogy miként oszlott meg az adott korszakban Kolozsvár lakossága társadalmi-foglalkozási csoportok szerint. Az 1930-as népszámlálás adatai alapján

KOLOZSVÁR NÉPESSÉGE	
1453	5400
1593	7500–8000
1660	9000
1711	7000
1787	13 928
1850	18 685
1869	26 661
1890	37 957
1910	60 808
1920	83 000
1941	110 956
1948	117 915
1956	154 723
1964	167 010
1966	185 663
1975	222 429
1983	301 244
1992	328 602
1995	330 843
2000	313 000
2011	324 576

nyilvántartott 100 844 főnyi népesség java része ipari és közlekedési ágazatokban helyezkedett el (40 361 fő – 40%), 12 913 ember a kereskedelemben és hiteléletben (12,8%), az értelmiségi-tisztviselő kategóriában 17 073 fő szerepel (16,9%), az őstermelők közé 5803-an tartoztak (5,8%), az egyéb csoportokba (írók, újságírók, művészek, szabadfoglalkozásúak, nagyvárosokra jellemző más rétegek) 24 694 ember sorolható (24,5%).

Az ipar és közlekedés részarányának megerősödése mögött a nagyipar és a bankrendszer kibontakozása állott. A folyamat részeként nemzetközi hírré tett szert a város számos bőripari (tímár, cipész és csizmadia) kisműhelyét és szakemberállományát beolvastató Dermata Művek (a Renner Bőrgyár utóda), jelentős volt a dohánygyár, a vasúti műhelyek üzeme, az újonnan

szervezett Iris porcelángyár, a Schull kendőgyár, az Ady harisnyagyár, téglagyár, valamint több szeszgyár; az Ursus sörgyár, a városi gázművek és az autóbussz-vállalat.

A gyárnegyedekben a már meglévő Kőváry-telep mellett új munkások lakta körzetek alakultak ki (Iris-, Bulgária-, Dermata-telep, Lupsa, Kardosfalva), ahol családi házak százai épültek; ezzel szemben az agrárnépesség a Hóstátban, a Borháncon és Szamosfalva felé alkotott önálló és jellegzetes negyedeket. A módosabb értelmiségi-tisztviselő réteg az Attila út környéki (Tisztviselőtelep) és az Erzsébet úti, valamint a Donát úti villanegyedben lakott, ezeknél szerényebbnek számított a Kövespad és a Pillangó-telep. Különösen a vagyonosodó, újonnan betelepült román tisztviselőréteg tűnt ki építkezéseivel.

ERŐSZAKOS ELROMÁNOSÍTÁS

A rövid magyar impérium (1940–1944) a lakosság számában nem hozott jelentősebb változást, a román adminisztráció visszatérésétől napjainkig következő korszak annál inkább. Az új szakasz fél évszázada alatt a lakosság száma közel háromszorosára emelkedett.

Az ugrásszerű növekedés elsődrendű okának a szocialista rendszerre jellemző gyorsított iparfejlesztés tekinthető, de nagy szerepet játszott benne az élénk városfejlesztési tendencia és a nagyrészt magyar többségű erdélyi városok erőszakos elrománosítása is. A kezdetben lassú növekedés később erősen felgyorsult.

A gyors népességfejlesztésnek megfelelően a városban új lakótelepek létesültek (Györgyfalvi-, Monostor-, Donáth-, Hajnal-negyed, majd a Hóstát felszámolásakor keletkezett Marasti, Hősök tere). Arányaikra jellemző, hogy a Monostor-negyed számbelileg versenyezhet magával a régi kolozsvári városmaggal. A kezdeti szellősebb építkezést Monostoron zsúfoltság váltotta fel, a minőség erősen romlott, s az emberanyag sem volt a régihez mérhető.

KOLOZSVÁR LAKOSSÁGÁNAK NEMZETISÉGI MEGOSZLÁSA 1956–1992 KÖZÖTT

Nemzetiség	1930	1956	1966	1977	1992	2002	2011
Román	34895	74 600	104 914	173 003	248 572	252 433	245 737
Magyar	47 689	74 200	76 934	86 215	74 871	60 287	49 565

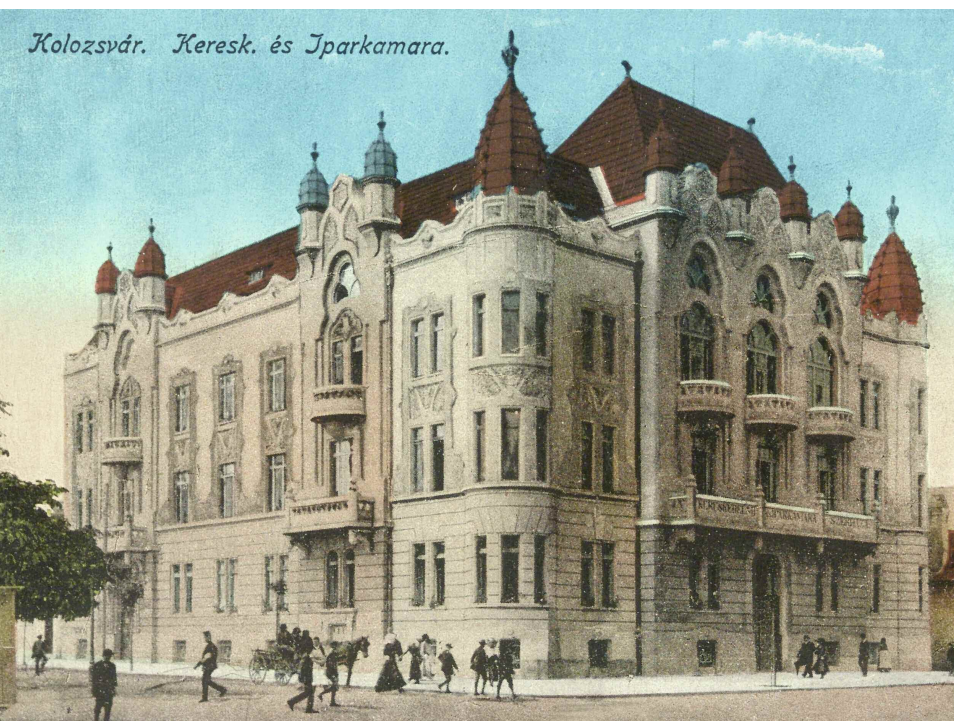
Kolozsvár. Pályaudvar.

Az új negyedekben iskolák, orvosi rendelők is épültek. Az erősen felduzzadt egyetemi ifjúság elszállásolására több tucatnyi diákház is készült.

Sajnos a tervezésnél nem mindig racionális érvek döntöttek, így például a Monostor-negyedből sok ezer munkást naponta mintegy 10 km-re kellett a gyárakba szállítani. A gyárnegyed ugyanis részben a vasútállomás mellett (Tehnofrig, gyufagyár), az erősen felfuttatott Dermata környékén (a Clujanára átkelesztelt Dermata-művek, Unirea Gépgyár, Carbochim elektród- és köszörűkőgyár) és az Iris-negyedben (Libertatea Bútorgyár) fejlődött tovább, a későbbiek folyamán azonban a legnagyobb üzemek jóval messzebb, Szamosfalva felé épültek fel (a hatalmas CUG Gépgyár, SANEX finomkerámiai kombinát stb.), sőt még Bács irányában is (Metalul Rosu Fémárugyár).

Kolozsvár. Keresk. és Tparkamara.

A fentiekből is nyilvánvaló, hogy a társadalom struktúrájában elsősorban a munkásság javára történt változás. Ezt – noha nem egységes kritériumok alapján készültek – az 1956. és 1966. évi népszámlálás adatai szemléltetik. Míg 1956-ban Kolozsvár 154 723 főnyi lakosságából 74 447 tartozott a munkásság kategóriájába (48,1%), beleértve nemcsak a gyári és kisipari munkásokat, hanem a kereskedelmi alkalmazottakat, kiegészítő személyzetet, ipari termelészövetkezeti és állami gazdasági dolgozókat is. Utána az értelmiségi-tisztviselői réteg következett (57 988 fő – 37,5%); 11 749 ember mezőgazdaságból élt, jó részük még egyéni parasztgazdaságban dolgozott. Élt még a városban 3596 szövetkezeti kisiparos (2,32%), 4625 önálló kisiparos (2,99%), míg a fennmaradó rész a szabadfoglalkozású, kereskedő és egyéb kategóriába tartozott.

Az 1966-os népszámlálás 185 663 kolozsvári lakost mutatott ki, azon belül pedig az egyes ágazatokhoz tartozókat sorolta fel, és külön nem tüntette fel az értelmiségi-tisztviselői réteget. Így az ipari, építőipari és kereskedelmi alkalmazottak kategóriájába családtagokkal együtt Kolozsváron 85 805 lelket soroltak (47,2%). Befejeződött a város mezőgazdaságának ún. szocialista átalakítása, azaz a paraszti magángazdaságok megszüntetése és termelészövetkezetekbe kényszerítése. A csaknem kizárólag szövetkezeti parasztság 6507 fővel képviseltette magát (3,5%), míg az oktatás, a művelődés és egészségügy 26 262 személlyel (14,2%). Kimutatott még a népszámlálás 31 249 egyéb fog-

lalkozási kategóriába tartozót (16,8%) és 35 840 más, nem kereső népességet (18,3%; többnyire tanuló, szakiskolás és diákifjúság). A következőkben tovább nőtt a munkásság társadalmi súlya. Hiszen a város 1970. évi 108 904 fizetett alkalmazottjából 77 531 volt munkás (kb. 80%), ebből azonban le kell számítani a nagyszámú ingázót.

A művelődésben dolgozók társadalmi jelentőségét nemcsak a város egyeteme és öt főiskolája, 22 fakultása és az 1973–74-ben ott tanuló 12 669 diákja, számos iskolája, elméleti és szakléceuma biztosította, hanem több periodikája, szerkesztősége, tudományos intézete, négy színház és opera, országos fontosságú múzeumok és más intézmények.

A város demográfiai növekedése 1989 után lelassult. Egyrészt az ipar túlzott felfuttatása szükségszerűen megállt, sőt egész sor nagy gyár, létesítmény veszteségessé vált, csődbe jutott és korlátozta vagy egyenesen beszüntette működését, így sok dolgozó munkanélkülivé vált. Ezzel szemben számos magánvállalat és üzlet nyílt meg, ezek viszont kisebb létszámmal dolgoznak, a munkásfelesleg nem képesek felszívni. Ezzel szemben a vállalkozók, üzletemberek, a kialakuló polgárság, „új-

gazdagok” rétege luxusvillákat épített és valóságos új negyedeket hoz létre.

A város népességének az utolsó fél évszázadban bekövetkezett megháromszorozódása mellett Kolozsvár másik fő demográfiai jellemzője a nemzetiségi arányszámok radikális megváltozása. Az etnikai összetétel erőszakos megváltoztatása, az elrománosítás központilag irányított politikájának egyik fő célpontja 1944 után, még inkább a Ceausescu-korszakban éppen Kolozsvár volt, amely évszázadok óta magyar centrumnak számított. A központilag irányított demográfiai politika eredményeképpen először a város környékének román lakosságát telepítették Kolozsvárra, aztán sor került más erdélyi vidékekre és hangsúlyozottan a Kárpátokon túli területek népességfeleslegére is.

Emlékeztetőül csak annyit, hogy 1850-ben (mikor először történt nemzetiségek szerinti számbavétel) a magyarság 64,46, 1880-ban 73,67 és 1910-ben 83,38 százaléknyi többséget képviselt a városban, sőt 1930-ban, az első román népszámlálás alkalmával is még mindig magyar többséget (54,3%-ot) állapítottak meg. Az 1956-os népszámláláskor a román népelem lélekszáma első ízben haladta meg a magyarokét,

azután pedig az arányok rohamosan a magyarság rovására változtak. Kolozsvárt az öt zárt várossá nyilvánított erdélyi település közé sorolták, ahova a letelepedést tendenciózusan a magyar nemzetiség ellenében befolyásolták. Így aztán 1966-ban a magyarság arányszáma 41,1%-ra, 1977-re 32,5%-ra, 1992-re 22,7%-ra csökkent. A kolozsvári magyar lakosság 1977 és 1992 közötti csökkenése a megnyílt határok, a felerősödő, főleg Magyarországra irányuló kivándorlás egyenes következménye volt. 1995 után a városok nemzetiségi megoszlását nem közölték.

1989-től Kolozsvár a rendszerváltást, a piacgazdaságra való áttérést jellemző s a demokratikus átalakulással együtt járó gondokkal küzd. 1992 óta a városvezetés antidemokratikus, magyarellenes politikával, a nemzetiségi feszültség szításával próbálta a gazdasági-társadalmi gondokról (nagy gyárak, vállalatok bezárása, korlátozása, lakáshiány, munkanélküliség, szegénység) a figyelmet elterelni és az örökségül kapott demográfiai politikát folytatni.

Napjainkban érlelődően vannak azok a belső és külső erők, amelyek a város zavartalan és harmonikus fejlődése irányába hatnak. ♦

ASZTALOS LAJOS

KOLOZSMONOSTOR

sága szerint a 11. század legelején épült. Az 1068. évi besenyő (úz) betöréskor a várfal és a házak leégtek (ezekben korhatározó Salamon-érmét találtak). Ekkor a földsáncot megmagasítva a gerendafalakat újjáépítették. A sáncvár mérete és szerkezete megegyezik a kor ispáni váraiéval, így nem lehet szó arról, hogy udvarház vagy korai monostor védelmére emelték volna. A várnép korábbi temetője – Szent Lászlónak a fentebb idézett 1092. évi törvénye, valamint Kálmán királynak az ezt megerősítő, 1096. évi törvénye előtt – a kor szokásának megfelelően a váron kívül volt. A vár belsejében létesített temető alapján azonban talán már a 11. század második felé-

ben föltételezhető egy kisebb vártemplom léte. A várban épült a 11. század végén a Szent László által alapított, a Boldogságos Szűzről elnevezett első erdélyi bencés monostor. A várnép a 12. század végéig ekörül temetkezett. Ez a háromhajós monostortemplom 1190 körül elpusztult. Átmeneti pótlására 1200 táján – részben a monostor köveiből – belül hatkaréjos rotundát, kerek alaprajzú részt építettek, amelyet azután a 13. századi új monostor emelésekor részben lebontottak, részben az új épületbe kápolnaként beépítettek. Az egyesek szerint első Kolozsvárnak tartott település a tatárjáráskor védőivel együtt elpusztult, s a 13. század második felétől csupán *Colus-*

monostora (Kolozs monostora) néven említették.

Alapítójaként már a középkorban több királyt tiszteltek. 1370 után hamisították azt az 1263. évi oklevelet, amely szerint az apátságot I. Béla alapította, adományozója Szent László volt. Az 1263-as szöveget kivonatoló kolozsmonostori jegyzőkönyvek Szent Istvánt említik alapítójaként, Szent Lászlót és Bélát pedig adományozóként. 1341-ben viszont Szent Lászlót tartották az alapítónak. Az ő adományozó szerepében nem kételkedhetünk. 11. századi alapítású királyi monostorként nem tartozott az erdélyi püspök joghatósága alá, emiatt apátja többször összetűzött a püspökkel. Már Adorján püspök

Minden valószínűség szerint a 11. században Kolozsmonostoron épült a megye székhelye, az ispáni vár. Ugyanezen századból való a bencés apátság is. Első okleveles említése 1214-ből ismert: „*ecclesia de Clus*”; 1222-ben „*abbas et conventus monasterii Beatae Mariae de Clus*” (boldogságos Mária kolozsi monostorának apátsága és konventje), 1225-ben „*abbati monasterii Clusensis de Ultrasilvanis partibus*” (az erdélyi részekből való kolozsi monostor apátja). Egy 1285. évi oklevélben először szerepel a maihoz közel álló nevén: „*ecclesia Beatae Mariae Virginis de Clusmonosthara*” (a kolozsmonostori Boldogságos Szűz Mária temploma), 1341-ben *Colos Monostora*.

Mint a legtöbb korai alapítású királyi monostor, erődített királyi udvarház monostor céljaira rendelése alapján létesült az északról a Szamos – vagyis annak csatornája, a Kis-Szamos (Malomárok) –, nyugatról egy patak által határolt árvízmentes völgypadon, a folyó első völgypadján. Egyesek szerint azonban a település eleve ispáni várnak épült. Legkorábbi föld-fa vára a földsáncból és a váron belüli, földbe vájt alapú házból előkerült tárgyak (I. István-pénzek, késő honfoglalás kori csüngődísz stb.) tanú-

(1189–1203) lerombolta a monostort, és apátját elfogta. Vilmos (1204–1221) megrohanta az apátságot, pápai kiváltságlevelét elégette, a királyit vízbe dobta. Ezért a pápa 1222-ben vizsgálatot rendelt el. 1225-ben II. Endre kérésére a pápa főpapi jelvényeket engedélyezett az apátnak, aki 1232-ben a pápa előtt perelt a püspökkel a dézsmentességről, a monostor kivételeztségéről és az apát püspöki jogairól. 1238-ban az apát pápai megbízottként szerepel. 1241-ben, az első, majd 1285-ben, a második tatárjárás alkalmával a monostor elpusztult. 1288-tól hiteles helyként működött. 1308-ban Haydenricus apát két kolozsvári polgárnak négykerekű malom építésére a Szamos – vagy inkább ennek csatornája, a Kis-Szamos (Malomárok) – mellett malomhelyet adott bérbé. Pál erdélyi püspök 1332-ben, azzal az indoklással, hogy nincs benne szerzetesi élet, és egy csuhát viselő Esztergom egyházmegyei pap, István illetéktelenül bitorolja, Rómában kieszközölte az apátság püspökséghez csatolását. Ennek jogtalan és káros volta azonban hamarosan kiderült, s ezért a pápa 1337-ben elrendelte visszavételét és megreformálását.

A 13–14. században az alábbi birtokai voltak: Monostor, Szentbenedek, Leske-erdő, Apáthavasa, Sáságy, Bács, Szentiván, Szentgyörgy, Máriatelke, Kajántó, két Bönye, Érd, azaz Szilvástelke, Apáthida, Egeres, Anttelke, Sólyomtelke, Eperjes, Jegenyne, Nádas, Bogártelek Kolozsvármegyében, Nagy- és Kisbene, Nagyszöllős, Pród, Nagyholdvilág, Dános, Szentlászló, Baromlak, Kapus Szászföldön, két Teremi Küküllő vármegyében, Csanád, Szentpéter, Keresztúr, Apáti, két Szász, Kereklő, Dátos, Lekencető, Csergőd Torda és Küküllő vármegyében, Gergelyfája, Péterlaka Fehérvármegyében.

1556. április 26-án a Kolozsvárt tartott részleges országgyűlés az egyházi javak világi célokra való lefoglalása mellett döntött, és feloszlatta a szerzetesrendeket. A volt bencés apátság később a kolozsvári jezsuita kollégium, majd 1609-ben Kamuti Balázs főúr birtokába került. Az apátság épületét fejedelmi kastélyná alakították, ahol a fejedelmek gyakran udvartartásukkal együtt tartózkodtak.

A mezőváros jobbágyközössége élén egy bíró által vezetett tanács állt. Vezetői között magyarok (Végh, Hagymás, Nagy, Jó, Bartha) és szászok (Crywald, Neblang, Koncz, Sobor) voltak. Lakosságának vegyes jellege a magyar (Virág, Nagy, Kende, Nádas, Alparéti, Mérai, Gömö-

ri, Jó, Székely, Barta, Kovács, Fazakas, Porkoláb, Szabó, Kádár), a szász (Gebhart, Neblang, Grywald, Segesvári [Schässburger], Geczél) és a valószínűleg román (Berla, Sewlie, Solár) nevekől látható. A 15. században a románsággal kapcsolatos utcanevet (Olahwca) jegyezték le a településen.

1581-ben a monostori jobbágyközösséget az „előrelátó” „*Thoma Balog iudice, Paulo Miklos et Matthaeo Lippai abbatiae collegii Societatis Jesu ex dicta Colosmonostor*” képviselte. Az 1588. évi összeírás 207 jobbágy- és hét zsellércsaládot mutatott ki, a jezsuita kollégium birtokai közül ez volt a legnépesebb. Az 1564., majd az 1590–94. évi monostori urbáriumban számos, a szőlőművelésre és borászatra utaló név mellett (Borfeoyteo [borfejítő]) több mesterségnevet (Erzin gyarto [erszénygyártó], Zabo), valamint helységnevből képzett családnevet (Kapus, Lompéti) találunk. De voltak szász nevek is (Henderik, Zaz [szász]).

A 17. század gazdasági, politikai és népességi változásai Kolozsmonostoron is éreztették hatásukat. A század közepe táján már két közösség – magyar katolikus és román görögkeleti – lakott a településen. A 18. század elején a jezsuiták görög katolikus templomot építettek az itt lakó románoknak. 1690-ben Veres János a bíró („*Mi Colos Monostoron lako bi-*

rak, Hütösz biro Veres Janos több eskütt tarsaival”). 1713-ban, amikor Pokai György volt a „*colosmonostori falus Biro*”, a hat esküdt közül négy magyar (Toth Miklós, Veres János, Toth János, Varga János), kettő román (Komsa Toma, Muresan Precup).

Az 1763–1787 között készült katonai térképen Kolozsmonostor is rajta van. Főutcája, a mai Monostori út elődje, az egykori apátsági templom felé vezetett. Ebből három utca nyílt délnek: a kis görög katolikus templom felé vezető későbbi Templom utca, a mai Mező utca eleje és a Kalányos utca legeleje. A 19. század közepe táján, a két fakifogó, a Kis- és Nagygerblye felépítésével létrejött fatelepnek munkásközre volt szüksége. A két gerblye közelében kis telep magja kezdett kialakulni. Később a városban dolgozó kőművesek, szobafestők, végül cigány zenészek telepedtek le itt. Így alakult ki a Szamos és a Kis-Szamos (Malomárok) közötti, hét szűk kis utcából álló monostori Kétvízköz. Újabb utca jött létre a sörgyár, majd a malom építésével. 1895. január 1-jén Kolozsmonostor a város része lett. Ezután a régi utcák egy része (Mező, Kalányos) meghosszabbodott, másrészt újak (Hegyalatti út, Kálvária utca) alakultak ki. Ez a folyamat több ízben, különösen a lakótelep építésével, újabb lendületet vett. ♦

Kolozsmonostor 1859-ben
(Veress Ferenc felvétele)

A Farkas utcai
református
templom szószéke

SIPOS GABOR

A REFORMÁCIÓ KOLOZSVÁROTT

A hitújítás történetében jelképekké vált városok: Wittenberg, Strassburg vagy Genf mellé magyar területről Kolozsvárt sorakoztathatjuk fel, a radikális reformáció eltérő irányokból induló és sokfelé ágazó teológiája itt vált ugyanis olyan koherens dogmati-

kai rendszerre, amelynek mérsékeltőbb formája – Európában egyedülálló módon – egyházzá intézményesült és a politikum által elfogadott felekezet jogállását is elnyerte. A reformáció eszméinek jelentkezésekor különleges szerepet kapó német–magyar lakos-

ságú város Brassó és Debrecen hatását ötvözve vált az erdélyi magyarság meghatározó szellemi központjává, melynek vezető lelkeszei, elsősorban Dávid Ferenc, a nyugati radikális gondolati rendszerek befogadására és továbbvitelére is vállalkoztak.

A 16. század elején Kolozsvár lakosai a közép-európai normáknak megfelelően élhették egyházi életüket. Gótikus plébániatemplom állt a nagypiac közepén, mellette a Szent Jakab-kápolna nyújtott teret az áhítathoz, a kolduló rendek közül pedig kettőnek is volt kolostora: a domonkosoknak az Óvárban, az obszerváns ferenceseknek pedig a Farkas utcában. Nem messze a várostól, Kolozsmonostoron állott a Benedek-rendiek ősi apátsága, a keleti, Magyar utcai külváros pedig magába olvasztotta a középkori Szentpéter falut plébániatemplomával együtt. Oltáregysületek, a plébániának és a zárdáknak nyújtott adományok, misemondást meghagyó végrendeletek igazolják, hogy a hívek élő kapcsolatban álltak egyházukkal, és épp ez tette őket fogékonnyá az egyház megújulása iránt.

ÚJÍTÓ ESZMÉK

Azt nem tudjuk, hogy Kolozsvárott az 1520-as évek elején vitatkoztak-e Luther prédikációiról a kocsmában egy pohár bor mellett, miként az Sopronban történt, de bizonyosra vehetjük, hogy a város német és magyar lakói a mozgékony kereskedők, a vándorló mesterlegények, az egyetemekről visszatértek hírei s az általuk behozott nyomtatványok révén értesültek a hitújító mozgalomról. Tudós plébánosuk, Enyedi Wolphard Adorján, az erdélyi káptalan egyik kanonokja maga sem idegenkedett az újító eszméktől. Széchenyi és Brassó hatása tovább erősíthette a kolozsváriak ilyen irányú érdeklődését. Nem csoda hát, hogy a városi tanács 1544-ben Wolphard utódjául azt a Heltai Gáspárt hívta meg plébánosnak, aki az előző évben Johann Honter brassói reformátor ajánlásával utazott Wittenbergbe. A fiatal lelkipásztor aztán Luther szellemében újította meg a plébániatemplomban az igehirdetést és a szertartásokat. A németül prédikáló Heltaival együtt munkálkodott a város magyar prédikátora, Gyulai István és a szintén Wittenbergben tanult iskolarektor, Vizaknai Gergely. Igehirdetésük nyomán a hívek jó része a hitújításhoz csatlakozott, a középkori egyházhoz ragaszkodók pedig a domonkos vagy a ferences kolostorba jártak misére; ez utóbbiban 1534-ben egy szász és nyolc magyar gyóntatópap szolgált. A plébániatemplomban és a Szent Jakab-kápolnában tartott reformált istentiszteletek és a kolostor-

templomokban celebrált misék egymás melletti fennállása nem csupán kolozsvári sajátosság, ez felelt meg az 1545–1548. évi erdélyi vallási törvényeknek. Ezek ugyanis rendre tudomásul vették a városokban bekövetkezett változásokat, ugyanakkor biztosították a „régí hit” zavartalan gyakorlását.

E békés egymás mellett élést 1551 tavaszán az erdélyi politikai fordulat zavarta meg. Kolozsvárt I. Ferdinánd hadvezérének, Castaldónak a csapatai szállták meg, a reformáció híveit pedig az a veszély fenyegette, hogy a hitújítás következetes ellenfele, Martinuzzi György bíboros lesz a város felekezeti megosztásának döntőbírája. György bárát meggyilkolása (1551. december 17.) után a vallási elnyomástól való rettegés a kolostorok ellen fordította a városiakat, kiűzték a szerzeteseket, sőt az oltárokat is lerombolták. Pár héttel később az országgyűlés határozata nyomán visszaköltözhetek a városba a domonkosok és a ferencesek, de a korábbi békés viszony nem állt helyre.

1556-ban az Izabella királynő és fia, János Zsigmond Erdélybe való visszatéré-

sével bekövetkezett politikai fordulat egyúttal a reformáció végleges győzelmét hozta: a szászvárosi országgyűlés szekularizálta az egyházi vagyonokat, a kolostorok egy részében pedig iskolákat alapított. Köztük volt a kolozsvári domonkos zárda is, amelynek falai között a korábbi plébániai iskola számára megnyílt a magasabb szintű fejlődés lehetősége. A kolozsvári templomokat ekkor szabadították meg a középkori szobordíszektől, megszüntették a mellékoltárokat, az új istentiszteleten főlegleg egyszerűbbeket (monstrancia, szenteltvíztartó stb.) használaton kívül helyezték.

HELTAI ÉS DÁVID

A nagypolitikának a kolozsvári egyházi életet is befolyásoló fordulatai között figyelniük kell egy fontos művelődéstörténeti dátumra: Heltai plébános a szintén Wittenberget megjárt Hofgreff Györggyel karöltve 1550-ben nyomdát alapított, és az itt nyomdafestéket látott egyházépítő irodalom révén a város „az erdélyi magyar eklé-

zsiák reformátori központja lett”. Német és magyar nyelvű káték, az úrvacsoráról szóló traktátusok, istentiszteleti rendtartások (ágendák) jellemzik Heltai Gáspár kiadói programját, s főként a bibliafordítás, amely a kincses város-tól Baranyáig húzódó prédikátori-fordítói összefogás révén jöhetett létre. A prófétákat közlő negyedik rész (1552) előszava határozottan leszögezte, hogy a *Biblia* magyar nyelven való kiadása reformátori célt követett: az ótestamenti próféták módjára bálványimádásként elítélni azt a hagyományos felfogást, mely szerint „Krisztus nem elég a megváltásra és a segítségre”.

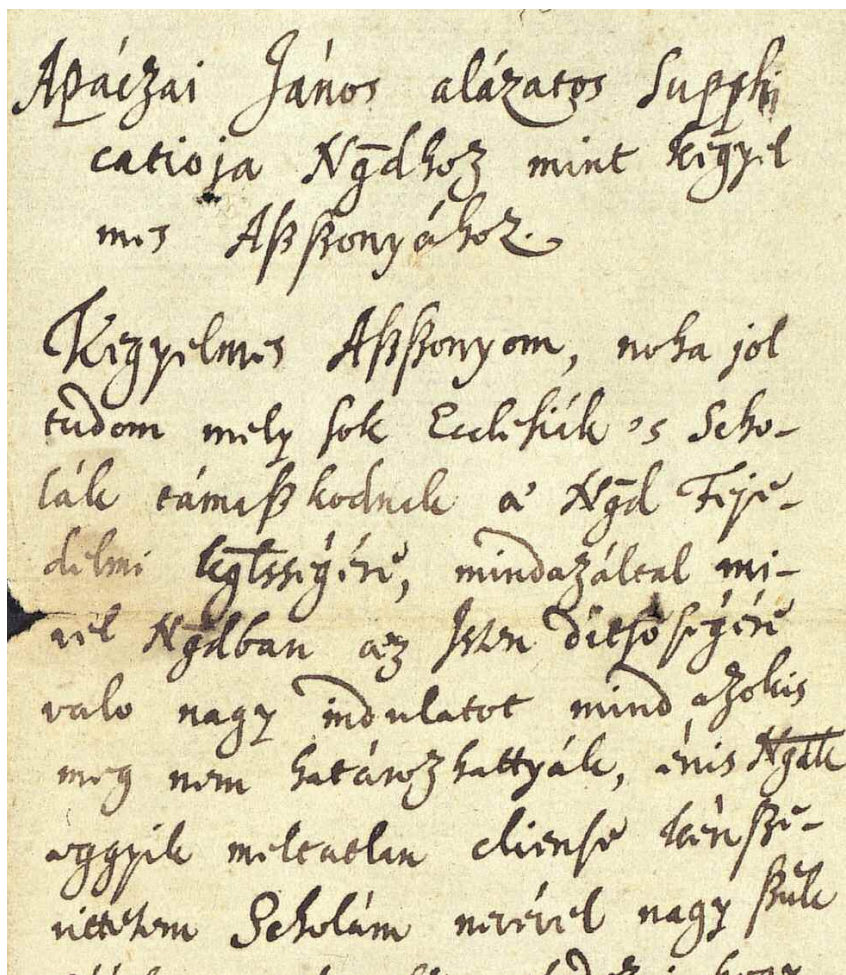
Heltai plébános számára nagy segítséget jelentett az 1552-ben iskolatanítónak meghívott, szintén Wittenbergben tanult kiváló teológus, Dávid Ferenc, akit három év múltán a város magyar prédikátorává választott. Dávid 1555-ben a Francesco Stancaró eretnek nézeteit elítélő széki zsinat határozatait összefoglaló tudományos teológiai írásával bizonyította rátermettségét. Stancaró olasz orvos és teológus Kolozsvárott, Szebenben és Besztercén hirdette Jézus Krisztus isteni és emberi természetének megkülönböztetését valló racionális felfogását, Dávid Ferenc épp e racionalizmust ítélte el. Dávid teológiai felkészültségének és igehirdetői képességeinek elismeréseképpen őt választották a plébánosi tisztségéről 1557-ben lemondó Heltai utódjával. Együtt munkálkodásuk azonban nem szakadt meg, Heltai a szászok prédikátoraként szolgált tovább.

Az 1552-ben a németországi és a svájci protestantizmusban kibontakozott úrvacsoravita, amely Krisztusnak az úrvacsora jegyeiben való jelenlétét taglalta, szintén begyűrűzött Erdélybe. Kál-máncsehi Sánta Márton debreceni prédikátor képviselte a helyvét irányt. Kolozsvári igehirdetései igen népszerűek voltak, a helybéli lelkészek 1556-ban hitvitában igyekeztek meggyőzni, de sikertelenül. Brassó és Szeben kitartott a szigorú lutheránus felfogás mellett. Az országgyűlés 1557-ben Kolozsvárra a szász és a magyar eklézsiák lelkészeit egybefogó országos zsinatot hívott össze a kérdés rendezésére. A zsinat tárgyalásait összefoglaló *Consensust* Heltai és Dávid fogalmazta meg, teteleiben Melanchthon kiegyenlítő, az elmentétek helyett az egyházépítő egységet hangsúlyozó felfogása tükröződött. Ugyanakkor e zsinat az erkélyi reformáció regionális szervezeteinek kialakulását is szentesítette: a középkori

A Monostori úti református templom

Apáczai Csere János kérvényében támogatást kér az iskolának Lorántffy Zsuzsanna fejedelemszonytól (1657)

egyházi privilégiumokat tovább éltető Szászföldön külön püspökség létesült, élén Matthias Heblerrel, a vármegyei területeken pedig létrejött a magyar szuperintendencia, püspöke Dávid Ferenc lett.

A zsinatot követő másfél évben a magyar püspökség lelkészei, előjárójukkal együtt, teológiai felfogásukban egyre inkább a korábban elítélt svájci hitvallás irányába fejlődtek, emiatt Dávid Ferenc 1559-ben lemondott a szuperintendensi tisztségről. E teológiai fejlődésben Heltai Gáspár is követte őt, így Kolozsvár az 1550–1560-as évek fordulóján a helvét irányú reformáció erdélyi központjává vált. A hívek körében elég sok bizonytalanságot keltett a lutheránus és a református úrvacsora-felfogás különbözősége, akadtak, akik e számukra nehezen eldönthető kérdés miatt négy évig nem éltek e „sákramentummal”. Mindenesetre a források a reformátusok számbeli gyarapodására utalnak mind a szászok, mind a magyarok körében. Eközben az országgyűlések is sokat enyhítettek a svájci hitvallást elítélő határozataikon.

Kolozsvár tanácsa, bár figyelemmel kísérte a hitvitákat, fő feladatának az ige hirdetést és az iskolák fenntartását tekintette. Több határozata is biztosította az elsőpap (plébános) meg a szász és magyar prédikátorok anyagi helyzetét, 1557-ben például Dávid Ferencet megerősítette a plébánosi 10 hold szőlő birtokában. Ugyanakkor szabályozta az új iskolatanítók, Basilius István és Molnár Gergely fizetésének félévenkénti kiadását.

A KOLOZSVÁRI VALLÁS

Több országos zsinat is megkísérelte a lutheránus és a svájci irány egyeztetését, a heves viták során azonban inkább a felekezeti különállás szilárdult meg. 1564-ben a nagyenyedi zsinaton, ahol az uralkodót, János Zsigmondot (II. János választott magyar királyt) udvari orvosa és bizalmasa, Giorgio Biandrata képviselte, véglegessé vált a szakadás, a magyar püspökség lelkészei között a reformátusok kerültek túlnyomó többségbe, és szuperintendensüknek Dávid Ferencet választották meg. Az országgyűlés is elismerte a lutheránus mellett a református felekezet létét, jellemző módon ez utóbbit „a kolozsvári egyház vallása”-ként emlegeti a törvény. Ebben az időszakban fogadta el a lutheránus hitvallást az uralkodó is.

➤ A Farkas utcai református templom déli oldala (Vas Géza felvétele)

➤ A Farkas utcai református templom és kollégium 1859-ben (fent) és 1941-ben (lent)

Dávid Ferenc egyházalapító püspök által használt úrvacsorai kehely

Mindezzel korántsem jutott nyugvópontra a hitújítás, sem Erdélyben, sem a kincses városban. Nyugat-Európában is messze állt még a protestantizmus az intézményesüléstől; egyes városok vagy régiók véglegesen döntöttek egyik vagy másik hitvallás mellett, másokban még javában folyt az igazság keresése, szóban és nyomtatásban zajlottak a különböző nézetek közötti hitviták, amelyeket adott esetben börtön vagy máglya zárt le. Nyugatról jött kiadványok és teológusok befolyásolták az erdélyi közgondolkodást is, itt elsősorban Biandrata doktornak, a fejedelem tanácsadójának hatását kell említenünk, aki a Szentháromság dogmáját vitató antitrinitárius felfogás híveként került Erdélybe.

Dávid Ferenc szuperintendenst János Zsigmond udvari papjává nevezte ki 1565-ben, ilyen minőségében is gyakran találkozhatott Biandratával. Az olasz orvos és diplomata indíthatta el az örök keresőt, Dávidot a Szentháromság-tagadó hitfelfogás kidolgozásának útján, amelyen segítségül használhatta a nyugati antitrinitáriusok, Serveto, Paruta, Lelio Sozzini és mások mun-

káit. 1566 januárjában hangzott el Kolozsvárott első unitárius szellemű igehirdetése, hitfelfogásának illetően változása azonban nagy felzúdulást váltott ki. Sokan követték ezen az úton, de még kolozsvári szolgatársai, Heltai, Szikszai Fabricius Balázs és Károlyi Péter is vitakoztak vele. Melius Juhász Péter debreceni prédikátor és a tiszántúli lelkészek váltak a református hitvallás legfőbb védelmezőivé. János Zsigmond viszont hitbéli meggyőződésében udvari papját követte.

Világiak és lelkészek körében egyaránt napirenden voltak a viták a „régi pápás tudományról és az új evangéliumról” meg a protestáns nézetkülönbségekről, amint Nagy Szabó Ferenc krónikájában följegyezte: „Akkori napokban hallottál volna egész Erdélyben minden helyeken a köznéptől sok esztelen disputatiót és pántolódást: falun, városban, étel-ital között, estve-reggel, éjjel és nappal, prédikátoroktól a prédikálószékből sok káromlásokat és mód nélkül való kárpálódásokat a két religió, úgymint az calvinista és ariana religión valóktól disputálást hallottál volna.” Kolozsvárott épp e „mód nélkül való” vitakozásokat próbálta meg szabályozni a városi tanács, amikor kimondta, hogy aki „az Isten igéje és annak őszinte és tiszta igazsága felől fecsegne és az Isten igéjével ellenkező hit-tételeket hirdetni merészkedik”, az szálljon vitába a prédikátorokkal, s ha igazát nem tudja bizonyítani a Szentírás alapján, ingre-gatyára vetköztetve üzessék ki a városból.

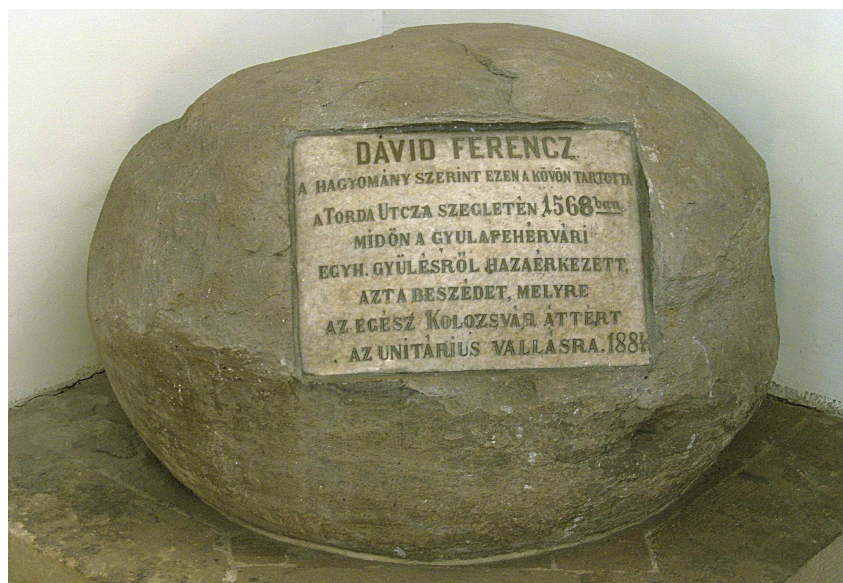
1566-ban Dávid Ferenc és követői három hitvitán is sikerrel fejtették ki nézeteiket, a református tábor pedig Me-

liusszal az élén belement egy kompromisszumos megoldásba: a református *Heidelbergi Káté* olyan átdolgozott formában jelent meg Kolozsvárott Heltai nyomdájában, amely az antitrinitárius felfogásnak is megfelelt. Eszerint az Atya, a Fiú és a Szentlélek viszonyát az ógyházi hitvallások nem biblikus szavai helyett bibliai kifejezésekkel határozták meg. E kompromisszum nyilván a reformáció egységének megőrzését célozta az egyházépítés reménységével.

Református oldalról többen is elvetették e megoldást, tiltakozásképpen 1566 tavaszán Heltai Gáspár és Titus Amicinus (brassói szász származása ellenére a magyarok prédikátora) lemondott tisztségéről, véleményét azonban nem rejtette véka alá. A különböző hitfelfogású lelkészek vitáit a tanács mérsékelni kívánva 1566. május 4-én kelt végzésében kimondta, hogy Heltai és Amicinus „a plébános úrnak [azaz Dávid Ferencnek] a tartozó tiszteletet adják meg, s egyik a másikat a szószezből ne vagdalja, de ha valamelyiknek közülök Istentől valami új kijelentetik, arról ne vetélkedjenek a templomban, hanem menjenek külön valamely házba, s ott értekezzenek felőle”.

Dávid püspök a továbbfejlesztett antitrinitárius tanrendszert latin és magyar nyelvű, Gyulafehérvárott kinyomtatott kötetekben foglalta össze (kiemelném közülük a Szentháromságról szóló új tanítást népszerűen tárgyaló *Rövid magyarázatot*), s igehirdetéseiben is következetesen képviselte.

1568 januárjában tartották a nevezetes tordai országgyűlést, amely a későbbi történelmi és publicisztikai közbeszéd szerint elismerte az unitárius

egyház szabad vallásgyakorlatát és – a korabeli Európában páratlan módon – intézményesítette a négy bevett (törvény által elismert) vallás rendszerét. Valójában a törvényszöveg a gyülekezetek szabad lelkészválasztását írta elő („az község [...] oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nekie tetszik”), a szuperintendenseknek pedig megtiltotta, hogy a joghatóságuk alatt élő lelképásztorok teológiai nézeteiről ítélezkedjenek. Szó sincs tehát a katolikusok szabad vallásgyakorlatáról, a „bálványozókat” már az 1566-os országgyűlés kitiltotta az országból, és a különböző hitvallású erdélyi protestánsok egyaránt a reformáció teljes erdélyi győzelmében reménykedtek. Dávid Ferenc és követői ráadásul a hitújítás zászlóvivőinek, végső beteljesítőinek tartották magukat, számukra igen fontos volt a gyülekezetekben korlátlanul folyó igehirdetés, a prédikátorok felszabadítása a dogmatikai felügyelet alól. Abban reménykedtek, hogy hitújító munkájuk sikerrel jár majd a más felfogásúak körében is, intézményes egyházi-felekezeti korlátokat ekkor egyáltalán nem kívántak.

AZ UNITÁRIUS VÁROS

Kolozsvár unitáriussá válását a hagyomány ez év márciusára teszi, ekkor a gyulafehérvári hitvitáról hazatérő Dávid Ferenc a Torda utca szegletén egy kerek köre állva hirdette az igét a híveknek, ennek nyomán történt a tömeges áttérés. E plasztikus képből annyi igaz, hogy Dávid és prédikátortársai, köztük Basilius István hatására a város magyar és szász lakosságának túlnyomó része 1569 végére unitáriussá vált. A magyarok hamarabb csatlakoztak Dávid nézeteihez, a szászok inkább ragaszkodtak a kálvinista hitvalláshoz. E hosszú folyamatba többször kellett beavatkoznia a városi tanácsnak, hogy a kálvinista és a Szentháromság-tagadó tábor vitáit, Dávid Ferencet személyében is támadó ellentéteit lecsillapítsa. Hosszú vizsgálódás után Heltai Gáspár is ekkoriban fogadta el lelkész-társai nézeteit, és nyomdáját az antitrinitárius propaganda szolgálatába állította. A helvét hitvalláshoz ragaszkodó lelkészek, Szikszai Fabricius Balázs és Károlyi Péter eltávoztak Kolozsvárról.

Nemcsak vallási, hanem nemzetiség-i ellentétek is bonyolították a kolozsvári helyzetet: a magyar náción is befolyást akart szerezni a plébános válasz-

tásába. Végül a Királyi Tábla 1568 júniusában hozott ítélete zárta le a vitát századokra kiható érvénnyel: a plébános választásában mind a két náción részt vehet, a főtemplom használata pedig évente váltakozik, magyar bírónál a magyarok, szász bírónál a szászok járnak oda istentiszteletre, a másik fél a Szent Jakab-kápolnát vagy az óvári templomot használhatja.

E szabályozás kihatott a domonkos kolostorban működő iskolára is: amikor magyar rektor igazgatta, segédtanára német nemzetiségű volt, a szász rektor mellett pedig magyar lektor tanított. Vallási szempontból 1571-ben következett be a változás, amikor a református Félégyházi Tamás rektor távozása után a meissenai születésű költő és teológus, Johann Sommer, Dávid Ferenc veje került az iskola élére.

A belvárosi unitárius templom szószéke

János Zsigmond halála után, 1571 nyarán a buzgó katolikus Báthory István lépett Erdély trónjára. Uralkodása legelején esküt tett az épp csak kialakult vallási türelmi rendszer fenntartására. Szavát meg is tartotta, de már csak egyéni vallási meggyőződésénél fogva is természetes, hogy folyamatosan munkálkodott a katolikus egyház helyreállításán, ennek rendjén pedig a Szentháromságot nem tagadó lutheránus és helvét hitű felekezettel alakított ki jobb kapcsolatokat. Dávid Ferencet természetesen azonnal eltávolította az udvarból, helyébe a lutheránus Alesius Dénest hívta meg udvari papjául. Ugyancsak Alesius került a szervezetileg még

egységes, de hitvallásilag már megosztott magyar szuperintendencia élére is. Báthory 1571 szeptemberében kiadott cenzúrendelete véget vetett a hitvitai irodalomnak, a következő évben pedig az országgyűlés kimondta a vallásbéli újítások tilalmát, az erdélyi protestáns felekezeteket az uralomváltás időszakában érvényes hitvallásuk szerint tekintve elfogadottaknak.

A Szentháromság-tagadókat korlátozó fejedelmi és országgyűlési intézkedések következményeképpen az 1570-es években az erdélyi magyarok közös egyháza szétvált. 1573 januárjában az országgyűlés elismerte a külön szerveződő unitárius felekezetet, Dávid Ferenc püspökkel az élén, a református magya-

rok pedig 1577-ben választották püspökké Tordai Sándor Andrást.

Dávid Ferenc mint kolozsvári plébános zavartalanul végezhetett híveinek lelki gondozását, a dézsmanegyed jövedelméből egy magyar és két szász prédikátort tartott maga mellett. Az óvári iskola élén Sommert a görög születésű neves antitrinitárius teológus, Jacobus Palaeologus váltotta fel, aki Lengyelországból került Erdélybe. Utána az Olaszországban tanult Hunyadi Demeter vette át az iskola vezetését, munkájuk eredményeképpen az unitárius kollégium országos hírnevű tanintézeté vált.

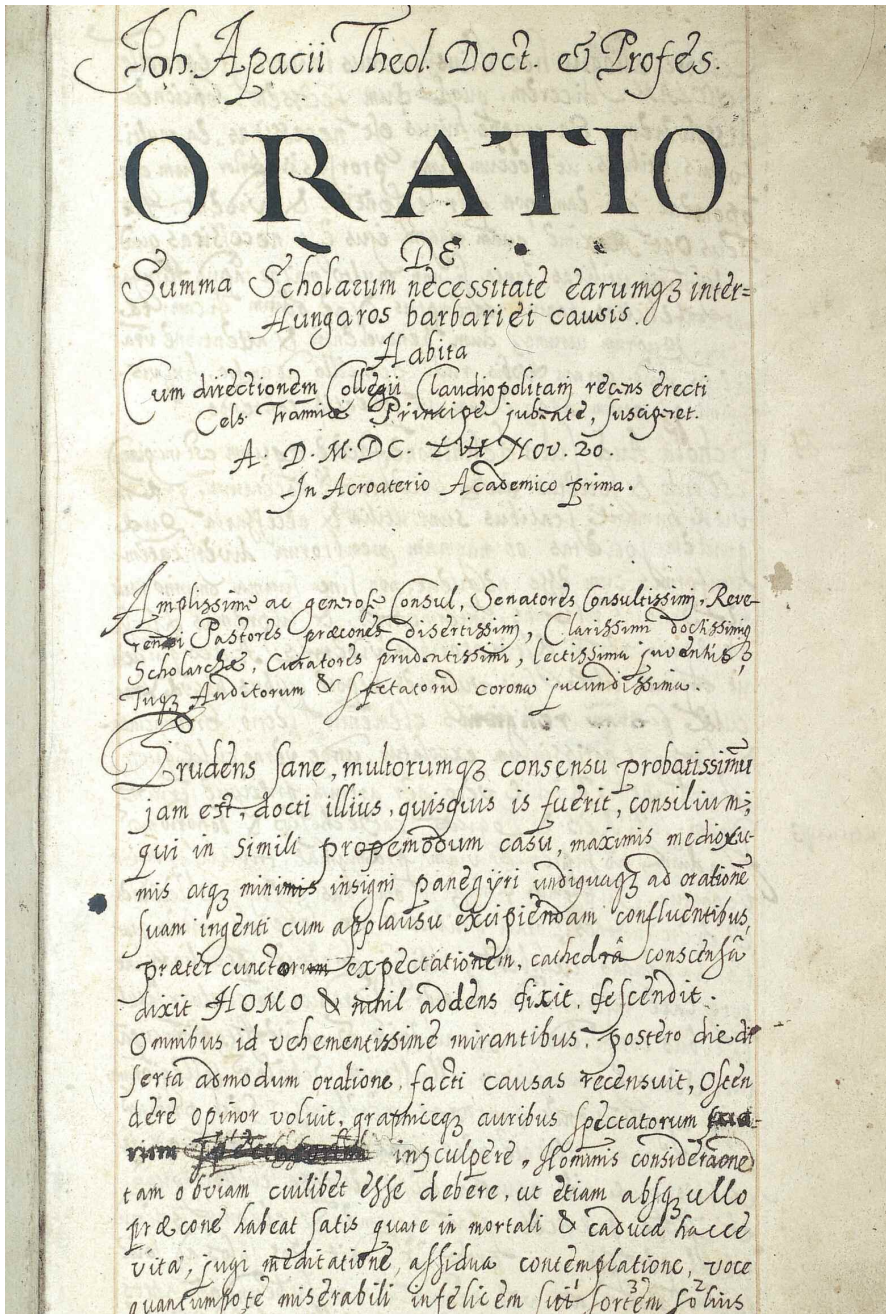
rának számító városban valamiképp fennmaradtak a katolikus vallásgyakorlat lehetőségei. Egy Gruz Péter nevű szabómester állhatatosan ragaszkodott katolikus hitéhez, 1573-ban a városi jegyzőkönyv tanúsága szerint nem túl épületes vitába keveredett unitárius polgártársaival: „Mond az István, tiszta attul az gatyád, hogy az mostani hitnél jobb volna az előtt való, azt meghallja Gruz Péter mester és mond neki, hogy mondál te bitang bestye kurvafi, hogy szaros az gatyám.” Gruz disputált Paksi Gáspárral is a „hit dolgából, közbe az plébánost is szidja volt”. Két évvel később a Dávid Ferencet is szidalmazó szabómester azzal a kéréssel fordult Báthory fejedelemhez, hogy rendeljen katolikus papot a városba. A tanács per sze azonnal küldöttséget menesztett az uralkodóhoz, hogy a közösség békéjét feldúló akciót megakadályozza. Úgy tűnik azonban, valamit mégiscsak sikerült elérniük a kincses város ismeretlen számú katolikusainak, mert a városi tanács 1577-ben aggódva tárgyalta „az colostromba [azaz a Farkas utcai egykori ferences templomban] való bálványozást”, vagyis katolikus misét, amelytől az unitárius vallás további korlátozását féltette.

Ez a védekezésre és kizárólagosságra törekvő magatartás teljesen megfelelt a korabeli közfelfogásnak és a törvényeknek, az 1581-ben rögzített erdélyi egyházpolitikai alapelv, a maior pars (nagyobb rész) ugyanis a vallásilag vegyes helységekben a számbeli többségben lévő felekezetnek nyújtott kizárólagos jogokat, és a kisebbségnek nem biztosított nyilvános vallásgyakorlatot. A kincses városba 1580-ban betelepülő jezsuiták, akik a Farkas utcai kolostorban rendezkedtek be és egyetemi szintű főiskolát létesítettek, természetesen életbe léptették a nyilvános katolikus vallásgyakorlatot, a miséken a rendtagok és a kollégium tanulói mel-

VERSENYHELYZETBEN

Újabb felbukkant adatok arra utalnak, hogy az unitárius egyház fellegvá-

Apáczai Csere János kollégiumi beköszöntő beszéde (1656)

lett városi polgárok is részt vettek, a növendékek számára Mária-kongregáció jött létre. Mindez azonban Báthory fejedelem és lengyel király külön kiváltságlevelére alapozódott, amely a Jézus Társaság itteni fő feladatául az ifjúság tanítását és nevelését jelölte meg, nem jelentette tehát a katolikus egyház törvényesítését. A jezsuiták sikerei láttán a felekezeti ellentéteket időlegesen félretéve az unitáriusok és a reformátusok közösen léptek fel. Az 1581 májusában Kolozsvárott tartott országgyűlésen Hunyadi Demeter unitárius és Göcsi Máté református püspök vállalva küzdött a „bálványimádás” visszatérése és törvényesítése ellen.

A jezsuita főiskola felvirágzásával létrejött versenyhelyzetben az unitáriusok is egyre nagyobb hangsúlyt fektettek kollégiumuk fejlesztésére. Az 1580-as évek második felében sikerült nagyobb fenntartási összegeket kijárni a városi tanácsnál, megszűnt a korábbi tanárihiány, némelykor három-négy professzor is tanított. Christian Francken német teológus filozófiai előadásokat tartott, az Olaszországban tanult Enyedi György, a későbbi püspök teológiai és bölcséleti előadásaihoz tan könyveket is írt. Nagy sikernek számított, hogy 1583 végén Peter Frieschbier jezsuita pedagógus unitáriussá lett, mindjárt állást kapott a kollégiumban, és egy sereg tanítványa is követte. Bár a jezsuiták szorgalmazására Báthory többször is utasítást adott Francken és Frieschbier eltávolítására, a helyi tanács csöndes, de szívós ellenállása sikerrel bojkottálta a tanintézet jövőjét fenyegető intézkedéseket.

BELSŐ VITÁK

Valószínűleg Kolozsvár unitárius közönségét is megosztották azok a nézetkülönbségek, amelyek a Szentháromság-tagadók körében az 1570-es években, a szervezett egyházzá válás folyamatával párhuzamosan fennálltak. Plébánosuk, Dávid Ferenc és prédikátortársai meg az unitárius kollégium tanárai (Basilius István, Johann Sommer, Jacobus Palaeologus, Niccolo Paruta, Matthias Vehe-Glirius, Bogáti Fazekas Miklós) körében elmélyült a racionális dogmakritika. Jézus Krisztus imádandó voltának kérdését vették bonckés alá, és arra a következtetésre jutottak, hogy Jézust ember volta miatt tisztelt, de nem imádás illeti meg. Vizsgálat alá vették a gyermekke-

reszttség bibliai alapjait is: 1578-ban zsinati határozat mondta ki a gyermekkeresztelés megszüntetését. Ugyanekkor született döntés az általános profécia elvéről, mely szerint a lelkészek teljesen szabadon alakíthatják ki teológiai felfogásukat, és nézeteiket korlátozás nélkül hirdethetik.

Biandrata, valamint két kolozsvári prédikátor, Hunyadi Demeter és Szatmári Fabricius István nem fogadta el ezeket az újító nézeteket, sőt ez év novemberében Biandrata meghívta Kolozsvárra a tekintélyes antitrinitárius teológust, Fausto Sozzinit, hogy Dávidot nézeteinek visszavonására rábírja. Gyűlést is rendezett Kolozsvárott a két párt az összes helybéli lelkész meg a környékbeliek részvételével, a vitatott kérdésekben azonban megegyezés nem született. Ekkoriban Dávid Ferenc betegeskedése miatt már ritkán prédikált, nézeteit inkább baráti körben hirdette, Sozzinival pedig szóban és írásban vitatkozott. Bár az 1579 februárjában tartott zsinat elfogadta Dávid nézeteit, és hangsúlyozta, hogy az igazság szabad keresése minden lelkész kötelessége, a hitújítás tilalmát figyelembe vevő Báthory Kristóf az országgyűlés elé idézte a beteg püspököt,

Professorum, Rectorū, & Lector. COLLEGIJ CAUPOLO SERIES.

1. Johannes Cuij Apacius S.S. Theologiae
Doctor, ejusdemq; & p. t. Philosophia
-turalis, itemq; Linguae Sanctae Professor.
nec. 1628. mortuus anno 1689.

2. Andreas P. Portsalminus Philosophia
rationalis Logica scilicet & Metaphysicae.
Lector, Collegij Rector Ordin.
Introductus A. 1656. functus A. 26.
in Ecclesiam evocatus A. 1682.

3. Paulus Ternatoni Eloquentiae in dicto
Collegio Lector & Pedagogiarum.
Scholasticusq; Senatus Senita.

4. Stephanus Tolnai Theologiae et Logicae
Professor. Introductus A.
1665. in Ecliam evocatus. A. 1689.

5. Stephanus S. Pataki Philosophiae, & in
quarum et Controversiarum The.

Apacianus senior

Introduct. An. 1642, in
Ecl. evocatus. 1667

mort. 1690. 25. Marti.
hora 4. matutina.

A református kollégium tanárainak
névsora Apáczai keze írásával (1656)

s eltiltotta a templomi szolgálattól. Április közepén tartotta meg Dávid Ferenc utolsó kolozsvári prédikációját, amelyben változatlan meggyőződését hangoztatta. Utána már az országgyűlési ítélet és a halállal végződő dévai várfogság következett.

Hunyadi Demeter, konzervatív lelkész társaival és Biandrataival egyetértve, az unitárius felekezet fennmaradása érdekében olyan hitvallást állított össze, amelynek nonadorantista álláspontja nem esett az innovációs törvény hatálya alá. A zsinat, ha nehezen is, de elfogadta ezt a kompromisszumot, Hunyadit püspökké választották, aki aztán a kolozsvári elsőpapi tisztségben is Dávid Ferenc utóda lett. Szatmári István és Johann Eppel kolozsvári prédikátorok is elfogadták a konzervatív hitvallást, ilyenformán, ha hitújító lendületében erőteljesen korlátozva is, de fennmaradhatott és törvényes elismerést nyerhetett az unitárius egyház, mind a kincses városban, mind egész Erdélyben. ♦

A Szent György-szobor Kolozsváron

Kolozsvár városképi korszerűsödése a millennium felé közelítő és azon túlmutató századfordulós időkben kapott igazi lendületet. Iskolavárosi státusából kinövő, azt meghaladó polgári fejlődése akkor érkezett csúcspontjára. Tereinek, utcáinak nagyvárosi színéváltozásához köztéri művek éppúgy hozzájárultak, mint a már nem halasztható urbanisztikai átrendeződések. Így bútorozta be Fadrusz Mátyás-szobra az apró boltok szövevényéből kiszabadított főteret és alakította tereit az egykori városfalakon kívül emelt szobordíszes Nemzeti Színház vagy más helyszínen az Egyetemi Könyvtár monumentális épülete, melynek befejezését valamivel még meg is előzte a Szent György-szobor bronzmásolatának fölállítása. Az 1904. szeptember 28-án fölavatott szobor Kolozsvár kultúrtörténetének szimbólumaként éledt újra mives másolatában és hozzá illő Anjou-kori díszítményekkel faragott talapzatával.

Amióta Wilhelm Wenrich erdélyi szász kutató 1879-ben fölmerte a Szent György-szobor és az elpusztult váradi királysobrok közötti kapcsolatot, a Kolozsvári testvérek, Márton és György munkássága már megtapintható, élő valóságként öltött alakot, és erősítette a köztudatban az alkotók Kolozsvárhoz tartozását. A történész Márki Sándor írásában, az 1895-ös év végén bukkan föl először a gondolat, hogy a Prágába került szobor mását el kellene hozni Kolozsvárra.

Ez az elképzelés öltött konkrétanabb testet a millenáris ünnepség előkészületei során. Kolozsvár város törvényhatóságának 1896. május 17-i millenniumi díszközgyűlésének jegyzőkönyvében erről a következő olvasható: „Közgyűlés egyhangúlag elhatározza, hogy Kolozsvári Márton és György prágai Szent György-szobrának mását, alkalmas méreteken elkészített; az ezredéves országos kiállítás idején a történelmi csoportban bemutatja, s azután addig is, míg Kolozsvárt egy történelmi múzeum létesítetik, az iparmúzeumban helyezi el.”

Még nincs szó tehát térszobor létesítéséről, csupán egy kiállításra szánt másolatról. Az értelmiség köreit és a közvéleményt azután az mozgósította, hogy Ferenc József, az uralkodó a városnak ajándékozta és Kolozsvárra szállíttatta az eredeti műgipszmásolatát.

Ez az a pillanat, amikor Kolozsvár városfejlesztésének és közművelődésének két lelkes híve, Haller Károly egykori polgármester és Pósta Béla régész, múzeumszervező elkötelezte magát a szoborügy mellett, s

támogatókra találva azt példaszerű mozgósítással a megvalósulásig végigkövette.

A szervezést és az anyagi alapokat biztosító gyűjtés koordinálását – a korra jellemző módon – egy szoborbizottság vállalta magára. A Szent György-szobor esetében a szoborbizottságnak egy férfi- és egy női tagozata jött létre, s az utóbbi kifejezetten a gyűjtőmunkával foglalkozott.

Úgy alakult azonban, hogy mégsem a kolozsvári múzeumba került gipszmásolatból készült az öntvény. Híre ment ugyanis, hogy budapesti megrendelésre is készül szobormásolat. Logikusabb és járhatóbb út volt tehát, hogy így jussanak ők is egy fölállítható, öntött másolathoz.

E terv megvalósulása, melynek révén a város 10 000 koronát takarított meg, 1903-ra húzódott át. Az ügyek kedvező alakulásában a magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium támogatásának és báró Podmaniczky Frigyesnek is része volt. Podmaniczky a kolozsváriakhoz intézett átiratában kijelentette: „Hazafias készséggel adtunk engedélyt a Hazai Műérczöntőde cégnek, arra, hogy a prágai Hradzsiban levő Szent György-szobornak tulajdonunkban levő összmintája alapján a szoborbizottság részére is egy bronzöntvényt készíthessen, avégből, hogy a szobormű Kolozsvár városában is felállíttassék.”

A szoborbizottság vezetői ezután Budapesten a szobrász Róna Józseffel a szerződést 4000 korona díjról megkötötték. A mintázatában bonyolult öntvényt a szoborbizottság 1903. október 19-én vette át.

Éppen ez időben dolgozott Kolozsváron a Ferenc-rendi zárda restaurálásán Möller István és Lux Kálmán. A fiatal, pályakezdő

Lux Kálmán vállalkozott a posztamentum megtervezésére. Annak a terveiben elmélyülő, kiváló szakembernek jutott tehát e feladat, akinek munkássága a magyar műemlékfeltárásban és -restaurálásban a későbbiek során országos jelentőségű lett. Lux teljesen díjmentesen több hónapon át dolgozott a mintán. A historizmus izlésének is megfelelő, arányos és egyszerű talapzatot tervezett, melynek felső peremét Anjou-kori díszítéssel, finom levéldíszes frízzel, pártázattal fogta körül. (A Halászbástyán felállított Szent György-szobor esetében ez a feladat Schulek Frigyesnek jutott.)

Miután a városi közgyűlés 1904. június 24-én engedélyt adott a szoborműnek az akkori Arany János téren történő elhelyezésére, megkezdődhetek a térrendezési és talapzatépítő munkák.

A Szent György-szobor leleplezése 1904. szeptember 28-án délelőtt a millenniumi időkre utaló hangulatban, népes közönség részvételével történt meg. A szoborbizottság nevében dr. Haller Károly jogász, egyetemi tanár mondott köszönetet a szervezők és adakozók hozzájárulásáért, valamint az állami támogatásért, átadva a szobrot a város polgármestere, Szvacsina Géza „gondviselésébe”. A magyar kormányt Berzevicsy Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter képviselte, aki Lippich Elek miniszteri osztálytanácsos kíséretében érkezett Kolozsvárra.

A szobrot a térből észak felé kiágazó, széles London utca tengelyétől kissé nyugatra, főnézetével az utca irányába állították föl. Nevet változtatott ugyanakkor a tér és az utca is. Előbbi neve Arany Jánosról Szent Györgyre változott, míg a London utcát Arany János utcává keresztelték át.

A sárkánnyal viaskodó Szent György szobrának utóéletéhez tartozik átköltöztetése mai helyére, a Farkas utcába. Erre a Szent György tér 1959–1960 közötti rendezése nyomán került sor. Ekkor épült meg a déli oldalt teljesen betöltő, szocreál ridegségű Diákművelődési Ház, és ekkor vált négyszögletűvé a tér az északi oldal kiegyenesítésével, ahol jellegtelen, többemeletes lakótömböket emeltek. Ha a két világháború között elhanyagoltsága pusztította a szobrot és közvetlen környezetét, ekkorra már állapotát a megnövekedett forgalom veszélyeztette, melynek kétségtelenül útjában állott.

Így került a szobor még abban az évben a Farkas utcai református templom bejárata előtti kiszélesedő kis térre, kellemes zöldövezetbe. Ez volt a legszerencsésebb választás. Itt az autóforgalomtól is viszonylag védettebbé vált, s a hatalmas gótikus épületre rávetülve az ősi schola romkertje és reneszánsz kapuzata előtt keletkezésének történelmi korára emlékeztette nézőit. ♦

KÉZMŰVESEK A 16–17. SZÁZADI
KINCSES VÁROSBAN

A GYARAPODÓ KOLOZSVÁR

JENEY-TÓTH
ANNAMÁRIA

A 16. században a kortársak kincses Kolozsvárnak („*civitas primaria Transilvaniae*”) nevezték a várost, amely ekkorra Erdély jelentős igazgatási és gazdasági központjává vált. A város népességét a török által elfoglalt magyarországi területekről betelepülő iparosok-kereskedők is gyarapították, akik nemcsak kapcsolataikat, hanem gazdasági „erejüket” is magukkal hozták. Kulturális élete is egyedülálló, meghatározó volt Erdély számára, ahol a szász Heltai Gáspár magyar nyelven írta *Krónikáját*, fabuláit, ahol a város lakossága követte plébánosait a reformáció minden megújuló irányzatában. A gyarapodás időszakát élő Kolozsvár ekkorra már fontos szerepet töltött be a Délkelet- és Közép-Európán átmenő kereskedelemben.

Zilahi kanna

A Jónás testvérek kannája
(1635, Zilahi Pál)

Aranyozott ezüst, öntött, vésett. Nyolcszögletű ezüsttestét három aranyozott, háromkaréjos, fonat- és liliumdíszes párkány tagolja. Vaskos fülének alján reneszánsz címerpajzs látható, felső felét pedig szárnyas angyalfej zárja. A nagyméretű kanna teste gömbre helyezett oroszlánlábakra támaszkodik. Törzsének középső aranyozott feliratát a megrendelő címei zárják közre.

A tizenöt éves háború időszakában Kolozsvárra igen sok megpróbáltatás várt. A város Bastával szemben Mihály vajda, majd Székely Mózes oldalára állt, s polgárai 1603-ban hitbéli meggyőződésük szerint cselekedve úzték ki a jezsuitákat, amiért összesen 120 000 forint hadisarcot fizettek. Basta Erdélyből történő kivonulásával ismét remény nyílt arra, hogy a város önmagára találjon, ami meg is történt Bocskai István és Rákóczi Zsigmond fejedelemsége idején. Báthori Gábor uralkodása alatt (1611-ben) császári csapatok jöttek Erdélybe, a város megadta nekik magát, amiért utólag 12 000 forint hadisarcot fizetett saját fejedelmének. A város azzal „hállalta meg” ezt a lépést, hogy 2 évvel később a menekülő fejedelmet nem engedte be falai közé, majd ezt követően október 21-én a piactéri, ma Szent Mihály-templomban választották fejedelmmé Bethlen Gábort. A város mind fejlődésében, mind gazdasági erejében megsínylette ezeket az éveket, ám a hadisarcoként kifizetett igen magas összegek jelzik gazdagságát, mutatják, hogy a 16. század folyamán valóban megérdemelte a kincses jelzőt, s a 17. század közepére újra eljutott erre a szintre.

A királyi Magyarországon ez idő tájt a városok a rendi előretörés következtében háttérbe szorultak, a városokban nemesek házat vehettek, tisztségeket tölthettek be. A rendek az 1608. évi országgyűlésen elérték, hogy az uralkodó beleegyezésük nélkül ne adhasson szabad királyi városi címet.

Kolozsvárnak, mint az erdélyi taxás városok közül a legjelentősebbnek, más kihívásokkal kellett a században szembenéznie, mint magyarországi sorstársainak. Városi kiváltságait nem veszélyeztették, sőt a fejedelmek stabilizálni, erősíteni igyekeztek azt a polgárságot, amelynek gazdasági forrásai, lehetőségei és kapcsolatai mind az udvaruk, mind az ország számára igen hasznosak voltak.

CÉHEK, MEGALAKULÁSA, LÉTREJÖTTE

„A céh egy-egy iparág kézműveseinek érdekvédelmi szervezete, célja a többé-kevésbé zárt piaci körzet monopolizálása, védekezés, többnyire városi privilégium-

mal az idegen áruk versenyével, a városba beférkőző idegen iparosok konkurenciájával szemben, bizonyos korlátok közt nyersanyag-vásárlási és késztermék-eladási monopólium birtoklása” – foglalta össze Szűcs Jenő a 15. száza-

A fazakascéh pecsétje (1637)

di céhekről szóló alapvető munkájában. Megállapítása érvényes a 16–17. századi kolozsvári céhekre is.

Míg a 14. század elején Kolozsvár lakosainak csak töredéke élt iparúzésből, a magyar polgárok 1453-ban keletkezett névsorában már 159 fő volt iparos, arányuk pedig meghaladta a 30%-ot. Hogy ezeknek a kolozsvári polgároknak fő foglalkozásuk volt-e ekkor az iparúzés vagy egyenrangú a mezőgazdasági termeléssel, nem tudjuk pontosan. A 25-féle foglalkozást űző kézművesek közül csak kevés tömörülhetett érdekvédelmi szervezetbe, hiszen mindössze néhány céh, „fraternitas” létezett Kolozsváron. Privilégiumlevele is csak néhánynak volt még. Legkorábbi a szűcsök bőrfelvásárlását szabályozó levél 1369-ből. Ezt követte a mészárosok, tímárok levele, de tényleges szabályzattal egy céh sem rendelkezett az összeírás keletkezési évében, 1453-ban.

A kézművesek testületekbe szerveződése a 15. század második felében gyorsult fel Kolozsvárott, hasonlóan más magyarországi városokhoz. A század végére már a céhek többsége – a tímár, lakatos, ötvös, szabó, szűcs, ta-

kács, majd a kötélverő – rendelkezett a város, illetve az uralkodó által is megerősített szabályzattal. A fa- és építőipar mesterségei a következő évszázad elején tömörültek céhekbe, és kapták meg szabályzataikat: a kádárok, fazekasok, majd a kőfaragók és kőművesek, a szíjgyártók, esztergályosok. A Mohácsig terjedő időszakban 12 céh jutott el odáig, hogy – többségében a város vezetése által is megerősített – szabályzattal rendelkezett.

Ennél is kevesebb iparosszervezet artikulusait hagyta jóvá az uralkodó. A királyok a céhek egy-egy kiváltságát is megerősítették, vagy parancslevélben külön utasításokat adtak számukra. 1513-ban például II. Ulászló megtiltotta a Segesváron, Szebenben, Brassóban, Medgyesen, Kolozsvárott és Enyeden lévő kereskedőknek, hogy a bárány-, róka-, nyest- és kikészített bőrt az országból kivigyék: mindez természetesen az erdélyi szűcsök érdekeit szolgálta. Azt is elrendelte, hogy amikor az országész nemesei Kolozsváron gyűlést tartanak, tekintettel az ellátási nehézségekre, a külső mészárosok (hentellérek) szabadon árulhas- sanak, a szombati piacon is.

A fejedelemség korában néhány újabb tényező is szerepet kapott a céhek életében. A céhek kiváltságait, szabályzatait már csak fejedelmi megerősítéssel együtt tekintették elfogadottnak. A centralizáltabbá vált hatalom jóval hatékonyabban avatkozott be és szabályozta saját érdekeinek megfelelően a gazdasági életet. Az új céheknek az első pillanattól kezdve az volt a céljuk, hogy a fejedelem által jóváhagyott szabályzatuk és privilégiumlevelük legyen. Szinte minden iparágban találunk céheket, melyek ekkor alakultak meg, míg mások megújították korábbi szabályzataikat, és voltak, amelyek latinról magyar, illetve német nyelvre fordították le artikulusaikat. Néhány céh rendelkezett már a legényekre vonatkozó külön előírásokkal. A 17. század második negyedében a csizmadiák egyik utolsó iparostestületként váltak önállóvá több évtizedes harcot követően. Báthory Gábortól, Bethlen Gábortól és Rákóczi Györgytől is kaptak privilégiumlevelet, mindezek ellenére tagjaik raboskodtak a város börtönében, pereskedtek a városi bírósággal, míg elérték, hogy a vargáktól különválva megalakíthassák önálló iparostestületüket.

IPAROSOK ARÁNYA, FOGLALKOZÁSI MEGOSZLÁSA

A 17. század első felében az adófizetők (1500–2483 fő) – tehát nemcsak a polgárok összességének, hanem a városlakóknak – 17–23%-a tartozott a kézművesek közé. Kolozsvár városának öt városrésze, korabeli néven fertálya volt: Óvár (Vetus Castrum), Monostor utcai negyed (Rapularum), Közép utcai negyed (Media), Hosszú utcai negyed (Longa) és Farkas utcai negyed (Luporum).

Ekkor már nem általános a korábbi időszakokból ismert állapot, hogy ugyanazt a mesterséget gyakorlók földrajzilag is közel laktak egymáshoz, akár egy utcában. Mégis a 17. század első felében bizonyos iparágak jelenléte egyes negyedekre inkább jellemző volt, míg másutt teljesen hiányzott. Az Óvár negyedben a ruházati ipar művelői a fertály iparos lakosságának közel 1/3-át alkották, az évszázad közepére a Longa vagy Magyar utcai fertályban is hasonlóan alakult a helyzet. A Farkas utcai negyedben az 1650-es évekre visszaesett a vas- és fémipar gyakorlóinak aránya, amely még így is meghaladta a 34%-ot a negyedbeli iparosok között, különösen az ötvösök jelenléte volt kiemelkedő. Az építőiparban dolgozó kézművesek közül a fazekasok 2/3-a a Media fertályban, a Király utcában, 1/3-uk pedig a Szentegyház utcában lakott.

A város összlakosságában igen jelentős számú és gazdasági erejű kézműveseknek megfelelő volt az utánpótlása is.

A polgárjog elnyerése azt jelentette, hogy a mesterremek elkészítését és elfogadását követően a remekes legény kezeseivel – céhes mestereivel, vezetőivel, előljáróival – ment a város vezetői képviselő esküdtek elé. A kezesek mellett iratokkal is igazolni kellett törvényes származását és feddhetetlen életét. Ezután ünnepélyesen beírták a nevét a polgárkönyvbe, majd kifizette a meghatározott összeget: „Az tanácsnak, bírának és polgároknak meghadván az egy gíra ezüstöt vagy ha szegény, annak kevesebbet, ha penigh gazdag, többet fizetvén az régi mód szerint.” Ezzel mesterré vált, a céh teljes jogú tagja lett, tarthatott inasokat és legényeket. A bejegyzések többsége azt is tartalmazza, hogy a város új polgára mely nációnak tagja volt. Kolozsváron két nációnak tagja volt: magyar és szász – ez az azonos polgárjogokkal rendelkezők (azonos ajkúak) városi közösségét jelölte. A legtöbb céhbe be sem léphetett e két ná-

ció egyikéhez sem tartozó kézműves. A náción szerinti hovatarozás akkor vált fontossá a mesterember életében, amikor egyik vagy másik náción tagjaként választott tisztséget töltött be.

A polgárkönyvbe 1587 és 1614 között 260 új polgár nevét jegyezték be, közülük 150 fő volt kézműves, akik a polgárjogot kérelmezők 57,6%-át alkották. A többség, 51% szász, 41% magyar nemzetiségű, vagyis náción, a fennmaradó 8% csekély része német, szláv, görög származású volt, a többiek nemzetiségét nem tüntették fel. A szászok Szerdahely-, Medgyes-, Újegyház- és Segesvárszék, valamint a Beszterce-vidék kisebb és nagyobb településeiről származtak. A magyarok Baranya, Csanád, Bihar, Szatmár, Kolozs és Torda várme-

A CIKKBEN HASZNÁLT MÉRTÉKEGYSÉGEK

ejt = 1 kolozsvári ejtel
kupa 1,47 liter

gira = arany, ezüst mértékegysége
70 gramm

icce = űrmérték, 1,5 liter

libra = font, kolozsvári 0,3895 kg

gye települései mellett Csíkszékről érkeztek. Természetesen a helybelieknek is be kellett íratniuk magukat ebbe a könyvbe, erről tanúskodik az iparosok között megtalálható 21 kolozsvári származású személy is.

A polgárjogért folyamodók mesterségei közül a 15 szakma utánpótlása nem volt egyenletes: a mesterségek jelentős részében egyik vagy másik náción jutott uralkodó szerephez. A borbélyok, lakatosok, ötvösök, csizmadiaik között a magyarok aránya meghaladta a kétharmadot, míg a tímárok, szűcsök, szíjgyártók, kötélverők, vargák között a szászok voltak többségben. A keresek- és a kádarcéh inasszegődtetési könyveiben túlnyomórészt szász vidékekről származókat találunk a kolozsváriak mellett. A szabócéhben pedig a két náción aránya nagyjából meg egyező volt.

CÉHES ÉLET

A céhszabályzatok szerint magyar és szász nemzetiségű, törvényes származású ifjak válhattak Kolozsváron inas-

sá. A beszegődést néhány hetes vagy akár 1 hónapos próbaidő előzte meg, melynek során kiderült, hogy a mester és inasa tud-e együtt dolgozni. A beszegődés eseményét az inasszegődtetési könyvben rögzítették, amire több mester jelenlétében került sor, egy kisebb lakoma elfogyasztása után, melyet kenyér, pecsenye és bor alkotott. Az inasidő mesterségenként különbözött, általában 2-3 évet jelentett. Ennél rövidebb idő alatt csak a mesterek fiai sajátíthatták el a mesterség csinját-bínját, akiknek a szabályzatok kedvezményeket adtak, például csak az inasidő felét kellett kitölteniük.

Az ifjak akkor léphettek a legények közé, ha a megszabott éveket eltöltötték a céhben, és mesterségük alapvető fogásait megtanulták. Az egy-egy mesternél foglalkoztatott legények létszámát a céhek a 17. században már erőteljesen szabályozták, mindössze 1-2 dolgozhatott egy-egy műhelyben. A legények munkarendjét, heti bérét pontosan megállapították, de még azt is szabályozták, hogy milyen sorrendben kapjanak tanulólégényeket a mesterek, amiben a céh vezetői előnyökhöz jutottak.

A számadáskönyvek szerint a városi építkezéseken dolgozó kőfaragó-kőműves legények napi bére 1631-ben 28 dénár volt. Ebből a piacon 14 font (közel 7 kg) disznóhúst, 3 font avas szalonnát, 6 font kolbászt vagy egy malacot vehettek. Néhány piaci ár a korabeli Kolozsvárról: a marhahús fontja másfél dénár, a cipó darabja 1 dénár, 1 font retke (halfajta) 4 dénár volt. A bor árát Segesvári Bálint feljegyzéseiből ismerjük: 1 ejtel 6 dénárba került 1631-ben, de a krónikaíró szerint „ha egy ember egy ejtelt megivutt benne, megérzette az fejében”. Néha így tettek a legények is, bár a kolozsvári korcsmáltatási előírások igen szigorúan szabályozták ezt.

A legényeket néhány céh artículusai vándorlásra kötelezték, de volt lehetőség ennek pénzbeli megváltására is, például az asztalosoknál. A vándorlásoknak nem kedvezett a háborús időszak, és néhány szász város céhelőirásai sem könnyítették meg a helyzetet. Szebenben nem fogadták szívesen a magyar ötvöslegényeket, emiatt a két város iparostestülete hosszan elnyúló pereskedést folytatott. A kiegyezés a fejedelmi táblán 1577-ben jött létre, mely szerint a két város ötvöseit továbbra is kölcsönösen fogadnak tanuló inasokat. A 17. századból már inkább szász nemzetiségű legények vándorlása ismertes, igaz, jó részüket bírósági ügyekből

ismerjük. Például Sziogyártó Mihály fia, István Rozsnyóbányán házasságsszedelés bűnébe esett, s utólag keresztették a legényt, hogy térítse meg Méhes Ambrusné, Anna asszony költségeit, akinek lányát megkérte, mielőtt eljött a városból. A kiadások között szerepelt 3 havi lakbér teljes ellátással, az eljegyzési lakoma ára, ruhacsináltatás, remekkészítés költségei, beállási díja. A városi tanács előtt lefolytatott perekből ismerjük Thomas Magnes sziogyártó legényt, akit a bátyja házában szolgáló Angalitot megrontotta. A vád rágalomnak bizonyult, a tanúk szerint a szolgáló csak szerette volna, ha a jómódú legény házasságot ígér neki.

A kőfaragócéh kiemelkedő jelentőségét mutatja, hogy legényekre vonatkozó fejedelmi parancslevelével is keletkezett. Az 1617-ben Bethlen Gábor által íratott levél név szerint említi Iso Jánost, Hajdú Istvánt, Vicei Andrást, Szász Jakabot, és Gyulafehérvárra rendeli őket. A fejedelem nemcsak arra gondolhattott, hogy az építkezéseihez újabb munkaerőhöz jut, hanem hogy külföldön ezek a legények a fejedelmi építkezéseken jól hasznosítható ismereteket és gyakorlatot szerezhettek.

A legények számára az utolsó nagy próbatételt a remeklés jelentette – valamint a kismesterasztal költsége –, melynek végeztével bárki kérhette közülük felvételét a céhbe, miután a város felvette polgárai sorába. A beállási díj kifizetését vagy megfelelő értékű zálog beadását a nagymesterasztal (*collatio*) adása kísérte, melynek során a céh ünnepélyesen felvette az ifjú mestert tagjai sorába. A kolozsvári céhek jegyzőkönyvei nem tanúskodnak többfogásos, drága lakomákról, de a collatióra beadott zálogok értéke igen magas, több évbe telt a kiváltásuk. Ahhoz, hogy a céh felvegye a jelöltet tagjai sorába, a törvényes származás is feltétel volt, erről tanúskodik a Szathmári István felvétele körüli hercehurca. Az ifjút azzal vádolták, hogy ősei zsindeleyszeg-készítők voltak, anyai nagyapja pedig

Kamuthi Balázs hegedűse. Ez utóbbit többen is állították, de különösen Varga Tamás keltette cigány származású híret az ifjúnak. A város törvényszéke előtti perben azonban a fiú atyja „mind a maga, mind a felesége nemzetiségéről világos genealógiát és nemzeti levelet mutatott be”, melyből kitesztett a bírák számára „igaz magyar nemzetisége”. Az ügy háttéréhez hozzátartozik, hogy az ifjú édesapja a vargáktól önállósdni akaró csizmadiák egyik céhmestere volt, akinek a fián keresztül próbált ártani a vargamesterek egyike.

Mesterekké csak megházasodott ifjú emberek válhattak, mivel ez már jelezte döntésüket, hogy a város, valamint a céh közösségében képviselik el további életüket. A legifjabb mesterek feladatát külön szabályozták – a legfiatalabb mester volt a „kolcsos mester” –, így tudjuk, hogy fontos szerepük volt a céh által rendezett temetéseken (koporsó vitele, esetenként sír ásása, a halott rokonainak hazakísérése), vásárokon a céh sátrának felállításakor, céhlokalmák alkalmával kiszolgálták, valamint hazakísérték idősebb társaikat. Részt kellett venniük a bástyák és tornyok, valamint a céh háza körüli munkálatokban, a céh szőlőinek megművelésében, illetve annak felügyeletében. A rájuk rótt feladatokból kitétnik, hogy valóban fiatal korban váltak céhtaggá, szemben a későbbi, 18. századi viszonyokkal.

A kolozsvári céhek vezetésére paritásos alapon választottak magyar és szász céhmestereket, később, az 1638. évi dési országgyűlés határozatait követően pedig nemcsak náció, hanem „religio”, vagyis felekezet (unitárius, református) szerint is. A legények előjárója a céh-apa volt, a látómester pedig a termékek minőségét ellenőrizte.

A céheknek munkaszervezési feladataik is voltak, különösen a csizmadiák, tímárok, asztalosok életében játszott jelentős szerepet a közös nyersanyagbeszerzés. Mások a céhek által fenntar-

Szabómester házában ablakkeret-töredéke
A szabócéh ládájának kulcsa,
18. század

tott közös helyen dolgoztak együtt, így a posztónyírók a nyírőházban, a mészárosok a vágóhídon. A kor minőségbiztosítási előírásait a céhek privilégiumlevelei tartalmazták, melyeket már a remekes legényeknek is ismerniük kellett, be nem tartásukért pénzbüntetést szabtak ki a mesterekre. Említhetjük például a mészárosoknál a hús minőségét, a szabók esetében a beavatatlan posztó használatának tiltását. A húsfélék eladási körülményeiről, valamint a hús áráról a városi tanács évente többször rendelkezett. Különös jelentőséget kapott mindez a fejedelmek városbeli tartózkodása idején, amikor megfelelő minőségű húsnak kellett rendelkezésre állnia mind a kíséret, mind a városiakok számára.

A fejedelmi megrendelések arról árulkodnak, hogy a 16–17. század folyamán a város kézművesei nemcsak a városiakok és a környékbeliek igényeit voltak képesek kielégíteni, hanem a gyulafehérvári udvarét is. A város számadáskönyveiben számtalan bejegyzés tanúskodik erről. Csak egy példa az ötvöscéh megrendeléseiből. Bethlen Gábor különösen sok rendelést adott nekik, 1626 márciusában pedig esküvőjére készülve 12 darvas kupa, 160 tál és 34 csésze kifizetése ügyében rendelkezett. A fejedelem számos parancslevelet írt a kolozsvári főbíróknak, melyekben például a képirók, tölcséreszek (bádogosok) Gyulafehérvárra utazásáról, máskor zsindeleyszeg százezer-számra való készítéséről, kőművesek,

Az iparágak megoszlása Kolozsváron az iparosok száma alapján (1601–1649)

	1601–03	1609	1618–23	1639	1649
Vas- és fémipar	24%	27%	27%	24%	24%
Szövő- és bőripar	5%	6%	5%	5%	3%
Faipar	16%	14%	14%	13%	13%
Élelmiszeripar	20%	20%	19%	20%	13%
Ruházat és tisztítás ipara	22%	20%	22%	23%	29%
Építőipar	14%	13%	14%	15%	18%

ötvösök számára munkabér kifizetéséről, a faragott kövek vagy a kupák elkészítésének gyorsításáról rendelkezett. 1619-ben pedig 60 gyalogos legényt küldött a városba: „*mihelyt oda érkeznek, mindgyárást ruhájok elkészítetésekre oly szorgalmatos gondja legyen kegyelmednek [a főbírónak], hogy amíg odaérkezünk, és ott mulatunk, akkorra fogatkozás nélkül elkészítsék, mind mentéjeket, dolmányokat az ott való szabók.*”

A kontárok ellen a céhek és a város vezetése együtt léptek fel, nemritkán a városi törvényszék előtt bizonyítva,

hogy a céhek privilégiumával összeegyeztethetetlen a mesterséget céhtagság nélkül gyakorlók munkavállalása Kolozsvárott. Ugyanakkor néhány mesterség úzói – közöttük a kannagyártók – nem alkottak céhet a városban, de ügveltek arra, hogy a rájuk is érvényesnek vélt szebeni szabályzatot betartsák. Ez derült ki a Kannagyártó Sixtus kolozsvári és Joannes Rot segesvári kannagyártó közötti perből, melyet a kolozsvári városi bíróság előtt folytattak le. Itt vallotta János, a szebeni származású legény, hogy mestere nem volt hajlandó öt két hétnél to-

vább alkalmazni, mert „*Szebenben a kannagyártó céhek oly szokása, törvénye vagyon, hogy az oly mesternek, aki céhbe nincsen, az legény tovább két hétnél ne mielljen.*” Az 1655. évi nagy kolozsvári tűzvészt követően a százferfiak testülete közgyűlési határozatban rögzítette, hogy a város újjáépítésének meggyorsítása céljából, ameddig szükséges, „külső, idegen” ácsok, asztalosok, fazekasok, tölcésresek dolgozhatnak a városban. A rendelkezés kimondta, hogy a céhek privilégiumai nem csorbulnak, sőt az idegen mesteremberek felett a kolozsváriak látják el a felügyeletet.

A kézművestermékeket a műhelyeikben, a nagypiac és a templom környékén az egyházfiaktól bérelhető, illetve saját „boltokban” árusították – többnyire maguk a mesterek. A piacokon, vásárokon is értékesítették saját termékeiket, de nemcsak Kolozsvárott, hanem Lippától Marosvásárhelyig sok más város sokadalmain is. A vásárokon a helyeket nyílosztással szereztek meg az árusok, köztük a kézművesek is.

CÉHEK SZEREVÁLLALÁSA A VÁROSBAN

A céhek a város védelmében még mindig meghatározó, bár már kevésbé kiemelkedő szerepet játszottak, mint a középkor folyamán. A céhek látták el a város falainak védelmét, a nagyobb céhek önállóan, míg a kisebbek közül 2-3 együtt igyekezett fenntartani bástyáját, ekkoriban használatos nevén a „céh tornyát”. Izabella királyné 1558-ban kiadott privilégiuma értelmében a mesteremberek kötelezettsége volt a falakat és kapukat őrizni, saját költségükön felszerelni a hajtógépeket és ágyúkat, valamint háborús időben a falakon őrt állni. A 17. század elejére a hadászati eljárások megváltozása és a háborús helyzet következtében a céhek már nem voltak képesek ellátni a rájuk rótt feladatokat. A közgyűlési határozatok nemcsak a tornyokba való fegyverek és lőpor beszerzéséről szóltak, hanem a nagyobb javítottások városi finanszírozásáról is. Rendkívüli esetekben, például a Szabók bástyájának felrobbanását követően maga a fejedelem segített a helyreállítatásban, ezért is viseli e bástya máig a Bethlen-bástya nevet. A céhek a bástya karbantartását szolgáló kisebb kiadásokat fedezték,

Az ötvöscéh pecsétje (15. század)

évente, félévente ellenőrizték a toronyok állapotát, szükség szerint adták az őrzés idejére a szolgálatot. A szabócéh, hogy tagjai megfelelő lövészkörlettel rendelkezzenek, közös „tárgylövést” rendezett, amelynek költségét a céh registromába pontosan feljegyezték. Az 1639. év pünkösdjén tartott kétnapos lövészetet multság követte. A céheknek a városvédelemben való jelentős mértékű bevonása nem jellemző már mindenütt, részben archaikus maradványnak is tekinthetjük Kolozsvár esetében, melynek alkalmazása szükségsszerűen következett a háborús időszak miatt, amikor a régi kötelezvényt újra életbe léptették.

A karitatív szerepvállalás a 16–17. században is fontos és kiemelkedő szelete volt a céhes életnek. Kétféle formája létezett: pénzbeli vagy személyes. Ide tartozott az elhunyt céhtagok eltemetése, az özvegyekről való gondoskodás, melynek számtalan módjával találkozunk a korabeli Kolozsvárott. Egyes céhek megengedték, hogy az özvegyek legényeket foglalkoztassanak, akár évekig férjük halálát követően – legalábbis mindaddig, míg újra férjhez nem mentek –, mások az értékesítésben való részvétellel adtak számukra lehetőséget a megélhetésre.

CÉHESEK SZEREPE A VÁROS VEZETŐ TESTÜLETEIBEN

Kolozsvárott a városvezetés paritásos rendje már a 15. században kialakult. 1458-ban jött létre az unió, mely szerint a várost az ún. százférfiak tanácsa irányította, melynek 50 magyar és 50 szász polgár volt a tagja. Mátyás király ezt annyiban változtatta meg – a budai jog nyomán –, hogy a tanács tagjainak fele a patriciusok, másik fele a céhesek közül került ki. Ez volt a felső tanács. Az alsó tanács 12 esküdtből állt, tagjai a százférfiak közül kerültek ki. Néhány tisztséget csak esküdtpolgárok tölthettek be, ezek közé tartoztak a sáfárpolgárok, akik a város gazdasági ügyeiért voltak felelősek, valamint a harmincadosok. Ez utóbbiak feladata a város (1599 és 1637 között) kezelésében lévő harmincadvám ügyeinek intézése volt. A tisztségviselők közé tartoztak még az ispotálymesterek, a direktorok (jogügyi igazgató), vásárbírák, osztóbírák, malombírák, utak, hidak, pallók csinálótái, ispánok, serlátók, erdőlátók, ci-

A csizmadiacéh
pecsétje
(19. század)

pósítottok, a város puszkaporainak gondviselői, tóbírák.

A tanácstagi és a tisztségviselői névsorok elemzéseként megállapítható, hogy az alsó tanácsban az iparosok aránya 35%-os volt. A tagok sorában ötvösöket, szabókat, szűcsöket találunk. Néhány jelentősebb ötvös, aki huzamosabb ideig volt a tanács tagja: ifjabb és idősebb Szűcs István, Eötvös András, Filstich Péter, Tótházi Mihály, idősebb és ifjabb Bonchidai Gergely, Balásfi Bálint, idősebb Nyirő János, Dési István, Eppel Mihály, Henzler Benedek, Kerekes Eötvös János, Seres István. Más céhből egy-egy mester szintén éveken keresztül volt esküdt polgár, vagy viselt más fontos tisztségeket, így például Hannes Beck, Szakál András, Ambrosius Gaszner a szabók, Tolnai János és Linczigh János a szűcsök közül. Balásfi Bálint és Linczigh János egyaránt vezetett naplót, melyben a mindennapokat, családjuk, valamint a város életében történt fontosabb eseményeket örökítették meg. A tisztségviselői karban 32% volt az iparosok aránya, ami a Mátyás király idejében előírtnál alacsonyabb, ugyanis a százférfi tanácsa (közgyűlés) tagjainak fele kellett, hogy iparos legyen, közülük választották a tisztségviselőket.

A tisztségviselők között ötvösöket, szabókat, szűcsöket, kőműveseket, tímárokat találhatunk.

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy a 16–17. századi kolozsvári céhes élet egy zárt és nagyon erős szerveződést mutató közösség mindennapjairól tanúskodik. Ezek alapján egyértelműnek látszik, hogy még a 17. század közepén sincs semmi nyoma a céhszervezet bomlásának vagy megrendülésének. Közösségük zártágát éppen úgy, ha lehet, még jobban őrizték, mint a közepkorban, ami azt mutatja, hogy a felmerülő igényeket e keretek között is képesek voltak kielégíteni.

A ruházat és tisztítás iparát a szabó-, szűcs-, csizmadiacéh, gombkötő-, szappanos- és borbélymesterség alkotja. A bőr- és szövőiparhoz került a nyerges és szíjgyártó, tímár, erszénygyártó és takács, az építkezési iparhoz a kőműves, ács, fazekas, képiro és tölcseres. A faiparhoz az asztalos, kerékgyártó és a kádár tartozik, az élelmiszeriparhoz a molnár, pékségi alkalmazott, sütőháztulajdonos, mészáros. A vas- és fémipar képviselői a kovács, lakatgyártó, rézműves, üstgyártó, kannagyártó, kötélverő és az ötvös. ♦

A következő oldalakon
a Farkas utcai belvárosi
református templomban
felravatalozott, elteme-
tett kolozsvári lakosok
halotti címereit láthatjuk

ÖSI CZIMERE,
NÉHAI MÉLT. GRÓF ÉS MAGYAR GYERŐ MONOSTORI L. BÁRÓNISSA
K E M É N Y K A T A
UR ASZSZONYNAK,

O'SDOLAI MÉLT. GRÓF ÉS KIRÁLYI TÁBLA BIRÁJA KUN JÓ'SEF UR'
IGÉN KEDVES EMLÉKEZETŰ HÁZAS TÁRSÁNAK.
SZÜLETETT KOLOZSVÁRON MDCCCLXXXVIII^{ma} MARTIUS' XIX^{ak} NAPJÁN, MEG-HÓLT GERENDEN MDCCCXV^{ak}
ESZTENDŐBEN, NOVEMBER' VI^{ak} NAPJÁN, HÁZASSÁGI ÉLETE, VI. ESZTENDŐ, II. HONAP, ÉS XI. NAP.

PLETYKA, PLETYKÁLKODÁS

KOVÁCS KISS
GYÖNGY

A pletyka egyidős az emberiséggel, hiszen mióta az ember ember – pletykálkodik. Ha ketten, hárman összeülnek, tértől, időtől, kultúrkörtől és -szinttől függetlenül, adott pillanatban elkerülhetetlenül hírek és események megtárgyalása is napirendre kerül, ami már magában hordozza a pletykálkodás csíráját, amennyiben a mesélő a látottakat és hallottakat kicifrázva, kiszínezve, saját elképzeléséhez idomítva adja tovább.

A valódi pletyka hordereje azonban túlmutat az említetteken, s bizonyos cselekményeknek – például az összeszólalkozásokból fakadó becsületsértéseknek, rágalmazásoknak – olyan nyilvánosságot biztosít, amely az érintett személyt, hacsak nem áll módjában tisztázni magát, esetleges társadalmi következmények szenvedő alanyává teszi. A pletyka, pletykálkodás, ha önmagában nem is esett tilalom alá, nem képezett bűncselekményt, többnyire hordozója volt a szóban elkövetett bűncselekményeknek, a becsületsértésnek és rágalmazásnak, ezért kialakulása, terjedése, terjesztése elsősorban ezekkel összefüggésben elemezhető.

A jelenség nyomon követhető a történelmi elbeszélő forrásokban, a levelezésekben, de mert az említett bűncselekményekkel szoros összefüggésben nyilvánul meg, leginkább a törvénykezési jegyzőkönyvek szolgáltatják az erre vonatkozó adatokat.

BECSÜLETSÉRTÉS, RÁGALMAZÁS A FEJEDELEMSÉG KORI KOLOZSVÁRON

A mint a pletykának, úgy a becsületsértésnek és rágalmazásnak sincsenek időbeli határai, térben sem korlátozott, emberi közegben bárhol előfordul. Mégis, a korabeli társadalmi érintkezésnek olyan helyszínei, mint a helyi elárúsítóhelyek (piacok, boltok), a vásárok, sokadalmak, a kocsmák, a fürdőházak, a malom vagy a sütőház különösen jó táptalajként szolgáltak a pletyka, szóbeszéd, becsületsértés, rágalmazás keletkezéséhez, terjedéséhez.

A PIACON

Az árusítóhelyek közül a piac az egyik leggyakoribb és legállandóbb helye a személyes találkozásoknak. A 16–17. századi piacok struktúrájáról és rendjéről számos forrás tanúskodik. Szervezésüket és működésüket illetően a legjelentősebb források a helyhatósági szabályzatok – statútumok –, de arról, hogy az ezek által meghatározott normák mennyire élnek a társadalomban, milyen mértékben tartják tiszteletben, illetve sértik meg ezeket, az említett törvénykezési jegyzőkönyvek szolgáltatják a legszámosabb adatot.

A források azt bizonyítják, hogy a piac működése nem csupán jól szervezett, de a szabályok betartását ellenőrzi is Kolozsváron és a környező mezővárosokban; ez utóbbi feladatot a vásárbírák látják el. Ugyancsak Kolozsváron és egyes mezővárosokban a piaci árusítás jól szervezett működését mutatja, hogy a portékák természetének megfelelően az árusítás tagoltan, az úgynevezett szerekben (sorokon) történik. Minden jelentősebb és kelendőbb áruféle rendelkezik a maga kijelölt és hagyományosan tiszteletben tartott szerével. És minden szernek megvan a maga rendje, amit a vásárbíró ellenőrzi. A szabályozások nemcsak a rend megtartását biztosítják, hanem egyúttal a vásárlók – Kolozsváron a város polgárai – érdekeit is szem előtt tartják.

Míg a szerekben az árus kínálja portékáját, az összetalálkozott asszonyok

itt váltanak szót egyről-másról, szövik és terjesztik a pletykát, itt szólalkoznak össze a vásárlók (többnyire szintén asszonyok) és kofák, sértéseket vagdosva egymás fejébe, de itt settenkednek a tolvajok és zsebmetszők is, itt keverednek szóváltásba a valamiért e sorokra vetődő férfiak, esetenként olyan nyilvánosság előtti sértésekre ragadtatva magukat, melyek a becsületsértési perek során a bűncselekmény fontos ismerveiként szerepelnek. A nyilvánosságot biztosító jelenlévők pedig a következőkben a pletyka terjesztői, amennyiben azonban az ügyből per támad, egyúttal tanúk is.

A piac ugyan áruk szerint tagolt, perek esetében azonban nem ritka, hogy az inkriminált cselekedet színhelyeként „a piac” kerül megjelölésre. Így 1668-ban abból kerekedik per, hogy a becsületsértésért perbe fogott asszony a másik asszonyt annak előadása szerint így minősítette: „*engem, minden igaz ok nélkül, igaz nemes asszonyt, a Colosvari piacon kurvának, boszorkánnak diffamált...*” Ezért a bizonyítási eljárás után azt igényli, hogy a becsületét megsértő asszony „*nyelve az nyaka csigolyájára vonattassék érte*”, de ha a bíróság nem így dönt, kártérítést igényel.

Gyakoribb azonban, hogy a kolozsvári piacon történtek helyszínéeként egyik vagy másik szert jelölik meg. Érdeemes ezért legalább a fontosabbakat sorra járni.

A búzaszeren például a polgárok déli tizenkettőig szabadon vásárolhatnak, a búzát termékeikhez nyersanyagként felhasználók – a kenyérsütők (vagy kalácsütők) – azonban csak déli tizenkettő után látogathatnak a búzaszerre. Ellenkező esetben egy forint büntetéssel sújtják őket. E városi intézkedést a polgárok panasza váltja ki, akik hátrányos helyzetbe kerülnek a velük egy időben, de nagyobb tételekben vásárló mesterekkel szemben. A hagymaszere 1598-ban két szemben álló asszony közül az egyik „*rútot kezdte bántolódni, szidni*” a másikat, a kenyérszeren azonban izgalmasabb dolgok is történnek. A gyakran idejártó asszonyok itt

hallják a városban kerengő híreszteléseket, nem hiányzik azonban a kenyereskofák és a kalácsütők egymást ékes jelzőkkel illető „társalgása” sem. A szíren történt lopásokról is megemlékeznek a tanúvallatási jegyzőkönyvek. Egy alkalommal itt egy lánytól Nagy Pálné egy filléren pénzes kalácsot kér, de mert előbbi nem ad neki, a palástja alatt ellop egyet. A megkárosított lány Nagy Pálné után ered, összeakaszkodássá, majd verekedéssé fajul a dolog, a szemtanúk pedig ezt az esetet is felemlítik a másutt is lopással vádolt asszony ellen.

Jóllehet közvetlen adatok nem támasztják alá, nyilván a kolozsvári piacon is létezik szappanszer, mint ahogyan Bonchida mezővárosban is van 1591-ben. Ide a kolozsvári kalmárok is eljárnak árulni, mint például Fűsüs Jánosné Orsolya asszony, aki a bonchidaiak által megölt kolozsvári szolgálégyen ügyében tett tanúvallomásában elmondta: „Láttam, hogy Haczkoki Tamást az szappanos szerben, ahol árulék vala, űzik vala az bonchidaiak és vásárbírák.”

A szíjgyártószerszárú árusítói két „országos fő or” tolvajkodásainak, zsebmetszéseinak voltak tanúi. Amint az egyik tanú elmeséli: „Egykor, mikor itt, az szíjgyártószerszerben árulnék, szemmel láttam, hogy egy öreg vénembernek az oldaláról egy nagy erszént metszett el” az országos zsebmetsző.

Egy 1598-ban a tejszeren történt eset kapcsán eleven képet őriznek a tanúvallomások arról, hogyan folyik ott a tej árusítása, hogyan ülnek egymás mellett a kofák, és kínálgatják a tejtermékeket. Az egyik tanúvallomásban ezt olvassuk: „Én ott voltam az tejszerben, úgy tetszik, harmadik valék vala Borgyasnéhoz, azonközben jöve tej venni közinkbe a Gergely Antalné leánya, és ott, mikor egy is, más is kenáltuk volna az tejjel, azonközben fordula az leány el Borgyasné előtt, és az fordulásban palástjával vág, mint eldölte a Borgyasné csuprát, és az eldölésben hasáda meg. Kit mikor kezébe vett volna Borgyasné, rútol kezdte az leánt szidni, mondván: mért törted el, bestye, nagyszájú kurva, az csuprot el, add meg az árát, úgymond. Az szegény lány irula-

pirula, mint olyan leányzó, és ada egy pénzt, az csuporért.” Viszont az irulópiruló lány anyja, Gergely Antalné nem hagyja annyiban lánya sértegetését, summa summarum Borgyasné a végén őt is „rút, iszonyú szitokkal gyalázta, és az csuprot is fejébe verte”. Mivel pedig a híresztelések, későbbi pletykák úgy terjednek a szíreken, mint a közlekedőedényekben, Gergely Antalné már a hagymaszeren „tudomást tett” a sértésről, és megindult a pereskedés a tisztesség megsértésének megtorlása érdekében.

A piaci szerektől jól elkülönülő árusítóhelyek a boltok és kamarák, ahol a kalmárok árulják portékáikat. A templom körüli boltokat a város adja bérbe a kalmároknak, a bérbeadásból származó jövedelmek és a karbantartásra fordított kiadások a város számadáskönyveiben követhetők. Itt a nyilvános veszekedések, sértegetések indítéka főként a konkurencia. 1572-ben ilyen jellegű per folyik Szűcs Benedekné és pártaszövő Katalin között. Szűcs Benedekné olyan kamarában árul ugyanis, amelyben a cinteremből elvezetett víz lefolyója található. Gyakorta önti el tehát a víz a kamarát, de a szomszéd kamarákat is, ezért a szomszéd boltosok őt vádolják azzal, hogy nem tartja karban a lefolyót, ilyenkor ő „eleget szitkozódott”. A bolttal szemben áll pártaszövő Katalin sátra, aki szintén felrója Szűcsnének a víz okozta károkat. Szűcsné az őt okolókra „ilyen szókkal szitkozódik vala: ha férfi mondja is, ez se kurafival hazud benne, ha asszonenber is, ez se kurvául hazud”. Katalin erről „tudományt teszen”, és a per folyamán tanút kihallgattatja. A tanúvallomásból viszont az is kiderül, hogy Szűcsné tulajdonképpen pártaszövő Katalinnak a boltja előtti sátra sérti, erre utal kifakadása, miszerint „nem akarom, hogy itt árulj, te aggléán, se te, se más ne előzz meg”. Végül el is éri, hogy a vásárbírák pártaszövő Katalin sátrát lebontatják.

A FÜRDŐHÁZBAN

A városi színhelyek közül kevésbé ismert a fürdőház. Egy ottani, 1584-ben történt, tettegességig fajult összeszólközölközésből támadt per tanúvallomásából eleven kép rajzolódik ki a fürdőházi „társadalmi érintkezésről”. A fürdő működtetését a „feredős” biztosítja, a fürdő mellett az „örizőház” található, az előkötővel fürdőzőkről pedig a mo-

só- és vízhozó asszony gondoskodik. Az esemény napján, amint a tanúvallomásokból kiderül, magyar és szász asszonyok időztek a fürdőházban, a beszélgetés magyarul folyt, a veszekedés már szászul is. Az történt ugyanis, hogy a Magyar utcai fertályban lakó, várandós Szabó Mártonnét, akinek férje 1600-ban csupán egy fél rovás értékben adózott, a mosóasszony, bár Szabóné többször szólította, megvárakoztatta, mert előbb a város tekintélyes polgárának, tanácstagjának, sőt az eseményt követően, 1589-től többszöri főbírájának, Stephan Pulachernek a feleségét, valamint Hosszú János szabómester feleségét mosdatta meg. Valószínűleg nagy lehetett a hőség és a gőz, mert az egyik tanú – vallomása szerint – nem látta a történeteket, mivel elájult, és mire magához tért, csak Szabó Mártonné panaszkodását hallotta, így csupán erről tud számot adni. Mire a mosóasszony „diszponibilissé” vált, Szabóné állítólag a fejéhez vágta: „*Ebet moss, úgymond, amely ebet azelőtt mostál*”, sőt, néhány tanú szerint Pulachernéről azt mondta: rossz, tökéletlen perszóna. A szavak után azonban főszerephez jutottak az előkötők is, a feredőruhák, s a harcias asszonyok összecsaptak. Hosszú Jánosné a feredőruhával megcsapta „*Bwrkeornét*”, azután a vizes ruhával arcul ütötte Szabó Mártonnét, aki úgy ütött vissza, hogy előbbi a kemencének tántorodott. A város első polgárasszonyai sorába tartozó Pulacherné pedig „*tudományt tett*” az őt ért sértésekről. Képzeltető, hogy az eseményt követően a pletyka hogyan duzzasztotta városszerte a „*jobb polgárasszonyink*” csetepatéját, s végül is akik szétbordították a híreket, a per során tanúként is elmondták a látottakat, hallottakat.

A MALOMBAN, VÁSÁRBAN

Más jellegű a malom. Az őrlésre váró emberek a várakozási időt többnyire eszmecserevel múltják. Kiváló hely a malom a hírek meghallgatására és továbbadására, valamint annak megfigyelésére, mi történik a malomban és környékén. E történetek szereplői a molnár, a molnárné és a molnárlegény. Az ő kalandjaikkal szórakoztatják egymást és magukat a várakozók és a környéken járók. A városban 1570-től számos pletyka célpontja Rengő Anna, akinek első kiveretése Kolozsvárról azzal a vádaskodással kezdődik, hogy a voraljai malomban Jakab molnárral pa-

ráználkodott. 1573-ban pedig a boszorkánysággal vádolt molnárné, Fekete Kató ügyében kihallgatott tanúk nemcsak állítólagos boszorkányságáról valának, de egy „*zöldbeli ember*”-rel, azaz darabonttal és egy Gergely nevű legénnyel való paráználkodásáról is, ez utóbbit a tanú „*egy ingbe, gatyába*” látta kimenni a molnár házából. A hírek, a pletyka terjedését bizonyítja viszont annak a tanúnak a vallomása, aki szerint „*annak előtte Magyarországba, tudja mondani, egyszer megvesszőzték volt vétkeiért*” Fekete Katót.

A sütőházak (pistoriumok) látogatói főleg asszonyok. Hozzák-viszik a híreket, de annak, ami a városban történik és szóbeszédre érdemes, a minden pistoriumban alkalmazott bekkenné (sütőasszony) és billerné (dagasztóasszony) a fő „*felvevője*” és továbbadója. Számos perben találkozunk velük, ahol tanúként mondják el, mit láttak, hallottak egy-egy ügyben. Az összeszó-lalkozások mellett a sütőházban süttető asszonyok előtt kitérülnek a szívek, megerednek a nyelvek, s bizalmas csa-

ládi közlések is el-elhangzanak. 1582-ben az óvári sütőházban az egyik polgárasszony tanúsága szerint „*az beken-né igen nagy sírást tött, és nem titkolta senkitől, hogy az ő leánya terhes volna*”. Rövidesen pedig a pletyka szétkürtölte a szégyenletes hírt fertály- és városszerte, miszerint az egykori főbíró, Nyirő Kálmán „*megpróbálta*” ezt a szolgálólányát is.

A társadalmi érintkezés sajátos helyszíne a vásár, a sokadalom. Itt már nem egyetlen településre szorítkoznak a kapcsolatok és a pletykák, hanem messzi vidékekről összesereglett, országot-világot bejárta, sokat hallott és látott, mobilis vásárosok, kalmárok azok, akik áruik mellett hírekkel is szolgálnak az embereknek. A kolozsváriak itt hallanak a gondosan álcázott és a titokzatosság leplebe bújtatott ügyekről, a vásár sokaságából-tarkaságából előbukkanó hírekről, és térnek haza a felszedett információkkal, pletykákkal. A messzeség, a nyüzsgő sokaság – vélik ugyanis egyesek – elszemélyteleníti az egyéni történeteket, a partikuláris

cselekedetek azonosíthatatlanul beleolvadnak a tömeg ismeretlenségébe. De a találkozások, beszélgetések során, miközben szó szót követ, elháríthatatlanul előbukkannak a titkok, az ezeket terjesztők pedig azután alperesekként vagy tanúkként jelennek meg a titkolt, tilos kapcsolatok nyilvánosságra hozatala miatt indított perekben. Így tudják meg a kolozsváriak például, hogy Vajda István a városon kívül szeretőket tartott (*meretrices tenuisset*), akiket vásárról vásárra hordozott magával (*ne nundinis ad nundinas secum circumfert*). De azt is, hogy a paráznsággal vádolt egykori főbíró, Nyiró Kálmán magával vitte tőle várandós szolgálólányát, Lucát, akit Tordán igyekezett az emberek szeme elől elrejtetni, ahogyan a feleség megjegyezte: „*im elmaradt uramtól Luca Tordán, hogy a bátyját megkeresse*”.

A tanúvallomások egyébként igen releváns képet nyújtanak a vásárosletről. Kiderül például, hogy vásárok idején a vásáros helyekre sereglett kalmárok, mesteremberek sátrakban laktak feleségestől, esetenként gyermekestől. S mint annyiszor a történelemben, a leleményes mesterasszonyok és legények itt is alkalmat találtak a mester felszarvazására. 1572-ben a tordai vásáron történt, hogy „*az több kalmárok között volt Lakatos Bálintnak az elebbi felesége, Anna asszon*” is. De egyszerre csak „*az kádas legények kezdik beszélni, hogy látták volna, Szatmári Balázs éjjel egy ingben-gatyában ment sátorába*”. A látottak természetesen okot szolgáltatnak a perre, ahol a hír terjesztői, egyúttal tanúk, beszámolnak mindarról, amiről tudomásuk van.

A TÖRVÉNY ELŐTT

Az említett helyszíneken vagy egyébként a szóban elkövetett bűncselekmények – mint amilyen esetünkben a becsületsértés, illetve a rágalmazás –, miután a pletyka, szóbeszéd nyilvánossá tette a többnyire igencsak dehonesztáló történéseket, leggyakrabban bíró elé kerültek. A fürdőházban történtekkor Pulacherné, a tekintélyes polgárasszony úgy vélte, Szabó Mártonné „*tisztessége ellen szólott volna*”, „*felugrék és tudománt tészén vala*”, azaz a bizonyításhoz szükséges tanúvallatásokról gondoskodott. A tanúvallatások indítéka nemcsak a sértett fél tisztességének – korabeli szóhasználattal jámborságának – bizonyítása,

hanem rágalmazás esetén a rágalomban elhangzottak cáfolata gyakran életbe vágó érdeke a sértettnek. Ugyanis ha valakit azzal rágalmaznak, hogy büntetendő cselekményt követett el, köteles a vád alól tisztázni magát, ellenkező esetben per esetén ezt felhozzák ellene. A megrágalmazott „nem fekkhet le” a vád alatt. Amikor 1574-ben a feleség fülébe kerül férje fajtalankodásának híre, amit tisztátalan bűncselekményként tűzhalállal büntetnek, előbbi arra kéri sógornőjét, szedje ki férjéből az igazat, s az asszony eleget is tesz a kérésnek, majd tanúként így adja elő beszélgetését a megvádolt férjjel: „*No, jó sógorom, én sem hiszem, hogy úgy legyen, de azon kérlek, hogy ha jámbor vagy, hát le nem fekszel alatta, hanem kitisztíod magadat belőle*.” Erre a férj válasza: „*ugyanis nem akarok lefekünni, hanem gondot viselek reá, hogy vagy az, ki reám költötte, az én fejemre rakta a tüzet, vagy én annak az fejére rakom, mert én büntelen vagyok benne*.”

A törvénykezési jegyzőkönyvek azt igazolják, hogy ha valaki „alatta feküdt”, „benne feküdt”, „alatta ült” a vádnak, ez a társadalom és a bírák előtt annak hallgatólagos elismerését jelentette. De vétkezhet az is, aki „elhallgatja” a bűnt. Ugyancsak 1572-ben ezt rója fel a férjnek, Hegedűs Jánosnak Szígyártó Jakab: „*Tenedek az feleséged bestye híres kurva, te magad lator vagy. Ha meg nem bizonyítom, fejemmel érzem meg, mert teneked másszor is vetettek szemedre, elhallgattad*.” Viszont a vádlónak is kötelessége, hogy „rakja rá” a vádat a megvádoltra. 1570-ben paráznsággal vádolt, férjét elhagyó asszony válaszol imígyen a perben férjének: „*Az asszon is elfutott volt Szabó Jánostúl, és nem akar volt visszamenni hozza. Az mondja volt, hogy ha gyanakodik hozza, hogy kurva volna, rakja rea*.” Az is előfordul, hogy amennyiben a peres felek közül az egyik „*ki nem tisztítja magát*”, a másik fél megtagadja a perbeli feleletet: „*Te gyilkos és lopó vagy, valamíg ki nem tisztíod magadot belőle, nem tartozom megfelelni*” – mondja 1655-ben peresfelének Török Borbély Pál.

A vád „alatt ülés” vagy „alatta fekvés” azzal a veszéllyel jár, hogy a szóbeszéd, a pletyka terjedése könnyen vádemelésre készíti az illetékes közhatóságot, sőt magánszemélyeket is. Különösen kockázatos, amennyiben valakit boszorkányság vagy paráznság miatt vesz szájára a szomszédság, a közösség. Ezekben az ügyekben a 16. század má-

sodik felének első évtizedeiben Kolozsváron még a polgárok élnek a vádemelés jogával, majd következik néhány évtized, amikor már közvádlóként a „prokurátorok” járnak el, a század végétől kezdődően pedig a direktorok. A paráznságnál súlyosabb büntetéssel járó boszorkányság az előbbinél több esetben készíti a megvádoltat rágalmazási per indítására az(ok) ellen, aki(k) róla a boszorkányság vádját terjeszti(k). Ezt bizonyítja például az a szépszámu becsületsértési/rágalmazási kereset, amely a boszorkánysággal vádaskodik ellen indult. A „boszorkányozás” még a 19. század elején is súlyos rágalomnak számított, amiért a sértett a bíróság előtt kívánta magát „*tisztítani*”, mert „*gyanúra nem szabad senkit is sem kurváznia sem boszorkányozni*”. A bíróság a felperes keresetének helyt is adott, és a rágalmazókat nyelvváltságra ítélte.

A becsületsértéseket és rágalmazásokat illetően – az előzőekben említett eseteken kívül – a törvénykezési jegyzőkönyvek gazdag választékot kínálnak. Nők esetében a boszorkányságon kívül a leggyakoribb becsületsértési és rágalmazási perek azok, amelyekben a paráznsággal, kicsapongással, kétes hírűséggel vádolt nő igyekszik besározott becsületét tisztára mosni. 1572-ben pártaszövő Katalin becsületét Szűcs Benedeknél azzal sértette meg, hogy őt „*jósúltnek*” (azaz jómadárnak) titulálta, „*háta megé bestye kurvának szítta*”.

Felfűtött indulatok jellemzik a Balázs kovácsné és Gergely kovácsné közti pert is. Utóbbi paráznsággal vádolja Balázs kovácsnéét, és azzal, hogy Kendi János betegséget szerzett tőle. A kikapós Balázs kovácsné viszont azt üzeni a bajba jutott „gavallérnak”, hogy gyógyítsa betegségét petrezselyemlevélből készült főzettel.

Azonban nem csupán az asszonyok kényszerültek arra, hogy a törvény előtt védjék meg becsületüket, bizonyítsák, hogy „jámborok”, hanem a férfiak is. 1584-ben Viczei András azért indított pert Dancs Lőrinc ellen, mert utóbbi őt ilyen szavakkal illette: „*Te beste kurva, rosszeb, löcsös lábú, csonka pecsú, az bőrödet szalmával töltöm meg, és az szárad csontjából sípot csináltatok, azt futtatom előtted*.” 1665-ben pedig Sárvári Tamás diák azért fordult a bírósághoz Csepregi Turkovics Mihály ellen, mert az azt állította, hogy „*fulminata levelet*”, azaz hamis iratot készített és használt, ami „*igen nagy szó, mert aki az olyan levéllel él, notat, azaz feje, jószágát vesztené el*”.

A BŰNÖS NYELV

A pleykával szoros összefüggésben jelentkező vagy éppen általa kiváltott, szóban elkövetett bűncselekmények – mint esetünkben a becsületsértés és rágalmazás – büntetésének eszköze az, amivel a sértést elkövetik, a bűnös nyelv. Eredetileg a büntetés ennek a bűnt okozó testrésznek az eltávolítása, tehát a nyelvkivágás. Ez a büntetés a későbbiekben megváltható (nyelvváltás – *emenda linguae*). Ez a bírság összegben a vérdíj fele (nemes ember esetében 100 forint, a jobbágy nyelvváltása 20 forint). A pénzbeli megváltás lehetősége – jöllehet az említett összeg igen magas – nagyobb biztonságot és bátorságot ad az elszabadult indulatok hatására vádaskodóknak. A már említett két kovácsné perében a boszorkányperekből ismert Gruz Péter így figyelmezteti a következményekre a vádaskodó Gergely kovácsnét: „Mit szólasz, te gonosz asszony, ha neked ezért kivonják a nyelvedet.” A mindenre kész, „tisztos” kovácsné, aki kérelhetetlennek bizonyul a parázna kovácsnéval szemben, mit sem törődik a veszéllyel, mert akkoriban a nyelvváltással már meg lehet menekülni a szörnyű fizikai büntetéstől: „kurva gondoljon veled, megkuldulom az várost, és megváltom nyelvedet, valamit én mondtam Balázs kovácsné felől, mindent megbizonyítottam.”

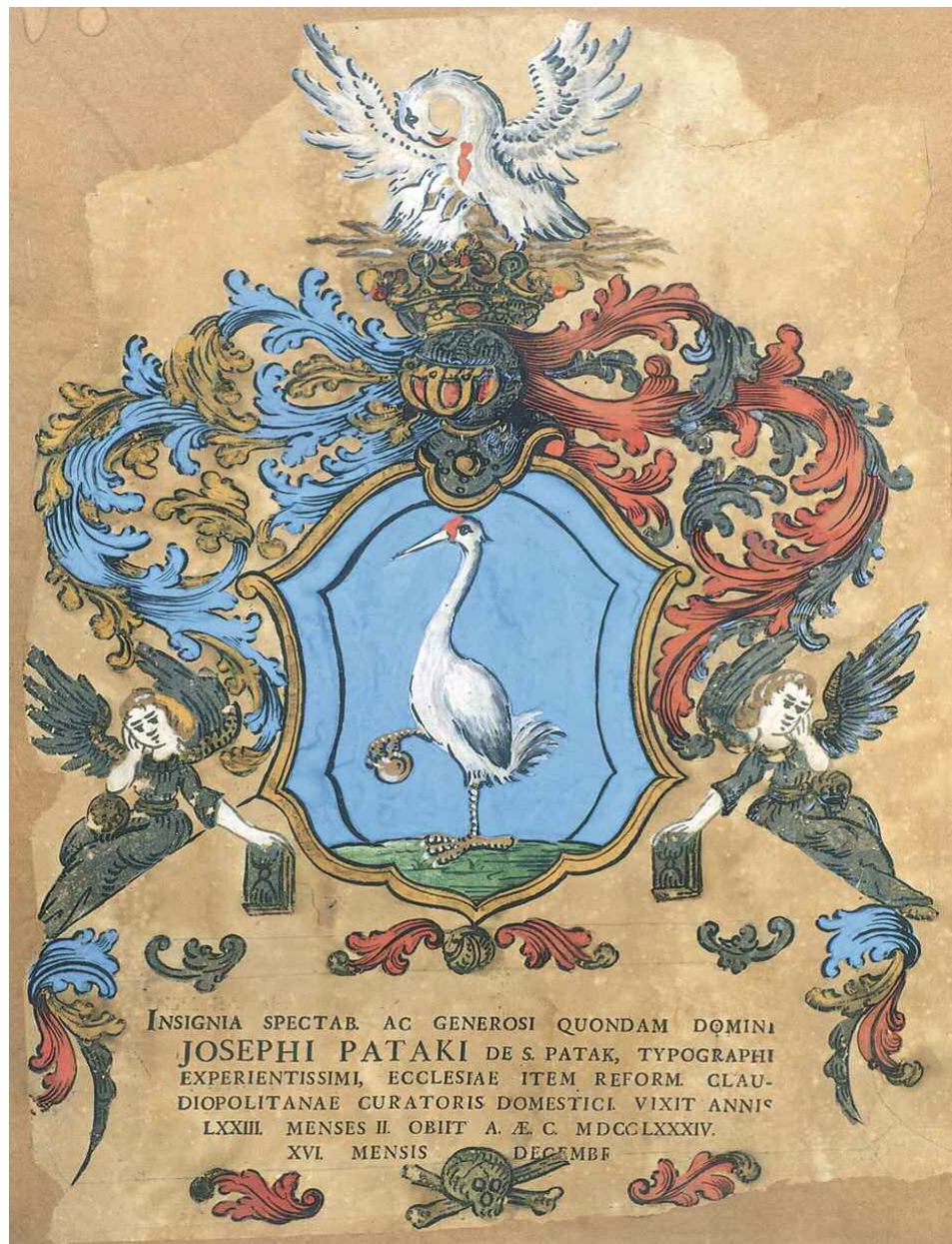
Attól függetlenül, hogy a joggyakorlat szerint a bíróság a becsületsértőt és a rágalmozót általában nyelvváltásra ítéli, a sértett fél keresetében rendszerint a nyelv kivágását, kimetszését, kivonását kéri.

Így 1672-ben Iglai Condert Márton azért indított keresetet Boér Kata asszony ellen, mert az „ötet azzal diffamálta, hogy csinálta volt neki egy gyermekét, melyet, ha nem doccalhat fide dignis et sufficientis testibus, nyelvét kívánja kivággattatni”. 1675-ben a sértett így adja elő keresetét: „engemet kurvának szidalmazott, több illetlen szitkokkal is illetett. Per hoc si iuris ezen cselekedetiért nyelvének kivággattatásán avagy nyelve váltásán kívánom” az alperest elmarasztalni. A „nyelvbüntetés” megváltása nem lehetséges minden becsületsértési vagy rágalmozási ügyben. Esetenként a kolozsvári bíró ítéletében a nyelv eltávolításával sújtja a rágalmozót, gyalázkodót. Így 1579-ben a másokat gyalázó Csiszár Péterné ellen, aki Veres Pálról azt híresztelte, hogy a nála lakott szolgátot teher-

be ejtette, és negyven forintban alkudott meg a lánnyal, amennyiben utóbbi elhagyja a várost, így szól az ítélet: „ő magát zsákban bütassák, és az vízben vetvén beleöljék és suffocálják”. Ugyanebben az évben egy másik rágalmozási ügyben a nyelv kimetszése az ítélet: „tetszik az törvénynek, mivelhogy az bizonyosságok igen homályosok, Sárdy János harmadmagával, tisztességbe, jámbor személyekkel tisztítsa magát, hogy ő ártatlan attól az gyalázattól, hanem csak az felesége fabricálta és indította ellene; ha jurál, tehát az asszonynak [...] nyelve kimetszettség.” 1645-ben az urát rágalmozó vádlottnak enyhébb büntetést szabnak ki: „az fogoly urát, kinek oltalmára volt köteles, traducálta és diffamálta, s nem kicsin periculumban hozta gonosz nyelvvel [...]

megverettetvén pálcával [...] innet elmenyen.”

A pletyka káros hatása közismert, a tárgyalts korszakban azonban bizonyos esetekben a nyilvánosságot biztosítja az eltitkolt vétségek felszínre hozatalával. Ezáltal a média és egyéb eszközök publikusságával nem rendelkező társadalmakban közreműködik a törvénytelen ségek, esetenként a bűncselekmények bíróság elé kerülésében. Így például 1578-ban Kappa Gáspárt és Heinrich Jakabot kitudódott paráználkodásaik miatt zárták ki a százférfiak sorából, a szolgálólányokat „megpróbáló” egykori főbíró, Nyirő Kálmán ellen pedig 1582-ben akkor indított eljárást a százférfiak tanácsa, amikor titkolt ügyeiről „köz hírrel” szereztek tudomást a tanács tagjai. ♦

PAKÓ LÁSZLÓ

IGAZSÁG- SZOLGÁLTATÁS KOLOZSVÁRT

KOLOZSVÁR JOGHATÓSÁGÁNAK FEJLŐDÉSE A 16. SZÁZAD VÉGÉIG

Kolozsvár 16. század végi önálló, csupán a fejedelmi hatalomnak alárendelt igazságszolgáltatási rendszerének kialakulása hosszú, több évszázados folyamat eredménye. Alapjául Károly Róbert 1316 augusztusában kibocsátott kiváltságlevele szolgált, amely a Kolozsváron megtelepedett hospesek számára engedélyezte a szabad bíró- és plébánosválasztást. Ennek értelmében a városlakók közötti viszályok megoldása saját maguk által választott bíró előtt történhetett. Kivételt csupán az emberölés, lopás, tolvajlás és súlyos testi sértés esetei jelentettek, melyekben a király által kinevezett és az ő nevében fellépő királybíró is intézkedett. A király 1331 folyamán meg is erősítette a várost szerzett kiváltságaiban, majd kibővítette a két bíró ítélkezési hatalmát a város területén elfogott minden gonosztevőre, s végül kivonta a várost a nádori, vajdai és más bírói fennhatóság alól.

A század végén Zsigmond rendelkezései Beszterce, majd Szeben és a hét szász szék bíróságát jelölték ki fellebbezési fórumokként. 1419-ben az uralkodó, főként a vármegyei nemesség gyakori túlkapásainak megfékezése szándékával, visszavonta minden olyan rendeletét, mely a kolozsváriak kiváltságaival ellenkezett, sőt rövid időn belül azt is megtiltotta, hogy nemesi birtokon kolozsvári személyt letartóztathassanak. Elhatárolta ugyanakkor a világi és az egyházi bíróságok jogköreit is, de néhány évtized múltán, 1451-ben Hunyadi János mégis kénytelen volt figyelmeztetni Máté erdélyi püspököt és helyettesét, hogy kolozsváriak felett kizárólag vallási ügyekben ítélezhetnek.

Mátyás intézkedései között is többször (1458, 1473, 1481) találunk a városiak megszerzett bíraskodási kiváltságait megerősítő szabályozásokat, majd 1481 augusztusában – a beszterceiek heves ellenállását kiváltó rendeletében – kivette Beszterce bíróságát a kolozsvári bíróság fellebbezési fórumai közül.

A kialakult helyzet – néhány, II. Ulászló és Zápolya János idején eszközölt kiegészítéssel – a 16. század közepéig lényegében változatlan maradt. 1561-ben János Zsigmond fejedelem a kolozsvári bíraskodási intézmények fellebbviteli hatóságaként kizárólag a fejedelmi ítélőszéket nevezte meg. 1568-ban pedig a város e változott helyzet megerősítését is elnyerte.

Ezáltal a 16. század második felére a városi igazságszolgáltatásnak mindenmű függősége megszűnt, az államhatalommal való kapcsolata kivételével. A város ezentúl lakóinak peres ügyeit – az állam törvényeinek tiszteletben tartásával – saját jogszabályai alapján önállóan intézkedett, s ezen a gyakorlaton János Zsigmond utódai sem változtattak érdemben.

BÍRÓSÁGI SZERVEZET

A 16. század végi Kolozsvár igazságszolgáltatása lényegében a főbíró és a 12 esküdt személyből álló szenátus, azaz alsó tanács kezében összpontosult. Megválasztásuk módjával, valamint tevékenységükkel az idők folyamán számos határozat foglalkozott. A kezdeti oklevelekben *villicus*nak is nevezett főbíróval már az 1316. évi kiváltságlevelében találkozunk. Az oklevél szerint a városlakók főbírájukat szabadon választhatták, aki néhány eset kivételével teljes igazságszolgáltatási jog-

hatóságot kapott. Fél évszázad múlva, egy 1366-os keltezésű oklevélben a bíró mellett az esküdt tanács is felbukkan. A két városi igazságszolgáltató hatóságról szóló határozattal a 16. század végéig többször találkozunk. Elsőként Zsigmond egyik 1405-ös kiváltságlevele mondta ki, hogy minden újév utáni első vasárnapon kell megválasztani az esküdteket, akik azt követően a közösség öregeivel és vagyonos polgáraival közösen döntenek a főbíró személyéről. Az oklevél, a kolozsváriak régi szokásaira és kiváltságaira hivatkozva, világosan leszögezte e megválasztott elöljárók teljes hatalmát a városi peres ügyek tekintetében.

Az elöljáró-választás módjának részletes szabályozása hiányában a városi magyar és német „náció” közötti nézeteltérések orvoslásának szándékával jött létre 1458-ban Szilágyi Mihály kormányzó közbenjárásával az uniónak nevezett megegyezés. Rendelkezései szerint a vezetői tisztségek betöltésénél a paritáselv lépett életbe, azaz mindkét náció azonos arányban részesült a városvezetésben. Az évente újraválasztott esküdtek közé mind a magyar, mind a német rész 6-6 képviselőt választott, míg a bírót évente felváltva került ki a két náció tagjai közül.

Az újonnan született norma gyakorlatba ültetése azonban újabb, most már nációkon belüli nézeteltéréseket szült. A helyzetet Mátyás király 1486-os parancslevele rendezte. Ez az elöljárók választása tekintetében Kolozsvár elé a budai mintát állította. Az 1488-ban átvett határozatok második szakasza már részleteiben is tartalmazta a főbíró és az esküdtek választásának módját.

A kialakult gyakorlat – mely hosszú időre megszabta a városvezetők kijelölésének módját – helyi kezdeményezésre történő kiigazítására elsőként 1513 decemberében került sor. Az akkor alkotott 11 cikkelyben a városi artikulusokat és céhszabályokat megsértő bírák és esküdtek büntetéséről is rendelkeztek. 1537-ben pedig a város már egy 47 cikkelyes helyhatósági rendeletet bocsátott ki, mely több szakaszban szólt a törvénykezés idejéről, módjáról, törvényt napok kijelöléséről. Amellett, hogy nyomatékosan hangsúlyozta a városi bírósági és a szenátorok kizárólagos hatóságát a település polgárainak peres ügyeiben, választásukról úgy határozott, hogy az év végén (karácsony napján) a százférfiak tanácsa megüresült helyeinek betöltése érdekében tanács-

kozni összegyűlt bíró és esküdtek a következő napon, december 26-án lépjenek ki hivatalukból. Az újonnan választott felső tanács pedig még aznap megválasztotta a következő évi bírót és esküdteket.

1568-ban, a paritáselv alkalmazásakor észlelt visszaéléseket követően hozott határozatában János Zsigmond újra leszögezte, hogy mind az 50 magyar, mind az ugyanannyi német centumvir 6-6 esküdtet jelöljön ki, a bírót pedig közös akarattal válasszák meg, évről évre nációnként cserélve. A város 16. század végi tanácsi jegyzőkönyveinek bejegyzései tanúskodnak is a városlakók eme törekvéseiről.

Hivatalba lépésükkor tett, 1582-ből teljességében fennmaradt esküjük és más városi határozatok megkövetelték az országot, a fejedelmet és városuk iránti hűségük mellett a hivatali titoktar-

tást, bölcsességet, lélekerőt, vallásos életvitelt, könyörületességet, szelidséget, szigorúságot, a közösség minden tagja fölötti igazságot, pártosságmentes bíráskodás érdekében pedig a gyűlölettel, indulatoktól és részrehajlástól való mentességet. Hivatalukat díjazásmentesen töltötték be, elutasítása pedig súlyos bírságot vont maga után. A szenátorok 1591-es bérfizetési kérelmét így utasították vissza a százférfiak: „Végeztek régi atyáink nyomdokát követni és minden fáradságukat, polgárságuk viselésének terhet nem ez földön fel venni fizetéssel, hanem annak minden érdemet az Istentől (aki őket a község közül erre választotta és hitta) várnia.”

1578-ban a százférfiak tanácsa városi elöljárókhöz méltó öltözet viselésére szólította őket fel, 1592-ben pedig figyelmeztette a kérelmeknek megfelelő munkára, „hogy ez szegény városnak

az ő engedetlenségéek miatt kára ne következzék, ki miatt az ő jó hírük-nevük szidalomba jussón”.

A főbíró mellett tevékenykedett a királybíró is, akinek megnevezésével első esetben szintén Károly Róbert 1316-os kiváltságlevelében találkozunk. Az oklevél mint a király személyének képviselőjét említi, akit maga a király nevezett ki, és az igazságszolgáltatásban főként a súlyosabb ügyekben ítélkezett. A 16. század végére azonban hatásköre módosulásának lehetünk tanúi. Minden évben a főbíróval ellenkező náción jú 6 szenátor közül neveztek ki, és segédbírói szerepkört töltött be. Részt vett a bíróval az elsőfokú ítélet meghozatalánál, tanúvallomásokon városi hivatalos kiküldöttként szerepelt, letartóztatásokat hajtott végre. Alárendeltségét tükrözi, hogy csupán a bíró jóváhagyásával intézkedhetett. Ez nem jelentette azt sem, hogy a bíró helyetteseként működött volna. A százférfiak tanácsának néhány századvégi határozatából kitűnik, hogy a főbíró távolléte esetében a szenátorok közül ne-

veztek ki ún. hagyott bírót, aki egyéb teendői miatt csak rövidebb ideig válalhatta megbízatását.

Az igazságszolgáltatói tevékenység során az írásbeli teendőket végző személy az elsőként 1352-ben, majd 1366-ban is említett, a városi kancelláriát vezető városi jegyző, korabeli szóhasználatl a *nótárius* volt. Megválasztása élete végéig vagy addig szólt, amíg eleget tudott tenni hivatali kötelezettségeinek. Tapasztalatot, hűséget, eszességet, bölcsességet és nagy tudást kívántak meg tőle. A hivatali eskü letételét követően, évi fizetés fejében, segédjével (*scriba*) végezte perbeli teendőit, idézőlevelek elkészítését, különféle iratok kiállítását, tanú-, esetleg vádlotti beismerő vallomások vagy ítéletek írásbeli rögzítését.

A város peres ügyeit a törvény előtt a 16. század utolsó feléig évi fizetés és alkalmi pótlékok fejében *prokurátor* képviselte. Ezeknek egy 1586-os városi rendelet megtiltotta bármilyen, a bíró tudta és beleegyezése nélküli lépést. Egyre gyakoribbá váló kihágásaik, to-

vábbá az előjárókkal egyre romló viszonyuk miatt, a prokurátorok hatáskörének korlátozása szándékával hozták létre a *direktorok* intézményét. Az 1580-as évek közepétől a százférfiak által választott két direktor évi fizetés fejében városi közügyigazgatóként képviselte a vádat a büntetőperekben.

A város igazságszolgáltatási tevékenységének legalsó szintjén találjuk a cigányok vagy szegényebbek közül származó városszolgákat, poroszlókat, hóhérokat, akik részben évi bérért, részben más anyagi szolgáltatások ellenében hajtották végre az előjárók rendelkezéseit, ítéleteit.

Végül, a teljes 16. század végi kolozsvári bírósági szervezet bemutatása érdekében, szólnunk kell a százférfiak, másképpen centumvirek tanácsa tevékenységének néhány, témánkat érintő vetületéről is. Az 1441-ben hatvanak tanácsaként említett, később száztagúvá bővített felső tanács, annak ellenére, hogy kizárólag közigazgatási és törvényhozó hatóságként működött, kivételes esetekben igazságszolgáltatási teendőket is kénytelen volt ellátni.

EMBERI ÉLET ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK

A 16. század végére a polgárok és a város területén végző idegenek felett kizárólag a kolozsvári bíróság ítélkezett, kolozsvári törvények alapján. A század közepétől fennmaradt tanácsai jegyzőkönyvek több kötetet felölelő bejegyzései számos ilyen határozatot tartalmaznak, amelyek legtöbb esetben a paráznák, tolvajok mellett a gyilkosok elfogására és az ellenük való bírósági fellépésre szólították fel az igazságszolgáltatókat. A bírósági eljárást a város, régi szokásaira és a királyi privilégiumokra alapozva, ugyan-csak saját határozatai alapján folytatta. A 16. század első felében még jelentéktelenebb szabályozások a század második felére terjedelmes statútumokká fejlődtek. Már a Báthory Kristóf vajda által 1577-ben jóváhagyott szabályozás is rendelkezett az ítéletnapokról, perbe idézésről, az ügyvédek javadalmazásáról, a városban lakhellyel nem rendelkező nemesek letartóztatásáról. A kolozsvári peres eljárás valóságos törvénykönyvét azonban 1588-ban alkotta meg a város. Ez, a már megalkotott szabályozások összegzésével párhuzamosan, részletesen kitért az idézés, letartóztatás, a tanúk, valamint az oklevelek általi bizonyítás, az ítélethirdetés, fellebbezés és végrehajtás mozzanataira.

Annak ellenére, hogy a törvények minden emberi élet elleni bűncselekményt szigorúan büntettek, elkövetőket a cselekmény fajtájának függvényében különbözőképpen marasztalták el. A következőkben néhány ilyen bűncselekményt mutatunk be a 16. század végi Kolozsvárról.

RABLÓ- ÉS ORGYILKOSSÁGOK

A különös kíméletlenséggel elkövetett esetek mindegyike minősített gyilkosság, mert a rablógyilkosság az áldozat élete és vagyona ellen egyszerre irányuló cselekmény, az orsággal (orvsággal) társított gyilkosságot pedig az eljárás aljassága, az áldozat számára a fenyegető veszély elhárításának lehetetlensége teszi súlyossá.

1591 közepén Kolozsvár közigazgatói a margitai származású Bátor Simont és az ippi Szappanos Istvánt, Csáki Gergely, illetve Szilágycsehi Farkas kolozsvári polgárok szolgálát perelték két margitai emberen, Szőlős Gáspáron és Kis György feleségén, Erzsébeten a mérái malomnál alvás közben elkövetett gyilkosság ügyében. A tanúk vallomásai rávilágítottak, hogy a szekeresek útközben sűrűn látogatták az úmenti italozókat, kitérőik anyagi fedezetét pedig legtöbbször utasaikkal fizettették meg. Egy zilahi tanú szerint a gyilkosságot követő napon egyikük a kocsmában fennhangon kínálta társát itallal, melyre a pénzt, állítása szerint, tolvajszággal szerezte.

A vádlottak beismerő vallomásából derült fény a történetekre. Bátor Simon azt vallotta, hogy utasaikat fizetségért hozták szekereiken Margitáról, s a mérái malomnál leütötték őket. Szappanos szerint társa már korábban is bízta őt a tettekben. A hajnalban elkövetett gyilkosságot követően bevonszolták a holttesteket a patakba, a rabolt pénzt elosztották és rövid időn belül el is költötték.

1594 elején a kolozsvári direktorok Timár János ispán meggyilkolásával vádolták Mondró Pétert. A több mint félszáz tanú vallomása szerint a bírónak visszaeső bűnözővel volt dolguk, aki a havason, Járában, a létai határon és Gyerőmonostoron is ölt embert, két társával pedig több lopást is elkövetett. Timár János gyakran fenyegette Mondró Pétert a város földjéről való kitiltással, ő válaszképpen többször kilátásba helyezte az ispán megölését. Az egyik tanú szerint az ispán éppen egy ökörpást készült Mondróra bizonyítani.

A bíróság a vádlott beismerő vallomását követően az eset körülményeinek tisztázására és cinkosainak felderítésére kínvallatást rendelt el. A vádlott, miután társait felsorolta, az őt felbuztató befolyásos személyek neveit is bevallotta, állításait pedig a szembesítés során meg is erősítette. Végül a bírók fellebbezett döntését a tanács elfogadta és végrehajtotta.

Ugyancsak 1594-ben perelték a város direktorai Balásfi Gergelyt Belényesi András meggyilkolása ügyében. A felperesek tanú szerint a vádlott több alkalommal is fenyegette Belényesit. Szemtanúk szerint halála előtt az áldozat megesküdött arra, hogy gyilkosa, Bajusz Márton felbujtójának, Balásfi Gergelynek az udvaráról támadt reá. Amint kiderült, Balásfi arra számított, hogy az éj leple alatt elkövetett gyilkosságért ügyis a Kolozsváron tartózkodó fejedelem katonáit teszik majd felelőssé.

A felperes szerepét magánvádló hiányában majdnem minden esetben a városi közigazgatók töltötték be. A vádlottak között találunk a városba szegődött jobbagyot, a város határában garázdálkodó visszaeső gonosztevőt, sőt Balásfi Gergely személyében, aki a tettét megelőző évben éppen vá-

rosi direktor volt, előljáróval van dolgunk. A gyilkosságokat elkövetők ferdült erkölcsé, az emberi élet értékének lebecsülése, bosszúvágy, személyi gőg és büszkeség indokolta, s közrejátszott bennük az is, hogy elkövetők befolyásos támogatóik révén remélték elkerülni a büntetést. A gyilkosság helyszínét és időpontját is úgy választották ki, hogy némi esélyük maradjon a szabadulásra.

A büntetések kirovásánál az ítélezők igyekeztek a tettek súlyosságának megfelelő mértékű ítéleteket hozni. Az előre kitervelt gyilkosságot, ha a tényállás nyilvánvaló volt, minősített büntetéssel sújtották. A margitai utasok gyilkosait, mivel tettüket alvó áldozataikon hajtották végre, és kirabolták őket, kínzásokkal súlyosbított halállal büntették. A város Toronynak nevezett tömlőcében előbb megcsigázták, megcsepegtették, fogóval megfogdosták, a városban lófarkon meghordozták, végül „az büntetésnek helyére” kivitték, ahol négybe vágták és felnyársalták őket. Hasonló sorsra jutott Mondró Péter is, aki tettének beismerése, társainak és felbujtóinak megnevezése okán megszabadult ugyan a csigázástól és csepegtetéstől, de a testét neki is fo-

INSIGNIA ILLUSTRISSIMI DOMINI DOMINI COMITIS
 ADAMI KORDA, LIB. BARONIS DE BOROS-
 JENŌ. SACRAE CAESAREO REGIAE AC APOSTOLICAE MAJESTA-
 TIS CAMERARII, NAT. Anno. MDCCLVII. DIE 4-ta APR. DENAT.
 Anno MDCCLXXXV. DIE 20. JANUARI, ÆTATIS SVAE
 ANNO. XXVII.

gókkal „csipdesték”, ló farka után kötötték, megcsonkították, végül szintén négybe vágták és karóba húzták.

CSECSEMŐGYILKOSSÁGOK

Az újszülött életének szándékos kioltása az előre kitervelt gyilkosságok legsúlyosabb esetei közé tartozott, melyeket a törvény is fokozott szigorral büntetett. 1593-ban a városi közügyigazgatók egy kissajói származású Katalint vádoltak azzal, hogy újszülöttjét Szászfenesenen megölte. Néhány tanú látta nagy hasát, amit a lány terhesség helyett vízkórságnak tulajdonított, egyikük pedig azt hallotta a szászfenesiektől, hogy gyermekét a szemébe takarta, ahonnan a disznók túrták ki és szaggatták szét. A direktorok és sáfárpolgárok számadásaiból az is kiderül, hogy a lányt Fenesen letartóztatták és Kolozsvárra szállították, majd bíróság elé állították, ahol ítéletet hoztak ellene. Fellebbezése során a tanács kínváltásra ítélte, hogy megtudják halott csecsemőjének rejtekét, de tagadását követően meghozták és végre is hajtották rajta az ítéletet.

Egy hónappal később Kolozsvár direktorai egy másik lányt, Ferenczi István majornéját, Annát hívták bíróság elé, szintén csecsemőgyilkosság vádjával. A tanúk szerint a férfi élettársi viszonyt folytatott vele, hangosan híresztelte, hogy neki nincs felesége, de „*akinek felesége nagyon is, nem gyakran, amennyit ő*”. A bekövetkezett terhesség beárménykolta kapcsolatukat, a férfi csupán a lány fenyegetéseire költöztette őt kötelendi birtokára, ahol a világ tekintetétől rejtve hozhatta világra gyermekét. Titkolózása ellenére néhány helybeli látta az asszony nagy hasát, és arról is beszéltek, hogy újszülöttjét vagy a tóba vetette, vagy ugyancsak a szemébe rejtette, ahonnan a disznók túrták ki. A fellebbezés során kínváltásnak vetették alá, ott is tagadott, azt követően pedig végrehajtották a módosítatlan elsőfokú ítéletet.

1597-ben Luter Mihály kolozsvári polgár házában folytattak vizsgálatot. A vádlott, az előbbiekkal ellentétben, a holttesttel való szembesítése során elismerte ugyan, hogy a gyermek az övé volt, megnevezte az őt teherbe ejtő férfit is, azonban betegsége miatt bekövetkezett koraszülésével magyarázta csecsemője halálát.

A rokongyilkosságok alfajaként a csecsemőgyilkosságok is a minősített bűncselekmények csoportjába tartoztak, melyekre Európa-szerte leggyakrabban

az élve eltemetés, a máglyahalál, a vízbe fojtás vagy a „kevésbé szigorú” lefejezés büntetését rótták ki. Annak ellenére, hogy Kolozsvárról is van tudomásunk a felsorolt büntetések némelyikének alkalmazásáról, a 16. század végén egyikkel sem találkozunk, ami valószínűleg a bírák igyekezetét tükrözi a törvényes előírások betartására. Mivel nem derült teljességében fény a történetekre, csecsemőgyilkosságért nem vonhatták őket felelősségre. Így paráznaságuk miatt vesszőzték meg és vízbe fojtás terhe alatt kényszerítették őket a város elhagyására.

A felperes szerepét itt is egyetlen kivétellel a direktorok töltötték be, az alperesek majdnem mindannyian a városban szolgáló, szerény anyagi helyzetben élő, férj nélküli, a biztonságot nyújtó családi környezetükből anyagi okok miatt korán elszakadni kényszerült leányok, esetleg fiatal nők voltak.

Az ügyek lefolyása számos hasonló vonást mutat. Mindegyikük titkolta, különféle betegségekre hivatkozva próbálta álcázni állapotát, idegen település félreeső helyén hozta világra gyermekét, megölte, majd a bizonyítás során tette enyhébb megítélésének reményében halva született csecsemőről beszélt. Akárcsak másutt, „partnereik” Kolozsváron is csak ritkán kerültek bíróság elé, s az eljárás akkor is nagyrészt eredménytelenül folyt ellenük.

Tetteiket a városban egyre jelentősebb méreteket öltő prostitúció, a gyermeknevelés költségeitől való félelem motiválta, s mindenkifelett a tettesek szégyene és rettegése attól, hogy mindig titkolt, „törvénytelen” viszonyuk a közösség elutasítását vonja maga után.

GYERMEKGYILKOSSÁG

A 16. század végi kolozsvári bűnperek talán legvitatottabb és ezáltal legtöbb érdeklődést keltő esete 1592 márciusában zajlott le, amikor a városi direktorok fia meggyilkolásának vádjával eljárást indítottak Kotró Mihály kolozsvári polgár ellen. A felakasztott testre a család hídelvi (Szamoson túli) majorjában találtak rá. Tanúk igazolták, hogy az apa közeledtére a holttest verejtékezni kezdett, a helyszíni szemlét végző szakértők pedig arra a következtetésre jutottak, hogy nem lehetett öngyilkosság, mert a gyerek lába a földön volt, tehát feltehetően csak halála után került sor az akasztásra. Így a bírók is azt valószínűsítették, hogy az apa gyilkolta meg a fiút, tettének azonban szemtanúja nem volt. További vallomá-

sok tanúsították felesége és gyermekei, valamint mások iránti agresszív magatartását.

Az ítélelhozatal módja lényegesen hasonlít a csecsemőgyilkos leányok esetében tapasztalhatóhoz. A városi bírók – hitelt adva a bizonyságoknak és a tetemrehívás során megjelenő verejtékcseppeknek – kínváltásra ítélték, és mivel tettét akkor sem ismerte be, hét személy ellene szóló esküje esetén újabb kínzással súlyosított fejevesztésre ítélték. A fellebbezés során viszont a szenátorok, noha elismerték, hogy számos körülmény szól az apa ellen, szemtanú és beismerő vallomás hiányában Kotrónak engedélyezték a felmentő esküt, amit pár nap múlva le is tett, és így felmentette magát a vádak alól.

Kotró esetében is a direktorokat látjuk viszont a felperesek szerepében. Az áldozat hozzátartozóinak passzív magatartása feltehetően a családfőtől való félelmük számlájára írható. Kotró Mihály kolozsvári, majorról rendelkező városi polgár volt, akinek barátságatlan, összeférhetetlen, akadékoskodó, erőszakos és agresszív személyisége sejtethető a tragédia mögött. A helyszíni szemlét végző szakértők vallomása szerint feleségét – annak ellenére, hogy legutóbbi gyilkossági esetében még a fejedelemlél is közbenjárt érte kegyelemért – gyakran „*rutul taglotta*”, „*haját elnyírte*”, gyermekével szemben tanúsított túlzott, nevelő szándékkal nem magyarázható kegyetlensége még az idegeneknek is feltűnt. A tragédiát megelőző napon is halállal fenyegette őt. Rossz hírét szomszédaival megessett gyakori szóbeli és tetteleges összetűzései, paráznasági esetei, szitkozódásai is öregbítették, őt gyilkossággal, gyilkossági szándékkal, valamint bérgyilkos fogadásával is gyanúsították.

A per érdekessége, hogy a középkori istenítéletek egyik sajátos fajaként fennmaradt tetemrehívás még élő szokásával találkozunk a bizonyítási eljárásban. A tanúk szerint Kotró fia holtteste mellé állt, melyről „*mintegy öreg borsó ügy hömpölygött le az veríték*”, és később, amikor a törvényfához felvitették, „*ugyan ki omlott az orcáján az veres veríték, hogy az apja közel ment hozzá*”. Bár a bírók döntésükben hangsúlyozták, hogy „*az veríték is pedig nyilván való signum*”, és más, bűnösségre utaló körülményekre is támaszkodtak, amikor minősített halálbüntetésre ítélték, a fellebbezés során a szenátorok már nem adtak hitelt e bizonyításformának. ♦

Bocskai rövid uralkodása nem tette lehetővé, hogy címerének a ház falán történt elhelyezésén kívül másként is megemlékezék születése helyéről, mint ahogy azt Mátyás király tette, aki kiváltságlevélben adómentességet adott annak a háznak, ahol napvilágot látott. A király születési helyének emléke olyan elevenen élt a városban, hogy a kolozsvári polgár még évszázadok elteltével is tanúskodott ennek a háznak az adómentességéről, az utókor emléktáblát helyezett el a ház falára, az odavezető óvári utcát pedig nagy szülöttjéről nevezte el. Napjainkban képeslapok készülnek az átépített, de középkori jellegét megőrző házról, az Óvárba belépő városnézőknek pedig ezt mutatják meg elsőként.

Bocskai szülőháza helyén viszont egy, a 19. században átépített emeletes ház áll, amely külsőleg nem őrizte meg ódonosságát. (Feltehetően az átépítésekor két eredeti óvári telket egyesítettek, amelyek egyikén az Eppel-ház állt.) 1817 táján idősebb gróf Teleki József, a ház akkori tulajdonosa, mind a házat, mind a címet és a Bocatius szövegét megőrkítő emléktáblákat megújíttatta, és ez utóbbiakat a kapualj falába helyeztette el. A ház külső falára azonban nem került emléktábla, a második világháború után uralkodó „éberség” pedig még azt is megakadályozta, hogy az érdeklődő bejuthasson az épület kapualjába. A körülmények fentebb említett közrejátszása így azt eredményezte, hogy a király szülőházának a köztudatban élő emléke valósággal beárnyékolta a fejedelemét.

KIK A HÓSTÁTIÁK?

Volt azonban egy Bocskainak tulajdonított, a városhoz kötődő cselekedet, amely a legutóbbi időkig a város köztudatában elevenen felidézte a fejedelem emlékét: ez pedig a hajdúk letelepítése a hóstátokban.

Saját tanúságtételemmel kezdem. 1940 végén, a második bécsi döntés után kerültem Kolozsvárra, amikor a magyar társadalmi élet pezsgése szemmel látható volt. Nemzeti ünnep vagy más társadalmi esemény alkalmával újra megjelentek a város történelmi társadalmi egyesületei, testületei, szövetségei. Ilyen alkalmakkor felvonultak a hóstátiak is, saját zászlóval (ez lehetett a

Bocskai István fejedelem emléktáblája
szülőháza falán

KISS ANDRÁS

LEGENDA VAGY TÖRTÉNETI TÉNY?

BOCSKAI ÉS A KOLOZSVÁRI HÓSTÁTIÁK

Bocskai István is Kolozsvár nagy szülöttjei közé tartozik. A későbbi fejedelem 1557. január 1-jei kolozsvári születéséről a kaszai főbíró-költő, Bocatius János úgy emlékezik meg, hogy az esemény helye a Mátyás király szülőházával átellenben levő ház volt. Bocatius állítását megerősíti Segesvári Bálint, aki történeti feljegyzéseiben 1606-ban ezt írja: „25 Octobris. Csinálták fel az Bocskai uram címerét az Eppel János háza falára.” Ez az a ház, amely az adókönyvek tanúsága szerint Bocskai István születésekor Jeronimus Eppel szász polgár óvári háza volt, és ennek lehetett örököse az említett Eppel János. Ismertségét illetően a szülőház nem állott a kolozsvári nevezetességek élén, ami elsősorban annak tulajdonítható, hogy Mátyás király szülőházának szomszédságában áll. Annál erőteljesebben maradt fenn viszont egy legenda Kolozsvár hóstáti negyedének lakosairól.

kalandosé, a dalárdájuké), elől feketében a férfiak, kalapjukba tűzött búzaka-lással, utánuk patyolattiszta öltözetben az asszonyok, leányok. Nem „menetek” az akkori divatnak megfelelően, hanem méltóságteljesen, öntudatosan, komolyan lépkedtek. Egy alkalommal az egyesületek, testületek a városháza előtt vonultak el, amelynek erkélyén a városi tanács tagjai fogadták a felvonulást. Amikor azonban a hóstátiak sorai értek az erkély elé, Kolozsvár polgármestere előrelépett, úgy köszöntötte a város megbecsült polgárait. Ez alkalommal is elhangzott a felvonulást nézők soraiból a már előzőleg is többször hallott, megbecsülést kifejező azonosítás: a hóstátiak, Bocskai hajdúi!

A személyes élményt kövesse a szembeállítás a történelmi tényekkel. Kik a hóstátiak? Kolozsváron a városfalon kívüli elővárosokat nevezték hóstátoknak, az ezekben élő, mezőgazdasággal, állattenyésztéssel és fuvarozással foglalkozó, falusi jellegű gazdatársadalom tagjait pedig hóstátiaknak. Eredetileg az itt lakó hóstátiak saját gazdaságán kívül itt voltak a városi polgárok majorjai is, melyeket szolgáló férfiakkal és nőekkel műveltettek meg. Lakóik a szász vagy a magyar rendi nációnhoz tartoztak, és többnyire egységesen a városi polgárság hitét követték. A 16. században az Óvár és hóstátja, a Hídelve lakosai például szászok voltak, a Magyar utcai és a Közép utcai fertályok hóstátjaiban sokan a magyar nációnhoz tartoztak, a század második felében pedig választott papjuk hitét követve unitáriusok lettek.

Az idők folyamán a hóstátok összetétele megváltozott, és a városfalakon kívül élő, gazdálkodó hóstátiak már kálvinista magyarok voltak, saját közösségi szervezéssel mind egyházi, mind társadalmi vonatkozásban, gazdálkodásukban pedig teret nyert a kertgazdálkodás, következőképpen a kolozsvári piacokat ők látták el jó minőségű termékeikkel.

Vajon mi okozta, hogy a 16. századhoz viszonyítva megváltozott a hóstáti lakosság összetétele? Valóban Bocskai István hajdútelepítése volt a kiváltója a változásnak? És onnan eredhet a hajdú leszármazás hagyománya?

Kolozsvár abban az időben szabad királyi város volt, belső életét illetően saját „törvényekkel”, azaz statútumokkal, polgárai szóhasználatával elve „olyan respublica”, amelyben a polgárjogot nyert személyek egyaránt esküdtek a fejedelem és „házjuk, a város” hűségére. Szabadságaikhoz, a szász és a magyar rendi náción között 1458-ban létrejött „uniónhoz” szigorúan ragaszkodtak, és ha ezeknek a legkisebb sérelmét is észlelték, az ellen, a százférfiak gyűlésének határozata alapján, késedelem nélkül eljártak.

A város – választott papja hitét követve – már a 16. század második felétől unitárius. Hitéhez szilárdan ragaszkodik, és nem tűri el, hogy hit dolgában külső beavatkozás érje. Így például, amikor Giorgio Basta tábornok katolikus bírót kényszerít a városra, azt megválasztják ugyan, de a „circumspectus” polgárok ezt aényt bejegyzik a választást rögzítő jegyzőkönyvbe. Basta kiszorítása után pedig ez a katolikus bíró már a tanácsban sem szerepel. És éppen Bocskai fejedelemsége idején, amikor a Szentháromságban hívő polgárok bizonyos követeléseket támasztottak, a százférfiak gyűlése 1605. augusztus 23-án a következő határozatot hozta: *„Ami a háromságos atyafiainak indulattyokat illeti, tettcett, hogy bíró uram minden haladék nélkül az ides uraimban számosan gyűlessen be, és afféléket hivatasson, akik hűttel való köteleességek ellen contra receptam religionem civitatis ügyekeznek moliálni, intse meg fenítéssel, hogy effele practicatól megszűnnyenek, hogy se titkon, se nyilván ne practicalyanak, mert az város semmi úton nem szorvedí, hanem különben is úgy megzabolázzák, hogy mindeneknek példák lezen.”* Nehezen képzelhe-

tő el, hogy „a város hitéhez”, annak megbonthatatlanságához annyira ragaszkodó közösség szó nélkül elfogadná, hogy akár a városfalakon kívül is, a hóstátokban nagyobb számú kálvinista hajdút telepítsenek le, és ennek ne maradjon semmi nyoma a város jegyzőkönyveiben. Annál is inkább, mert például a hídelvi hóstát Bocskai idején az adókönyvekből kimutathatóan zömében unitárius szász volt.

Erdély városainak lakossága a hajdúkat – vagy más katonarendűeket, akik megélhetésükért mesterségszerűen üzték a pusztítást és a zsákmányolást – nem állhatta, pontosabban: ellenségesen viselkedett irányukban. Ez Kolozsváron abban is megnyilvánult, hogy a „lézengő” hajdúkat kitiltották a városból, sőt nemegyszer halálra ítélték a városban vagy határában megfogott hajdút. Mindez megerősíti azt, hogy a 17. század első évtizedeiben nehezen elképzelhető egy hajdútelepítés Kolozsváron.

Amennyiben a fentebb idézett recepta religiótól, az unitáriustól eltérő vallású népességet, ezúttal kálvinista hajdúkat telepítettek volna a hóstátokba, tudnunk kellene templomukról. De még Bethlen Miklós nagyapja, Váradi Miklós idejében, aki 1598-ban érkezett Kolozsvárra Váradról, és a 17. században főbírórágot viselt gazdag kalmár volt, a reformátusok egy Közép utcai kapuközben tartották istentiszteleteiket.

A fentiekén kívül az adókönyvek sem tanúsítják, hogy Bocskai idején hajdútelepítés történt volna a hóstátokban. Ugyanis a 17. század elejéig tételesen számba vett adófizetők összetételében nem észlelhető változás, márpedig ezekben szigorúan számon tartottak minden adóköteles városlakót. Kolozsvár esetében nem számolhatunk az egyéni nemesítéssel történt letelepítéssel sem, mert nemesi státus nem járt a városi polgárság elnyerésével, sőt, amennyiben nemes kívánt letelepedni a városban, ehhez kü-

lön eljárásra volt szükség, amit bevezettek a városi jegyzőkönyvbe. Ez történt Bölöni Gáspár fejedelmi secretarius esetében is, akinek Báthory Gábor 1612-ben egy nótázott polgár házát adományozta, és csak Bethlen Gábor fejedelemsege idején jutott a ház birtokába. Következésképpen úgy véljük, hogy mindaddig, amíg a Bocskai-féle telepítésről nem kerül elő hiteles forrás, az ezt éltető hagyomány történelmileg nem igazolható.

BÁTHORY GÁBOR SZÁNDÉKA

Egyes források egybevetése viszont arra utal, hogy Báthory Gábornak szándékában állhatott az, amit az utókor Bocskai nevéhez kötött: a hajdúk Kolozsvárra telepítése. A fejedelem, akinek kétségtelen érdemei vannak az „ortodoxa”, azaz kálvinista hit meggyökeresítésében a városban, Bocskai Istvánt követve – aki 1605 tavaszán úgy rendelkezett, hogy Kolozsvárt a reformátusok egyenlő jogokat bírjanak a város más vallású polgáraival – az 1608. szeptember 22–23-ai kolozsvári országgyűléssel mondatta ki ezt, majd erre a határozatra hivatkozva, azzal az indokolással, hogy a fejedelemségben mindenki szabadon gyakorolhatja vallását, 1609. március 20-án az óvári „kispiacon” levő egykori Domonkos-rendi puszta templomot a kolozsvári „ortodoxa” hitet vallóknak adományozta. A birtokba iktatásra azonban nem került sor, de a bekövetkezett események ezt is meghozták. Ugyanis Forgách Zsigmond 1611-ben Báthory Gábor ellen indított támadása során a magára maradt város július 25-én megnyitotta kapuit Forgách hadai előtt. A hajdúk már augusztus 31-én visszafoglalták Kolozsvárt Báthory Gábor számára, aki aztán az ország fejedelmeként példátlan módon megsarcoltatta saját városát. Ezzel a haragra gerjedt fejedelem túlélté

azt a határt, ameddig az autokratikusan uralkodó erdélyi fejedelmek elmentek a hatalom gyakorlásában. Haragja megnyilvánulásaként több városbelit hűtlenségi perbe fogott, nótázott, következképpen vagyonukat elkoboztatta és ezáltal javaik a fejedelemre szálltak. 1611 decemberében a királyi Magyarország képviselőivel folytatott tokaji tárgyalások eredményeként kötött megállapodásban a hajdúkról szóló II. articulus szerint Báthory Gábor kötelezettséget vállalt, hogy a hajdúk közé állt jobbágyokat kiadja, „ő magokat is pedig, úgymint az régi hajdúságot az tél elmúltán mindjárt az maga ditiújában szállítja és telepíti”.

A hajdúk letelepítésére vállalt kötelezettséget a következő intézkedésekkel egybevetve nem kizárt, hogy ezek a város ellenállásának megtörését szolgálták. Hipotézisünket a következőkre alapozzuk. Nem sokkal a tokaji tárgyalások után a fejedelem vizsgálatot rendelt el a kolozsváriak magatartását illetően Forgách támadása idején. A vizsgálat kérdőpontjait 1612. március 7-én Debreczeni János kancelláriai deák kézbesítette. A kérdőpontokhoz eskümintát is csatoltak, és ez fejezi ki leginkább a fejedelem érzelmeit a város iránt. Ugyanis az unitárius városnak küldött eskümintá szerint a kolozsváriaknak „az egy élő Istenre, teljes Szentháromságra” kellett esküdniük, ami hitük teljes semmibevételét fejezte ki. A város unitárius nótáriusa, ifjabb Heltai Gábor a teljes Szentháromságra szavakat alá is húzta. Ezt követően a fejedelem 1612. április 20-án ünnepélyes formájú oklevélben megerősítette előbbi adományozását, és beiktatta a reformátusokat az óvári templom birtokába. Ez az adomány kétségtelenül komoly támaszt jelentett a kolozsvári református gyülekezet számára, de a fejedelem 1613. október 27-én történt megöletése meghiúsította esetleges terveit a hajdúk

betelepítésére. Az adókönyvekből ezekben az években nem is derül ki változás a hóstátok lakosságának összetételében. Ennek megfelelően hipotézisünk csupán egy meg nem valósított szándék lehetőségére vonatkozik.

Báthory Gábor feltételezett betelepítési tervével kapcsolatban meg kívánjuk jegezni, hogy Kelemen Lajos – K. Kovács Lászlóval közölt szóbeli véleménye szerint – a Bocskai-hagyománnyal szemben valószínűbbnek találta az I. Rákóczi György általi betelepítést, s lehetségesnek vélte azt is, hogy Báthory Gábor telepítette Kolozsvárra a kálvinista hajdúkat, mert így akart „az unitáriussá lett városi tanácsban nagyobb befolyásra” szert tenni. Sajnos ezt a szóbeli közlését Kelemen Lajos írásban nem erősítette meg, így pontossága is vitatható, mint ahogy forrásaira sem utal, mert közlése pusztán szóbeli feltételezés volt.

Helytörténeti kutatásaiban Herepei János is megkísérelte tisztázni a Bocskai-telepítés hagyományának valóságát. Kutatásai ezt nem igazolták, viszont egy kolozsvári számadáskönyvi bejegyzés alapján arra a következtetésre jutott, hogy a kálvinista hajdúkat esetleg Bethlen Gábor telepítette be Kolozsvárra. Azonban a város egyik sáfárpolgárának 1629. június 20-ai bejegyzése a számadáskönyvbe, miszerint „Payor Demeter urunk parancsolatját hozván [...] a hajdúkatonák felől, hogy az Hoffstadban szálljanak két-százán”, nézetünk szerint nem igazolja a jeles helytörténész feltételezését. A kolozsvári „circumspectus” polgárok jószántukból sohasem engedtek be a falakon belüli városba katonákat, még a fejedelem katonáit sem, hanem a falakon kívül, a hóstátokban szállásolták és látták el őket. Ugyanakkor, mint az előbbi esetben, nincs nyoma a jegyzőkönyvekben nagyobb létszámú telepítésnek a városfalakon kívül.

K. Kovács László a hóstátiak kolozsvári megjelenésével kapcsolatos történetkutatói vélemények számbavétele során megemlíti azoknak a feltételezéseit is, akik I. Rákóczi Györgyöt vélik a hajdúk kolozsvári letelepítőjének. Közöttük van a már említett Kelemen Lajos, akinek ezúttal is pusztán szóbeli közlésére utal a szerző, valamint Biás István, aki állítólag a Teleki-levéltárban látott egy kiváltáslevelet a hajdúk kolozsvári letelepítéséről. Az említett oklevél azóta sem került elő, s hiteles forrás tanúsága nélkül nem tekinthetjük bizonyítottnak a Rákócziinak tulajdonított letelepítést sem.

Kutatásaink során az adókönyvek teljes átvizsgálásában csupán a 17. szá-

zad első évtizedéig jutottunk el. Néze-
tünk szerint a hóstáti kálvinista magya-
rok kolozsvári megjelenése bizonyítá-
sának kulcsát az adókönyvekben nyil-
vántartott adófizetők számbavétele ad-
hatja meg. Éppen ezért véleményünk
szerint az adókönyvek még nem kime-
rítően vizsgált adatai támpontot adhat-
nak a további kutatások irányához és
módszeréhez.

Ismeretes az a pusztítás, amelyet
II. Rákóczi György 1657-ben indított
lengyel hadjárata után az országra zúdu-
ló török-tatár seregek okoztak Erdély-
szerte, így Kolozsváron is. A város ostro-
ma rendszerint a hóstátok feldúlásával
és felperzselésével kezdődött. Nem tör-
tént ez másként az 1658-as ostrom ide-
jén sem. A dúlás nem csupán anyagi kárt,
hanem mind ez ideig fel nem mért em-
bervesztést is okozott, hiszen hosszú
menetekben hurcolták ki rabláncra az
embereket is az országból. Kolozsvárnak
is kijutott ebből a veszteségből. Egy em-
berölési perben így eleveníti fel az akko-
ri romlást az áldozat özvegye: „*Ez jelen-
való 1658. siralmas esztendőben 14. nap-
ján az jelenvaló Szent Mihály havának,
az mely nap időtájban az istentelen, ke-
gyetlen ellenségétől környülvettünk, sok
külső atyánkfiaink elvitelekkkel, siralmas
rabságokkal nyomorgattunk, illetlen
harácsolásokkal sanyargattunk.*” Az
„erdélyi romlás” abban is megnyilván-
ult, hogy Kolozsvárt a veszélynek ki-
tett és sokat szenvedett hóstátok el-
néptelenedtek. Lakosai vagy behúzó-
dtak a városfalak mögé, vagy elhurcol-
ták őket. Az adókönyvek, a lakosság
összetételének legmegbízhatóbb for-
rásai tanúsítják ezt a helyzetet. Az
adószedők részéről visszatérő mon-
dat az, amit például az 1665. évi adó-
könyvekbe jegyeztek be a Longa ext-
ra, azaz a Magyar utcai fertály hóstát-
jának állapotáról: „*Az egész ucca mind
puszta lévén, mégis egy néhány embe-
ren, kiket kaphattunk, az adót megvet-
tük.*” De nemcsak a hóstátokban, ha-
nem az egész szabad királyi város életé-
ben állt be kedvezőtlen változás. Várad
1660-ban történt eleste után helyébe Ko-
lozsvárt nyilvánították végvárrá, ami az-
al is járt, hogy a több mint 250 éve sza-
bad királyi városi státust nyert Kolozs-
vár a települések hierarchiájában alacso-
nyabb státusba került, az erdélyi
mezővárosok sorában nemes város (*op-
pidum nobilium*) lett. Alárendelték a vég-
vár főkapitányának, aki egyúttal Kolozs
vármegye főispánja is volt. Az önérzetes
„polgári republika” a vármegye jogható-
sága alá került. Kolozsvár történetében

ezáltal teljesen új helyzet állt elő. Hóstát-
jai jórészt elnéptelenedtek, a város pedig
elvesztette önálló joghatóságát s ezáltal
azt a lehetőséget is, hogy belső ügyeit az
addigi önállósággal intézze.

Ezekben az években azonban a szom-
széd nemes városban, Tordán a puszta
telkeket Apafi Mihály Várad hontalaná
vált védőivel kívánta benépesíteni. A vá-
radi „exulok” viszont nem sokáig éltek
ezzel a kedvezménnyel, ezért az 1668.
évi beszercei országgyűlés kiterjesz-
tette a letelepedési szabadságot a Partium
más menekültjeire is. Feltételezésünk
szerint ebbe a Partiumból Torda felé
megindult sodródásba kerültek be olya-
nok is, akik a kolozsvári hóstátok pus-
zta telkeire telepedtek. Ezek között lehet-
tek Bocskai által letelepített hajdúk, eset-
leg a hagyománynak megfelelően Haj-
dúhatházról származottak, hiszen a
hóstátiak között ma is élő név a Hathá-
zi. További feltételezésünk szerint a lete-
lepedés hosszabb folyamat volt, és ez-
alatt a betelepettek együtt éltek a hó-
státokban még megmaradt lakossággal,
átvettek szokásaikból, szervezeteikből.
A 19–20. században már egyértelműen
a hóstáti magyarok szervezeteiként is-
mert kalandosokat szintén az eredeti hó-
státi lakosságtól vették át, és idővel hoz-

zájuk kerültek ezeknek az irományai is.
Így a Kismezői kalandos temető 1587-es,
német nyelvű adománylevelét tartalma-
zó hidelvei kalandosjegyzőkönyv is,
amely végül a magyar kálvinista kétvív-
közi hóstáti kalandoshoz került. Azt a
tényt viszont, miszerint a hóstátokban
az unitárius magyar és szász lakosság he-
lyébe a 17. század második felében kál-
vinista magyar lakosság települt, az is bi-
zonyítani látszik, hogy eddigi ismerete-
ink szerint az első hóstáti kálvinista
„*orthodoxa*” templom 1672-ben épült

„*az Magyaruczai kis ajtó előtt*”, tehát a
Magyar utcai – Longa – fertály hóstátjá-
ban. A hóstát új benépesítése, a lakosság
összetételének megváltozása, az, hogy
hogyan és mikor váltották fel például az
unitárius szász hóstátbelieket a magyar
kálvinista hóstátiak, még újabb, hosszas,
az adókönyvek adatain alapuló kutatáso-
kat igényel. Véleményünk szerint a város
adókönyveit kell alaposan, az 1660-as
évektől tételként átvizsgálni, és amint
megjelennek az első ismert hóstáti csa-
ládnevek, azokból kiindulva kell részben
visszamenőleg, részben előre haladva a
kutatást folytatni. Ezzel a módszerrel vá-
laszt kaphatunk a hóstátok új lakosok-
kal történt benépesedésének idejére és
folyamatára.

Ami pedig a Bocskai-hagyományt ille-
ti, véleményünk szerint ezt azok a haj-
dúszármazékok hozták magukkal és él-
tették, akik Bocskai-telepítésű helyekről
jöttek ide, és megtelepedésük után azzal
kivánták megerősíteni jogaikat, hogy ar-
ra hivatkoztak, amit felmenőiktől hallot-
tak származási helyükre vonatkozóan.
A szénafüvek elosztásában, más közös-
égi ügyekben a Bocskai-telepítés rangot
adott, az önérzetet erősítette. Ez nem
előzmény nélküli Kolozsvárt. Diósy Ger-
gely kolozsvári nótárius, aki tízévi mun-
kával elkészítette és 1592-ben befeje-
zte a város kiváltságlevelének magyar
nyelvű lajstromát, a kolozsváriak sza-
badságait nem a hospeseket elsőként
letelepítő V. István királytól származ-
tatja, hanem az ősiséget és tekintélyt
inkább megtestesítő Szent Istvántól,
amikor ezt írja a város alap-kiváltság-
leveleiről: „*Carol kiral Ket original le-
wele, melliet eomaga confirmalt Co-
loswarnak zabadsagjrol, az o Eossinek
zent Istwannak privilegiumitis ratical-
wan, ky ez varost fundalwan, amelj
privilegiumokkal ekesittette volna.*”

A kérelhetetlenül homogenizáló
etatista rendszer a kolozsvári hóstáti-
akat beton háztömbökbe temettette.
Az udvarral, kerttel, gazdasággal ren-
delkező hóstátok ma már jórészt eltűn-
tek, az elpusztított gazdasággal együtt
többen is a saját elpusztításukat válas-
tották. De az önérzet még mindig nem
engedi, hogy ez utóbbit nyilvánossá te-
gyék. A Bocskai-hagyománnyal élt felme-
nők öntudata és a közösségi együvé tar-
tozás azonban, ahol még vannak hóstá-
tiak, tovább él. Így a Kerekdomb alá ki-
szorult hidelvei hóstátiak tovább éltetik
kalandosukat, és ha ma már nem is él
bennük elevenen a Bocskai-hagyomány,
annak hatása a közösségi öntudatra
megmaradt. ♦

KOLOZSVÁR FŐ TERE

MIHÁLY MELINDA

Irásbeliségünk korai időszakából fennmaradt források tanúsítják, hogy Kolozsvár középkori magját a régészeti feltárások során a kolozsmonostori várral azonosított castrum Clus alkotta. Az itt kialakult ispáni központ és az ugyanitt létrejött bencés apátság a 11–12. század fordulóján szétvált, és a várispánság az ókori, falakkal kerített egykori Napoca északnyugati sarkába helyezte át központját. Az új ispáni vár élete igencsak rövidnek bizonyult, mivel az echternachi kolostor korabeli feljegyzése szerint a tatárok 1241-ben elfoglalták az erösséget, és a „magyarok sokaságát” mészárolták le. A romos, katonai jelentőségétől megfosztott Óvár és a közvetlen közelében fekvő falusias település újjáépítését, illetve újraalapítását V. István ifjabb király és erdélyi herceg (1257–

1269) vállalta fel, aki szabad hospesfalut (*villa*) telepített, mely a város mai Fő terét uraló Szent Mihály-plébánia-templom előzménye körül alakulhatott ki.

Az újonnan telepített hospesfalu a 14. századtól a Nagypiac néven ismert piactér köré szerveződött, mely a 15. század folyamán új erődfalakkal megerősített és szabad városi rangot nyert település végleges központjává vált. A téglalap alaprajzú, szabályos, tervszerű telepítés eredményeként létrejött piactér első okleveles említése 1355-ből származik.

Kolozsvár második városfala kiépítésének befejeztével az Óvár falai elvesztették hadászati szerepüket, így a 15. század végéig kialakult az Óvár déli falának sáncában a Fő tér utolsó, északi házsora, és ezáltal a város új piactere

minden bizonnyal elnyerte mai, négy-szögletes alakját.

Kolozsvár Fő terének képét a 14. század közepéig a Szent Mihály-plébánia-templom előzménye uralta, mely a fennmaradt faragványok tanúsága szerint 13. századi, román stílusú építmény lehetett. A 15. századtól a tér képét a Szent Mihály-plébánia-templom gótikus stílusban épített, impozáns épülete határozta meg, az ettől délre fekvő, kisméretű Szent Jakab-kápolnával.

A tér gótikus épületeiből mindössze a nyugati házsor közepe táján, a plébánia-templom nyugati kapujával szemben fekvő plébániaház őrzi ma is gótikus szerkezetének nagy részét. A házat Schleyng Gergely plébános a 15. század közepén kezdte el építtetni. A későbbiekben több ízben bővített, majd átalakított épület főhomlokzatán, a

szegmensívesen záródó kőkapu ívzáradékában ma is látható a plébános címere és GS névjegye. A reformációt követő időszakban lelkészi lakként működő plébániaház többek között a többszörösen áttért, majd antitrinitárius hitújítóként elhíresült Dávid Ferencnek adott otthont, aki itt írta műveinek jelentős részét.

A 16. század közepén a plébánia-templomot körülölelő védőfalakon a város kereskedői számára kisebb boltokat kezdtek építeni, melyek rövidesen körgyűrűként vették körül a templomot.

Az 1530-as évektől kezdve reneszánsz díszbe öltöztek a Piac tér épületei, melyek sorát a keleti oldalon a Wolphard–Kakas-ház indította, majd a 16–17. század folyamán számos lakóépület követte a Wolphard-ház által városunkban is meghonosított új stílusirányzatot, így északi szomszédja, a Bogner (Gellyén)-ház, a Püspöki-, Bácsi- és az úgynevezett nagy lábasház az északi soron, valamint a Filstich család lakóházai az északi és a déli soron.

A plébánia-templom melletti Szent Jakab-kápolnát a 16. század második felében öt-öt boltszakaszos, háromhajós, feltehetően csarnoktípusú templommá bővítették. Ez a megújított, mintegy 7-800 személy befogadására alkalmas épület vált a korszak Kolozsvárra összehívott országgyűléseinek színhelyévé is.

A 18–19. századi leírásoknak köszönhetően alkothatunk képet a tér déli sorának legkeletibb épületéről, az egykori városházáról. A 16–17. században átalakított és folyamatosan szépített épületnek boltozott, kövezett kapualja volt, földszintjén a százférfiak, emeletén a szenátorok ülészetek. Főhomlokzatát a számos latin nyelvű szentencián és szállóigén kívül gazdagon festett figurális dísz, a Törvényt, az Igazságosságot, a Halált és a Pallosjogot ábrázoló emblemikus kompozíciók, valamint a Szász Egyetem, Báthory Gábor és I. Rákóczi György fejedelem címerei borították.

Kolozsvár építészetét a 17. század közepéig kizárólag a polgári jellegű, keskeny, háromtengelyes főhomlokzatú, az udvaron hosszan hátranyúló, alápincézett lakóépületek jellemezték, amelyek főhomlokzatának szélessége nem haladta meg a tíz métert. Várad elését (1660) követően Kolozsvár végvárrá vált, és ennek következményeként elvesztette azon előjogát is, melynek értelmében nemesek csak abban az eset-

ben telepedhettek le a város falain belül, ha lemondtak nemesi előjogaikról és alávetették magukat a város törvényeinek. Kolozsvár és ezen belül Fő térének arculatát a 18. század második felétől, a pusztító hadviselésekkel, tűzvészekkel és a városban gyakran dúló járványokkal tarkított időszak után barokk stílusú, több telket felölelő, főúri lakóházak és paloták megjelenése határozta meg. A főúri reprezentáció igényeihez igazodó építmények két belső udvar köré szerveződtek: az első a díszudvar, a második pedig a gazdasági, személyzeti udvar funkcióját töltötte be.

A Fő tér és egyben a város első barokk lakóépülete a Bánffy-palota, mely négy földszintes, reneszánsz lakóház helyére épült. A két belső udvaros palota tizenhat tengelyes főhomlokzatát a Bánffy-címeres, ívesen kiugró erkélye, díszudvarát a földszint félköríves záródású árkádokkal, valamint az emelet kecses oszlopokkal alátámasztott körfolyosója határozza meg. A homlokzatot lezáró attikán urnákkal váltakozó mitológiai istenszobrok sorakoznak (Mars, Minerva, Apollón, Diana, Herkules és Perseusz). A palotát gróf Bánffy György későbbi kormányszó építtette Johann Eberhard Blaumann, a Würzburgból Szebenbe vándorolt építész tervei alapján, aki 1774-től halála évéig, 1786-ig dolgozott az épületen. A tér északi során látható a város egyetlen rokokó stílusjegyeket viselő épülete, a Filstich–Kemény-ház, melynek főhomlokzatán a tűzvész ellen védő Szent

Flórián és a négy évszak domborműves ábrázolásai láthatók.

Az 1738–1744. évi pestis áldozatainak emlékére Bíró János, a város plébánosa barokk stílusú diadalkaput emeltetett a Szent Mihály-plébánia-templom nyugati homlokzata elé. Az 1747-ben befejezett kapu pestis ellen védő szentjeit ábrázoló szobrai valószínűleg Johann König bajor szobrász-mester készítette.

A 18. század végén épült a korábbi, 16–17. századi épületeket is magába foglaló Rhédey-ház, melynek nyugati szárnyában 1792. december 17-én tartotta első előadását a magyar nyelvterület legkorábbi magyar színtársulata, az Erdélyi Magyar Nemes Színjátszó Társaság. Északi szomszédja a klasszicista stílusú Jósika-ház, melynek emletréépítését a főhomlokzat attikáján olvasható évszám 1828-ra keltezi.

A 19. század elején, az urbanisztikai igények megjelenését követően felmerült a város és első lépésként a Fő tér rendezésének szükségessége, mely kezdetben a plébánia-templomot körülölelő, elhanyagolt külsejű árubódék, a Rhédey- és Jósika-ház előtt álló katonai őrház, az úgynevezett „nagy várdá”, a középkori pellengér, a cigányok „kalicákja”, valamint a rengeteg szemét és a teret ellepő sár eltüntetését célozta meg. Elsőként a cigányok megszégyení-

A Bánffy-palota, 1940-es évek

A Szent Mihály-plébániatemplom sekrestyeajtájának reneszánsz stílusban faragott kerete, középpontjában a donátor, Johannes Klein arcmásával, 1528 (fent), és kapubejárata (lent)

tését szolgáló „kalickát” számolták fel, majd a katonai őrházat. A köveztést követően, 1819-ben lebontották a Szent Mihály-plébániatemplomtól délre álló haranglábat.

A század harmincas éveiben I. Ferenc császár és felesége 1831. évi kolozsvári látogatásának emlékére a tér déli oldalán emlékművet állítottak. A helybeliek által Státua néven ismert emlékmű hasábos talapzaton emelkedő obeliszkjének domborműveit, a császári pár portréját, városra érkezésük jelenetét és a városcímet a bécsi klasszicista szobrászat kiemelkedő alakja, Joseph Klieber faragta. Ugyanebben az időszakban kezdtek hozzá a plébániatemplom új, neogótikus tornyának felépítéséhez, valamint felmerült egy szökőkút és Belső-Szolnok megye 1823-ban tett javaslatára egy Bánffy-emlékmű építésének a terve. A korszak legjellegzetesebb Fő téri épülete a régi városháza, melyet Kagerbauer Antal kolozsvári pallér tervezett a régi városháza helyére. A régi városháza a müncheni Rundbogenstil típusú épületek egyik igen korai erdélyi példája, mely lényegében a firenzei kora reneszánsz paloták alaprajzi és épületplasztikai megoldásait veszi át.

A tér rendezésének kérdése évtizedekkel később, a plébániatemplom új tornyának befejezését követően került ismét napirendre, a tűzvédelmi szempontból veszélyt jelentő árubódék kapcsán. 1865-ben lebontották a vámházat, a bódéktól azonban csak a következő két évtizedben, számos vita, a lebontási bizottság és a „romboló alap” megalakulását követően sikerült megszabadulni. A római katolikus egyház fölkérésére Debreczeni Balázs mérnök az 1870-es években a bódék helyére építendő négy neogótikus saroképület tervét készítette el, melyet a Fő téri kirakatokban közszemlére tettek. A terv megvalósítását végül – Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter támogatásával – a Szent Mihály-plébániatemplom műemlékjellegére hivatkozva, az épület és leendő szabad környezete megóvása érdekében sikerült megakadályoznia a város elöljáróságának.

A 19. század második felében számos Fő téri épület nyert el új, historizáló külsőt, melyek között igen jelentős helyet foglal el az egykori Takarékpénztár és Hitelbank épülete, valamint az 1883-ban Maetz Frigyes tervei szerint emelt Iparos Egyet palotája. 1890-ben Nagy Gábor kolozsvári vállalkozó Oriold Arnold és Endstrasser Benedek

tervei szerint átalakította a tér északkeleti sarkán álló Pannónia Szállót, majd a következő év őszétől Központi Szálló néven új szállodát és éttermet nyitott meg benne. A tér másik jelentős szállodája a délnyugati sarkon álló New York Szálló volt, mely 1895-ben épült Pákei Lajos tervei szerint. Kolozsvári útjai alkalmával ebben az épületben vendégeskedett több ízben Jókai Mór, aki utólag a szomszédos utca névadójává vált. A szálló hamarosan a város legrangosabb estélyeinek és báljainak színterévé vált, földszintjén működött Kolozsvár legtekintélyesebb irodalmi kávéháza, a New York Kávéház.

A tér rendezésének kiteljesedését a század utolsó éveire tehetjük, amikor a katolikus egyház tulajdonát képező árubódék lebontása az egyház kárpótlásaként új ingatlanok építését tette szükségessé. A bontásokat követően az egyházat a Bánffy-palotától délre húzódó Radák-házakkal kárpóolták. A szomszédos Tivoli- és a Frankiss-ház megvásárlása után ifj. Groisz Gusztáv főgondnok javaslatára a kelet felől a Fő tér felé tartó Szentegyház utcát meghosszabbították a Fő tér keleti vonaláig. Az újonnan keletkezett utca-rész két oldalán 1899-ben Alpár Ignác, a korszak egyik legfoglalkoztatottabb budapesti építészének tervei alapján kétemeletes, belső udvaros, reprezentatív bérházakat, a Státus-házakat építették fel. Szintén ebben az évben a tér szabaddá tételét célzó rendezési munkálatok eredményeként eltávolították a barokk díszkaput és a Karolina-oszlopot.

1902. október 12-én avatták fel a templomtól délre fekvő Mátyás-szoborcsoportot, melynek központjában a magas bástyaoromzatot idéző talapzatra állított, az ellenséges csapatok fölött diadalmaskodó király lovas szobra áll. A főalak két oldalán uralkodójuk felé forduló vezérek szobrai (Magyar Balázs hadvezér, Kinizsi Pál temesi ispán, Szapolyai István és Báthory István erdélyi vajda) foglalnak helyet. A háromszögbe írható kompozíciót a királyt életető vezérek által magasba tartott zászlók is hangsúlyozzák, a vezérek félköríves hátterét a bástyaoromzat két oldalán ívesen lejtő, neoromán stílusú építészeti háttér biztosítja. Az emlékmű szobrait a pozsonyi származású Fadrusz János öntötte Budapesten, a talapzat Pákei Lajosnak, Kolozsvár főépítészének a munkája.

Az első világháborút követő hatalomváltás a románság nemzeti szimbólu-

mainak elhelyezését eredményezte. 1921-ben leplezték le az egykori Takarékpénztár és Hitelbank előtt a római anyafarkas szobrának másolatát, melyet a második bécsi döntés után végleg eltávolítottak a térről. Az 1994-es évtől kezdődően régészeti ásatásokat folytattak a Mátyás király szoborcsoportjától délre fekvő területen. A leletek jelentősebb része, mely egy római kori lakóház portikuszos belső udvarát foglalja magába, lapos üvegtető alatt került bemutatásra. Kolozsvár Fő terét jelenleg számtalan nemzetiszínű szalag és a szoborcsoport két oldalán nemzetiszínű zászlórudakra helyezett lobogók tarkítják.

SZENT MIHÁLY-PLÉBÁNIAEMLÉK

A város Fő terét uraló Szent Mihály-plébániatemplom csarnokrendszerű hajójához keleten sokszögzáródású, a hajónál alacsonyabb, nyújtott szentély csat-

lakozik, melyet egy-egy kis méretű, szintén sokszögzáródású mellékszentély fog közre. A magas, többlépcsős támpillérekkel megerősített épület szentélyéhez északon gótikus sekrestye, a hajó kelet felőli, második boltszakaszához neogótikus torony kapcsolódik. Az impozáns, méreteiben is lenyűgöző templom szentélyét négy boltszakaszból álló keresztboltozat, a háromhajós csarnokrészt gazdagon tagolt falpillérekre támaszkodó csilagboltozat fedi.

A város lakosságát igen nagy mértékben leterhelő, hosszasan elhúzódó templomépítési munkálatok a 14. század második felében kezdődtek, amikor megépült a főszentély és a mellékszentélyek. A bazilikális tételrendezést követő tervek időközben módosultak, így a 15. század folyamán új, csarnokrendszerű megoldást követő hosszház és az

A Szent Mihály-templom, 1940-es évek

utolsó fázisban a nyugati homlokzat készült el. A hajó északi és déli kapuzatainak stílusjegyei arra utalnak, hogy a hajó fölépítése a kassai Szent Erzsébet-dóm kőfaragó műhelyéhez köthető.

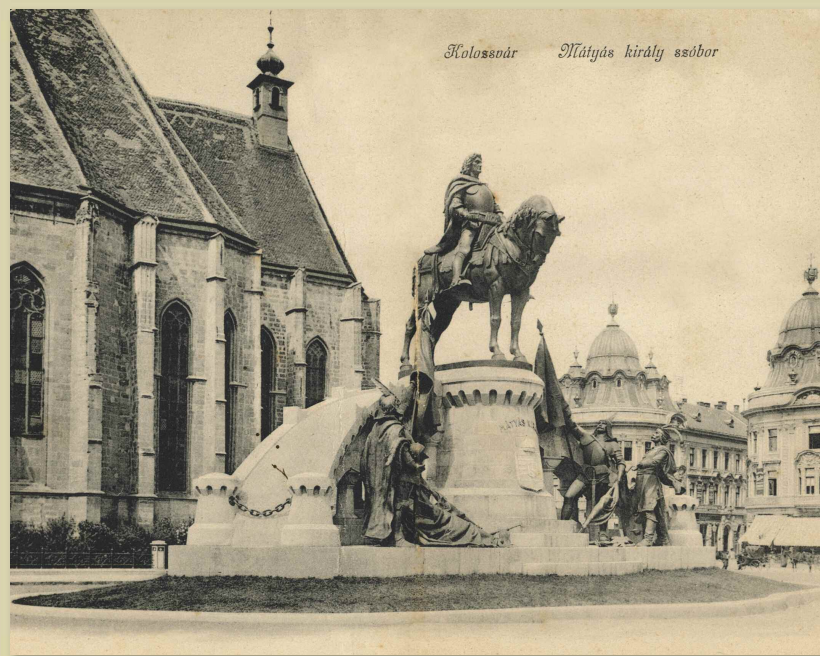
Az épület leglátványosabb részletei gazdagon faragott, bélétes kapuzatai és mérműves ablakai. Az aszimmetrikus nyugati kapu háromkaréjosan záródó ívmezejének felső felében a Német-római Birodalom kétféjű sasos címere és az erre utólagosan elhelyezett Szent Mihály-dombormű, a kapuívmező címeráni jobb oldalán Magyarország, bal oldalt a Cseh Királyság címere látható. A templombelső gótikus faragványai közül kiemelkedőek a főszentély levéldíszes fejezetei, valamint a hajó pillérekötegeinek fiatornyon dolgozó kőfaragót, kecskepásztoros jelenetet, vadászt, egy gyermeket vesszőfonattal ütlegelő nőt és birkózó férfiakat ábrázoló fejezetei. A déli hajófal 15. század közepén festett, gótikus stílusjegyeket viselő falképén a Madonna és hét vértanú szűz csillagokkal teleszórta, dekoratív háttérre vetített alakja bontakozik ki. A század közepén Schleyning Gergely plébános kápolnát építtetett a templom déli tornyának alsó szintjén, melynek falait a század harmadik negyedében a Kálváriát, a Vir dolorumot (a fájdalom férfiját) és a donátort ábrázoló falképek díszítik.

A templom szentélyének északi falát az Erdélyben páratlan kvalitású reneszánsz sekrestyeajtó töri át. Az 1528-ban Johannes Klein plébános megrendelésére készült ajtókeret szárköveinek lábuzatán Kolozsvár háromtornyos címere és a fiait saját vérével tápláló pelikán domborműve látható, szárkövein és szegmensívesen záródó szemöldökpárkányán játszadozó puttók, valamint a puttók közül kikönyöklő plébános büszkje jelenik meg. A bécsi egyetem egykori diákja által megrendelt ajtókeret a bécsi Szent István-dóm Anton Pilgram műhelyében készített reneszánsz faragványainak hatását tükrözi. A templom eredeti berendezése a reformáció pusztításainak viharában semmisült meg. Ennek helyére a 18. század közepén szolgáló Bíró János plébános a korszak legnevesebb erdélyi szobrászaitól, Johann Nachtigaltól és Anton Schuchbauertől rendelte meg az egyház új, barokk stílusú bútorzatát, melyből napjainkban mindössze a szentély mellékapuszisában álló Szent József- és az Anton Maulbertsch által festett Háromkirályok imádása oltár látható. ♦

LUPESCU RADU

A MÁTYÁS-SZOBOR

A köztéri szobrok sok esetben nötték ki magukat adott települések meghatározó arculati elemévé. Így van ez Fadrusz János kolozsvári Mátyás-szobrával is, amely nemcsak egy nagyszerű királynak állít emléket, hanem a város meghatározó szimbólumává vált.

Kolozsvár Mátyás király szobor

A 19. század második felében Mátyás király kolozsvári kultusza lényegében két pillérré támaszkodott. Egyfelől fokozatosan előtérbe került a korábban elhanyagolt szülőház ügye, másfelől pedig felmerült egy monumentális Mátyás-szobor felállításának lehetősége. E kettő nemcsak napirenden tartotta a Mátyás-kérdést Kolozsvár hétköznapi életében, hanem országos jelentőséget is tulajdonított a városnak Mátyás-kultusz megerősítésében.

A tényleges kezdeményezés első lépésére 1882-ben került sor. Az ügy elindítója és zászlóvivője mindvégig egy unitárius gimnáziumi tanár, Nagy Lajos volt. Az ő indítványára fogadta el a városi tanács közgyűlése azt a határozatot, hogy a város „*e célra legalkalmasabb közterén*” emlékszobrot állít Mátyás király tiszteletére.

A szoborállításához minden jó szándék megvolt, hiányzott azonban a pénz-alap. A városi költségvetésből ekkora összeget elkülöníteni nem lehetett, olyanra, hogy a város a jóval kevesebbe kerülő Mátyás-ház helyreállításával járó

kiadások fedezését is a magyar kormánytól remélte. Az indítványt követően létrejött szoborbizottság legnehezebb feladata éppen az anyagok előteremtése volt. A helyzet akkor javult látványosan, amikor hat évvel a kezdeményezés után, 1888-ban egy második szoborbizottság alakult. Nagyobb összeg birtokában végül ez állította össze és írta ki a pályázatot 1893. június 11-én. Közél egy év állt a szobrászok rendelkezésére, hogy elkészítsék pályázati szobormintáikat. Kétségtelenül szép látvány lehetett, amikor a kolozsvári Kereskedelmi Akadémia dísztermében kiállították őket. A nyertes mű egyértelműen Fadrusz Jánosé volt, aki Kolozsváron várta meg a zsűri döntését.

Már korábban megfogalmazódott az az elképzelés, hogy a millennium évére készüljön el a szobor. Ebben a város még 1895 végén is reménykedett. Fadrusz terve azonban grandiózusabb lett, és az alkotó meggyőzte a szoborbizottságot – jogosan –, hogy az alakok kétszeres mérete jobban érvényesülne a város hatalmas terén, háttérben a mo-

numentális gótikus templommal. Ilyen körülmények között 1896-ban csak az alapkölvetételre került sor, ami megfelelő kivitelezési időt biztosított a művész számára.

Érdekes politikai vitákra adott okot a szobor helyének kiválasztása is. A város Fő terét ugyanis 1831-óta az I. Ferenc és Karolina Augustza császári pár tiszteletére állított obeliszk uralta. A város mostani döntése következtében viszont a Habsburg uralkodó helyét egy nemzeti uralkodó emlékműve vette át. A szobrokat Fadrusz budapesti műtermében mintázta meg és az újpesti öntödében öntötték őket bronzba. Ez idő alatt, 1900-ban a párizsi világkiállításon mutatták be kisebb méretű makettjét, amely Grand Prix-t kapott. A kiöntött szobrok 1902. augusztus 15-én a polgárok nagy várakozása közepette négy vasúti kocsin érkeztek Kolozsvárra. Már a Fő térig vonatása a közúti síneken is nagy élmenyt nyújtott.

Az 1902. év Fadrusz pályafutásának csúcspontját jelentette, amelynek magasztosságát csak fokozza, ha figyelembe vesszük a következő évben bekövetkezett hirtelen halálát. A hosszas előkészületi munkák után, szeptemberben Zilahon két szobrát, a Wesselényi-szobrot és a Tuhutum-emléket is felavatták, majd ezt követően került sor a Mátyás-szobor leleplezésére.

1902. október 12-én a Hunyadi-kultusz legragyogóbb pillanatait élhették át Kolozsvár lakói, méltó kárpótlásaként az 1896-ban elszalasztott milleniumi ünnepségeknek. Ferenc József császár és magyar király nem tudott ugyan személyesen eljönni, de a Habsburg-dinasztia, a magyar kormány, az országgyűlés, sőt megannyi más intézmény és szervezet is a legmagasabb szinten képviseltette magát. Az eseménysorozat fénypontja Fadrusz János monumentális Mátyás-szobrának leleplezése volt a dél-előtti folyamán, majd ezt további rangos rendezvények egészítették ki, többek között a Mátyás szülőházában létesített néprajzi múzeum felavatása, illetve az Erdélyrészi Szépművészeti Társaság kiállításának megnyitása. Itt Fadrusznak több munkáját is kiállították. Még ugyanabban az évben a város azzal is kifejezte elismerését a művész géniuszával szemben, hogy díszpolgárrá választották.

A Mátyás-szobor a kései historizmust életető nemzeti törekvésekből táplálkozik, amelyek Kolozsváron a Mátyás-kultusz

A kolozsvári Mátyás-szobor meggyalázása.

örökkévalóságát teremteték meg. A magyar szobrászat első, valóban monumentális műve határozottan uralja a polgárházak és paloták, illetve a középkort felidéző Szent Mihály-templom által közrezárt teret. Az egységes, zárt kompozíciójú szoborcsoport meghatározó figurája Mátyás király, aki előtt legendás hadvezérei tisztelegnek a győztes csatákban zsákmányolt zászlókkal. Itt nem a mecénás vagy a mesék Mátyása jelenik meg, hanem a magyar nemzetet győzelemre vezető katonakirály alakja. Az erőt csak fokozzák a masszív talapzat bástya-elemei, amelynek kivitelezésével Kolozsvár főépítészt, Pákey Lajost bízták meg.

Noha Fadrusz nem nyilatkozott a Mátyás körül álló alakok kilétéről, már a leleplezés évében kialakult az a legenda, hogy a művész konkrét történelmi alakokat mintázott meg. Balról jobbra haladva az első Magyar Balázs erdélyi vajda lenne, kezében Moldva zászlajával. A következő Kinizsi Pál csatakiáltásos alakja, amelyről biztosan tudjuk, hogy a művész saját magáról min-

Szoboravatás, 1902. október 12.
Magyarellenes tüntetés, 1920

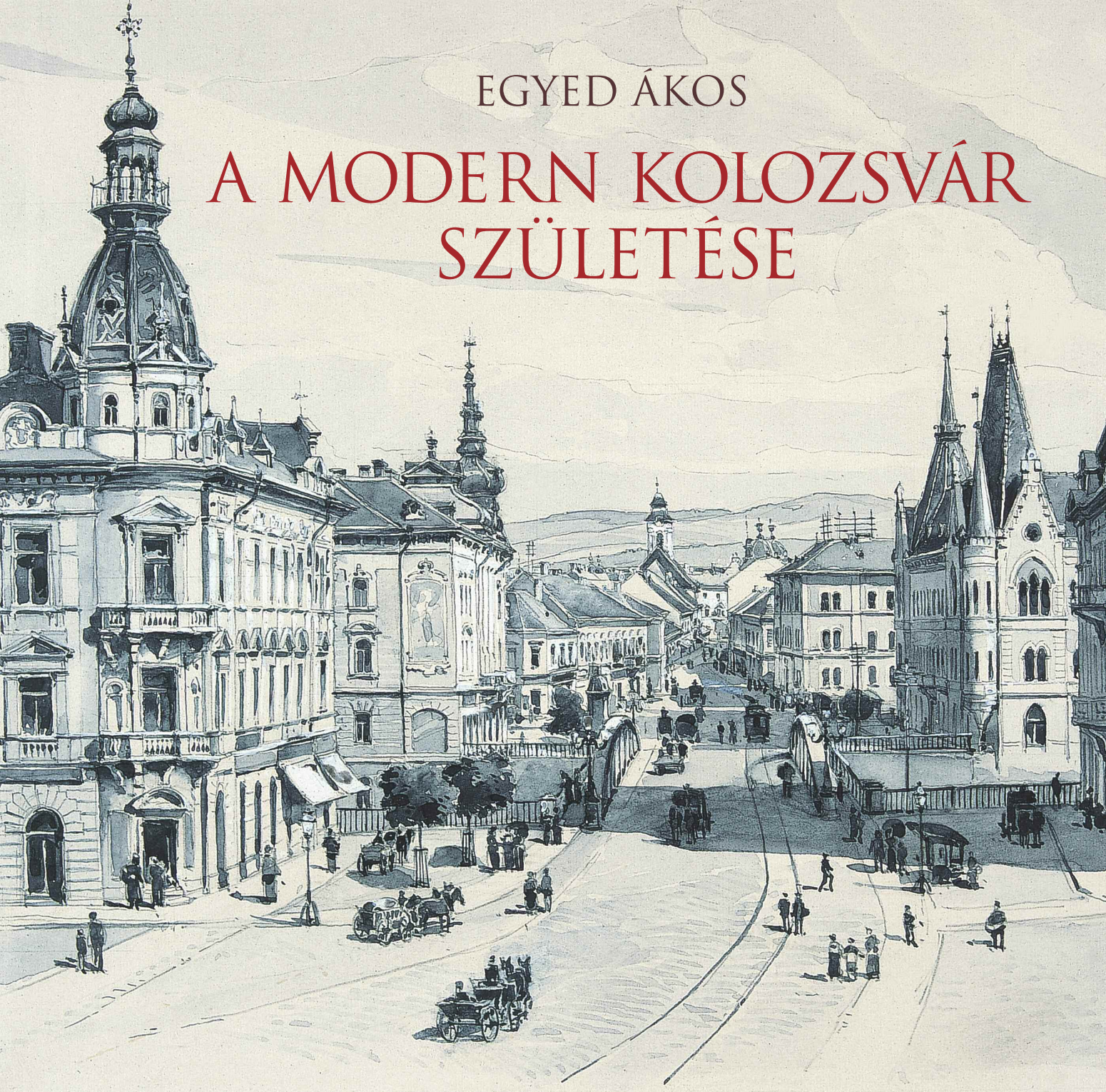
tázta. Kezében az elfogott török lobogót és Csehország zászlaját tartja. A harmadik alak Báthori István erdélyi vajda, egyik kezében a német birodalmi, másikban a meghódított Bécs címeres zászlóját tartja. A negyedik vitéz Szapolyai István nádor, Ausztria helytartója, aki tiszteleg Mátyás előtt. Lábainál török lobogó és Lengyelország zászlója. A szoborcsoport meghatározó eleme volt Mátyásnak a talapzat tengelyében elhelyezett uralkodói címere.

Az impériumváltást követően évekig napirenden volt a Mátyás-szobor eltávolítása vagy áthelyezése. Sajnálatos módon ez még az 1990-es évek elején is felmerült. Valamelyest csillapította a kedélyeket, hogy 1932-ben egy Nicolae Iorga történész-től származó idézettel látták el a talapzatot. Jól tükrözi a szobor körüli vitákat, hogy azóta az idézetet még két alkalommal helyezték vissza a szoborra, és most is ott található. Hasonlóan zaklatott sorsa volt Mátyás címerének is, amely úgy tűnik, végérvényesen lekerült a talapzatról. Ugyanakkor pozitív gesztusként lehet elkönyvelni, hogy a szobor átfogó felújítása 2008–2011 között a magyar és a román állam együttes támogatásával történt.

Mindezen megpróbáltatások ellenére a Mátyás-szobor mindmáig kitartóan hirdeti e nagyszerű király kolozsvári és erdélyi kötődését, Fadrusz zseniális művészi ihletét és nem utolsósorban a magyar identitás-tudat történelmi hátterét. ♦

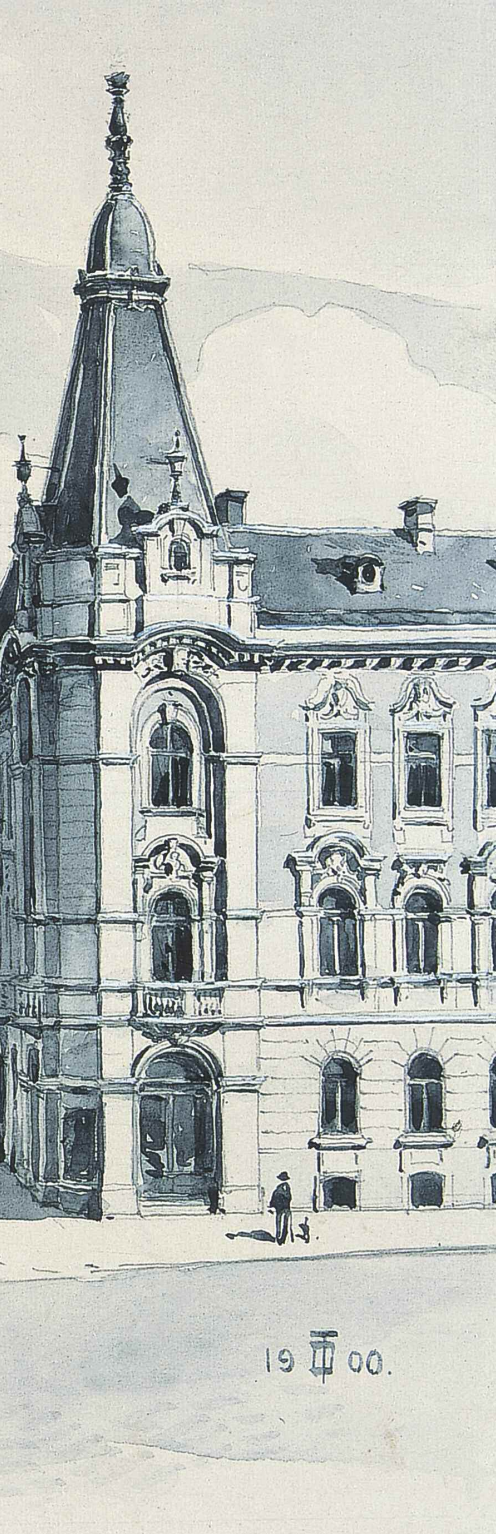
EGYED ÁKOS

A MODERN KOLOZSVÁR SZÜLETÉSE

A kiegyezés új feltételeket teremtett Erdély fejlődése számára, felgyorsult a modernizációs folyamat. Írásunk azt a kérdést követi nyomon, hogy Kolozsvár, mint ezen országrész legnagyobb és legjelentősebb magyar települése, milyen eredményeket ért el a korszerűsödés, a modern várossá fejlődés útján a század végéig. Ki tudta-e használni a nagyobb gazdasági-szellemi tér adta előnyöket és saját helyzeti energiáit, lépést tudott-e tartani a magyarországi s erdélyi városiasodás ütemével? Mind olyan kérdések, amelyekre történetírásunknak még ezután kell választ keresnie.

AKis-Szamos folyó partján, három egymástól különböző tájegység, kistérség: a Szilágyság, a Mezőség és az Erdélyi-érchegység találkozási határmezsgyéjén kialakuló Kolozsvár történelme során sok funkciót betöltő város volt. A funkciók korszakok szerint változtak: szűkültek vagy bővültek, de általában messze meghaladták a város határait vagy közvetlen környékét. Vonzáskörzete gyakorlatilag a történeti Erdély majdnem egészére kiterjedt, bár hivatalosan csak 1790-ben vált az Erdélyi Nagyfejedelemség

Kolozsvár, Wesselényi utca, 1900

vonta a szebb építkezést, az utcák és terkek kikövezését, a főtér megtisztítását, a rendőri intézmény megszervezése a jobb rendet és nagyobb tisztaságot; szellemi téren a felsőbb oktatás lendületet vett s nagyszámú művelt és vagyonos lakosokkal mintegy varázsütésre egy magasabb társadalom s műveltebb társadalmi élet fejlett ki. Ez Kolozsvárt egy felsőbb művelődési pályára állította, megadván a lehetőséget arra, hogy az erdélyi részek politikai és társadalmi központjává és vezetőjévé legyen s a nemzeti fejedelmek alatti tekintélyét ismét visszaszerezze.”

A változás kihívást is jelentett: szinte egyik napról a másikra a kormány tagjai, a fő- és alsóbb tisztviselők számára kétszázöt szállást kellett biztosítani, a Királyi Tábla s az erdélyi diéta vidéki tagjainak további háromszázkilencvennyolcat. Amiről Jakab Elek ír, az már egy más város, mint a fejedelemség idején, amikor a nemes csupán megtúrt személy lehetett, s ezért azon igyekezett, hogy polgári jogokat szerezzen; most viszont a nemesi elem lesz a hangadó, és a nemesi életmód is bevonult a hajdani cívisvárosba.

Erdély főnemesi családjai Közép- és Kelet-Erdélyből, valamint a Partiumból többnyire Kolozsváron telepedtek meg, bár a vidéki kastélyokat és udvarházakat is fenntartották; a székelyföldi s a közeli vidékek nemessége inkább Marosvásárhelyen tömörült. Kolozsvár társadalmának éppen ez a nemesi elem adta meg a 18. század végétől egészen az 1919-es hatalomváltózigásig az egyik legfőbb jellegzetességét. Témánknál maradván: Kolozsvár az erdélyi magyar arisztokrácia nagy részének vonzasközpontjává vált. Ennek a városképen nagyrészt ma is meglévő nemesi paloták a legfőbb tanúi. A nemesség „behúzódása” lendületet adott az építőiparnak; a tudvalevően költséges nemesi életmód a városi kisiparnak nyújtott munkát, de jótékonyan hatott a kereskedelemre is. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy az erdélyi magyar arisztokrácia több művelődési-művészeti intézmény kezdeményezője és fenntartója volt.

A nemesség mellett a kormányzók és a diéta beköltözése jelentős számú művelt és tevékeny értelmiségi tisztviselővel gyarapította a város társadalmát; Bölöni Farkas Sándor, Szentivá-

ni Mihály, Nagyajtai Kovács István és mások egy nemzeti liberális nemesi csoporttal s a pedagógus értelmiség legjavával a polgári társadalomszerveződések fő mozgatói voltak. E mozgalom erőteljesen megnövelte Kolozsvár igazgatási funkcion túlmutató vezető szerepét az erdélyi magyarság körében. Ezt valamely város csak abban az esetben töltheti be sikeresen, ha megfelelő technikai eszközökkel is rendelkezik. Ehhez Kolozsvár az állandó politikai sajtó létrehozása által jutott hozzá. 1829-ben alapította Kisszánthói Pethe Ferenc a *Hazai Híradót*, amely már abban az évben *Erdélyi Híradóra* változtatta a címét, s miután a haladó gondolkodású, fáradhatatlan kultúrszervező Méhes Sámuel vette át a szerkesztést, a reformeszmék erdélyi terjesztőjévé vált. Hogy ezt minél célszerűbben szolgálhassa, Méhes melléklapokat is kiadott, éspedig a *Vasárnapi Újságot*, Brassai Sámuel szerkesztésében, valamint a *Nemzeti Társalkodót*, amelyet Méhes Nagyajtai Kovács Istvánnal együtt szerkesztett.

Az utóbbinak már a neve is elárulja, hogy mi történt abban a korszakban a társadalomban; a nemzeti jelző nem véletlenül került a lap címébe: a polgári nemzetté szerveződés időszaka volt ez. Nos, éppen ebben a folyamatban jutott központi szerephez Kolozsvár, és e szerepkört a lapok segítségével – s természetesen más eszközökkel is – gyakorolta. Másrészt általuk nagymértékben megnövekedett a város szellemi vonzaskörzete.

A REFORMKORI KOLOZSVÁR

Kolozsvár vonzását és hírnevét növelte a nemzeti színjátszás megvalósításáért indított mozgalom, amely kihatott egész Erdély magyarságára, sőt nem csak az Erdélyben élőkre; először az országos gyűjtés által, azután a színház működése révén. A színház megszervezésében élen járt báró Wesselényi Miklós zsidói földbirtokos, aki éppoly tudatosan igyekezett a magyar arisztokráciát s általa a magyar vezetőréteget a polgárosult nemzeti eszme támogatására bírni, mint Széchenyi István. A kolozsvári színjátszó társaság a reformkorban nemcsak a helyi művelődés ügyét szolgálta, hanem kiszállásaival beépült az erdélyi, az egész magyar művelődési életbe. Kiszállásainak Marosvásárhely, Debrecen, Pest és más

fővárosává, s ezzel tetemesen nötte szerepe.

A kedvező fordulat mintegy következménye volt a magyar nemzeti mozgalom kezdeti sikereinek: 1790-ben a Főkormányzók, Erdély kormánya visszaköltözött a rivális Nagyszebenből Kolozsvárra, s ezután – egy kivételével – itt tartották 1848-ig az erdélyi országgyűléseket. Kolozsvár történetírója, Jakab Elek a következőket írta az említett jelentős politikai eseményeknek a városfejlődésre gyakorolt hatásáról: az új funkció „anyagi téren maga után

A Magyar utcai kaputorony
(Veress Ferenc felvétele, 1859)

városok voltak a színhelyei. Mint ismeretes, az állandó színház épületét 1821-ben adták át rendeltetésének a Farkas utcában. Ettől kezdve a vidéki érdeklődők is egyre gyakrabban utaztak színházi estekre Kolozsvárra, s a Magyarországról jövőeknek – amint azt gazdag úti irodalom bizonyítja – gyakran volt itt maradandó színházi élményben részesük. Lehetetlen tehát nem látnunk, hogy a kolozsvári színház a különböző tájakon, vidékeken és a két testvérországban élő magyarság között összekötő kapocs is volt.

A reformkorban épült ki – a színház mellett – a városi élet intézményrendszere, amelynek rendeltetése, hogy kellemesebbé, vonzóbbá tegye a városi életmódot, s társadalmi nyilvánosságot adjon a különböző, ilyen irányzatú tevékenységeknek. Itt arra szeretnék utalni, hogy Bölöni Farkas Sándor kezdeményezésére s báró Wesselényi Miklós támogatásával nyugati és pesti modell szerint kaszinó létesült, amelynek megvallott célja a „*míveltebb társalkodás, nemzetiség előmozdítása, a közértelem és közérzés terjesztése volt*”. Az említett intézmények közé tartozott a Viadal Iskola és a modern szövetkeze-

ti elven létesült Gondoskodó Társaság, amelyek ugyancsak a polgári társadalomszerveződés előmozdítói, eszközei voltak. Akárcsak a Nemes Asszonyi Egyesület és az Olvasó Asszonyi Társaság – ez utóbbiak különösen megragadták a Kolozsvárra látogató Táncsics Mihály figyelmét. A polgári társadalomszervezet és nemzet rendkívül tudatos szerveződésének kora volt a reformkor, és ebben Kolozsvár kiemelkedő jelentőségre tett szert.

Hogy ez a középpont, tehát Kolozsvár hozzáférhető, elérhető legyen, meg kellett szervezni a közlekedést a külvilággal és a vidékkel. Nem egyszerűen valamiféle jövedelmező vállalkozásról volt itt szó, hanem sokkal többről: a polgári élet szervezéséről. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy az Amerikát járt Bölöni Farkas Sándor ajánlotta az egyébként vállalkozónak is kiváló, Kolozsváron megtelepedett olasz vívómesternek, Biasini Gaetanának: állítson szállót, kávéházat, s indítson bérkocsiszolgálatot. Ezek meg is valósultak, s Kolozsvár központi jellegét nagyon megemelték. A szállóval kapcsolatban jegyezte le Tanárky Geodeon 1841-ben erdélyi útinaplójában, hogy az „*magyar uraktól, lókereskedőtől, oláh hercegtől, bajor érdemjeles küldöttségtől stb. annyira el volt foglalva*”, hogy ő már kiszorult onnan.

Kolozsvár mint iskolaváros már régen megalapozta hírnevét. A reformkorban változatlanul nagy vonzása volt a római katolikus, piarista líceumnak, a református, valamint az unitárius kollégiumnak. Mindhárom iskola egész Erdélyből vonzotta a tanulni vágyókat. Az unitáriusok számára a papi utánpótlás is innen került ki, míg a jogi pályára készülők a református „főtanodá”-ban nyertek képzést és diplomát.

A reformkori Kolozsvár gazdasági szerepköre is növekvőben volt az ekkor alakult intézmények révén. A fontosabbak közül megemlíthjük az Erdélyi Gazdasági Egyesületet (1844), a Jégkármentesítő Társulatot (1845), amely a modern biztosítóintézet funkcióját látta el, akár a rövidesen létrejövő Tűzkármentesítő Társulat (1846). Ezeket megelőzte a Cukorgyári Társulat (1839) megalapítása. Megélnékült a kereskedelmi élet is. Ennek a preindusztriális szakasznak egyik jellegzetes alakja a kereskedő. Mégpedig az a típus, amely a feudális rend mindenfajta monopóliuma ellen a szabad kereskedelem elvével és persze meglehetősen jelentékeny pénztökével küzd. Örmény és zsidó, valamint görög-román családok települnek be, és kereskedésük prosperál, mert a nyugati divatok is terjednek. S hogy a közgondolkodás is változóban, az jól látszik abból, hogy az addig lenézett ke-

reskedők tekintélye növekszik: a különféle, főleg nemesi, sőt arisztokrata tagokból álló gazdasági társulatok igyekeznek támogatásukat megnyerni. Hiába tiltakozik például a negyventagú tímárcéh, Szábel Menyhért kolozsvári kereskedőnek engedélyt ad a kolozsvári tanács a bőrfabrika felállítására, ha olyan árukat gyárt, amelyeket a tímárok nem készítenek.

Kolozsvár s persze más nagyváros is vonzotta a szakembereket, a szabad foglalkozásúakat. Ennek során került Marosvásárhelyről Kolozsvárra a neves „gépgyártó”, Rajka Péter, Bolyai Farkas tanítványa; a selyemfabrikához több száz kilométer távolságról hozattak Csáki Rozáliának hozzáértő munkásokat; a papírmanufaktúra vezetésére pedig olyan mestert akartak szerződtetni, aki „jó cunditje mellett mind a jó papíros készítése mesterségét, mind pedig a malombéli instrumentumok jó karba való tartását” érti, s hogy valóban szakembert kapjanak, tizenkét hold föld teljes jövedelmét, évi 720 rénesforintot, tüzelőfát s „szabad gyertyát” ígérték.

A 19. század második fele demográfiai tekintetben a gyors növekedés korszaka volt. Ez a növekedés főként a vidéki népesség fokozódó betelepülésének a következménye, mivel a helyi

lakosság szaporodási görbéje igen alacsonynak mutatkozott. A bevándorlást kétségkívül előmozdította az 1848-as forradalom, amely a jobbágyrendszer megszüntetése, illetőleg a polgári jogegyenlőség elvének kinyilvánítása által a társadalmi és területi mobilitás elől eltávolította az addig törvény szabta korlátokat. A falu felszabadulásával s a régi városjogi alkotmányok elavulásával a városnak a vidékével való kapcsolatrendszerében is új korszak kezdődött, amely a szabad költözködés elvére épült.

Természetesen a 19. század második felében a városfejlődés üteme korántsem volt egyenletes. A forradalom és szabadságharc korát felváltó abszolutizmus idején Kolozsvár helyzetét a stagnálás jellemezte. Ez részben annak következménye, hogy súlyos megtorló intézkedéseket kellett elviselnie, és külön hadisarcot fizetnie 1848–49-es szerepe miatt. Másrészt ipara megrendelés nélkül tengődött, helyi kereskedelme visszaesett, mert az osztrák és cseh áruk versenyét eleddig akadályozó védvámok s helyi korlátozások megszűntek. Élénkülés az 1860-as évektől vált észlelhetővé, majd az 1867-es kiegyezést követő változások növekedést, az 1880-as évek pedig fellendülést hoztak.

A DUALIZMUS KORA

Kolozsvár az abszolutizmus korából átöröklött elesettsége ellenére Erdélynek, különösen pedig Erdély magyarságának irányadó központi városa volt, és ezt a szerepét a kiegyezés után sem akarta feladni. Ezért a város jelene és jövője mind erőteljesebben foglalkoztatta a legkiválóbb értelmiségieket. Különösen a közgazdasághoz is jól értő Kőváry László és a gazdasági íróként tekintélynek számító Galgóczi Károly elemzései érdemelnek történeti szempontból is figyelmet, mert Kolozsvárt nem önmagában, hanem vidéki körzetében, sőt a megváltozott, kiszélesedett monarchiai versenymezőben szemlélik.

Kőváry úgy látta, hogy a város a Magyarország és Erdély között megvalósított unióval elvesztette ugyan fővárosi szerepkörét, de jövője alakításában meghatározó szerepe lesz a vasúti közlekedésnek, amely véget vet Erdély s Kolozsvár elszigeteltségének, és – „az eddig vitt politikai vezérlobogó helyett

Az unitárius templom és kollégium az egykori Bel-Magyar utcában (Veress Ferenc felvétele, 1859)

az ipar, kereskedelem zászlaját adván kezébe” – bekapcsolja a Monarchia összpiacába.

Galgóczi Károly 1872-ben vizsgálta Kolozsvár közgazdasági helyzetét. Kiindulópontként elfogadta Kőváry két évvel korábbi alaptételét az unióval és a vasúttal kapcsolatban, de a város jövőjét aggodalmasabban szemlélte. Szerinte ugyanis a verseny oda vezethet, hogy a rohamos növekedésnek indult főváros – akárcsak Párizs és London saját országukban – „elnyeli” a kisebb városokat. Azért is fennáll ez a veszély, mert a vasút a kézmű- és kisipar számára a piacok elvesztésével járhat, s ha Kolozsváron a „fő termelőosztály” elszegényedik és elpusztul, annak kellemetlen következményei lesznek. Ezért a gyáripár felkarolásánál nem kisebb fontosságú meglévő kézműiparunk fejlesztése. Ez alapot adna a város társadalmi struktúrájának korszerű átalakulásának, „a többi osztályok emelkedésének”, az értelmes, vagyonos középosztály megerősödne, amely az alkotmányos szabad állam legbiztosabb ereje. A hagyományos ipar úgy lenne szerinte megmenthető és fejleszthető, ha Kolozsvár először saját körzetének igyekszik minden tekintetben központja lenni, s innen terjeszkedik majd tovább. Galgóczi szerint az iparnál kedvezőbb kilátásai vannak Kolozsvár kereskedelmének és pénzügyi hálózatának.

A fenti aggodalmaskodások nem voltak teljesen alaptalanok, mert a kiegyezés utáni első években a város helyzete valóban nem adott alapot optimizmusra a jövőt illetően, s a következő években sem változott kedvezően a helyzet. Kolozsvár tevékeny és a város gondjainak megoldására összpontosító polgármestere, Simon Elek 1876. évi jelentésében találóan nevezte a kiegyezés utáni éveket „hét sovány esztendő”-nek.

A város kedvezőtlen gazdasági-társadalmi helyzetének kialakulásához és tartós fennmaradásához hozzájárultak az időközben bekövetkezett csapások. Ilyen volt az 1873-as kolerajárvány, amely sok áldozatot követelt, s akadályozta a városi élet természetes folyását. Az 1876-os tűzvészben 88 családi ház vált hamuvá, s 167 család maradt hajléktalanul, ami a szegény réteg arányát tovább növelte. A természeti csapások sorában az 1879-es árvíz következett, amely 264 család lakásának lerombolásával katasztrófának számított a város történetében.

A legsúlyosabb társadalmi feszültséget s anyagi problémát azonban az

okozta, hogy a város kézműipara, kisipara rohamosan hanyatlott, mintegy bizonyítva, hogy Galgóczi és társai aggodalma nem volt alaptalan. A vasúti közlekedés 1872-ben megépült Brassó irányában is. A vasút a modernizációs folyamat alapfeltétele volt, de hozta a nagyipar versenyt is. „A könnyűvé vált közlekedés iparosaink számára nem új piacokat nyitott, hanem rég bírt piacai számára idegen versenyt, amellyel a küzdés jobb gazdasági viszonyok közt is nehéz volna” – állapította meg a helyzetet talán legjobban ismerő Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara. Márpedig a város gazdaságát a kiegyezés éveiben a céhes korszakból örökölt kisipar határozta meg, amelynek pusztulása Kolozsvár jövőjét kérdőjelezte meg.

Mivel a régi ipari formák hanyatlását nem lehetett megakadályozni, más módon kellett Kolozsvár helyzetén segíteni. Erre úgy került sor, hogy a magyar kormány az elvesztett fővárosi szerep kör helyett új központi funkciókhoz juttatta a várost.

Ismeretes, hogy a városnövekedés sok tényező eredménye: a népességnövekedés, az építkezések üteme, az infrastruktúra modernizációja, a társadalom szerveződése, a kultúra fejlődése. Vegyük sorra Kolozsvár példáján a leglényegesebbeket.

Ami a népességnövekedést illeti: 1857-ben 20 616, 1880-ban 30 363, 1910-ben 60 808 lakost írtak össze. Míg a 19. század előtti korokban nem kevesebb mint 300 évre volt szükség ahhoz, hogy lakosságának lélekszáma megkétszereződjék, most alig több mint ötven év alatt megháromszorozódott a népessége. A népességnövekedés területi forrása főként a vidék volt.

A statisztika szerint 1871-ben a kolozsvári lakosok 78,33%-a helybeli, s csak 18,09%-a jött az ország más részeiből. 1880-ban és utána más képet tárt fel a lakosság összeírása: 1880-ban a helybeli születésűek és a máshonnan beköltözők aránya nagyjából egyforma, aztán 1900-ra a helybelieké 46,55%-ra csökken; tehát már többségben vannak a frissen bejötték és megtelepedettek.

POLGÁRI LAKÁSKULTÚRA

Kolozsváron a 18. század végétől számos főúri családi ház épült, amelyek – mind a barokk, mind az empire stílusúak – azóta is a város legértékesebb építészeti örökségéhez tartoznak. A 19. század második felében azonban meg-

váltak a lakáskultúrával kapcsolatos nézetek. A földesúri hagyomány háttérbe szorul, s a polgári lakás válik uralkodó formává, amelyben elkülönül a szolgálati, a reprezentációs és a magánosztály. A polgári családi ház funkcionális, a családi élet intim szférái mellett a társadalmi érintkezés, a társasági élet követelményeinek is megfelel. Innen számíthatjuk a modern építkezés kezdetét. Külsője historizáló, az eklektika jegyeit viseli, az 1870–80-as években inkább a neoreneszánsz formavilága jellemzi a kolozsvári nagypolgári lakásokat.

Az 1880-as évektől s különösen a századforduló éveitől Kolozsváron (is) megindul a polgári családi ház (cottage) mozgalom. A polgári értelmiség, főként egyetemi tanárok, ügyvédek és mérnökök, orvosok igazodnak a nyugati civilizációban már polgárjogot nyert családi lakáskultúrához. Ennek jellemzője a belső tér funkcionális szerkezete. Nagy Lajos egyetemi tanár 1886-ban készült lakása például a következő belső terekből állt: előtér és folyosó, kamra, konyha, cselédszoba; az épület központi terében az ebédlőt helyezték el („étterem”); ebből a verandára nyílt kijárat, a bal oldali szárnyon a hálószoba és az öltöző, a jobb oldalin a szalon, a dolgozószoba és az „úrfi”-szoba állt.

A századforduló nagypolgári családi házai méreteikben, racionálisabb belső tagolódásukban s mindenekelőtt a fürdőszoba és a csatornázás meglétében különböztek a korábbiaktól; tehát a kényelem és a higiénia követelményei jobban érvényesültek.

Tipikusnak tartjuk az Endstrasser Benedek mérnök-építész és vállalkozó által Haller Rezső ügyvéd számára készített tervet, amely szerint a ház emeleti részének központja a közösségi funkciót ellátó ebédlő és erkély; ezeket öt különböző rendeltetésű szoba veszi körül: a legnagyobb a háló, mellé került a fürdőszoba; az egészszől kissé elkülönülten helyezte el a konyhát és kamrát, emellé a cselédszobát.

Mivel a legtöbb tervet a budapesti Műegyetemen végzett mérnökök készítették el, Kolozsvár polgári családi házai sokban hasonlítanak a budapestiekhez. Szerencsére a város terepviszonyai sajátos megoldásokat is követeltek a tervezőktől és építőktől.

A nagypolgári családi házak az 1890-es évekig majdnem kivétel nélkül a belvárosban, zömmel annak is a központibb részén épültek. Ettől kezdve azonban a kertvárosjellegű külső területek felé is terjeszkedett a polgári értelmi-

Az egykori Kül-Magyar utcai kétágú református templom (Veress Ferenc felvétele, 1859) ➔

A Mikó-villa (Veress Ferenc felvétele, 1859) ➔

A Farkas utcai régi színház épülete (Veress Ferenc felvétele, 1859) ➔

ségi réteg. Az itt épülő családi házak nagyrészt villák vagy villaszerűek voltak. A villában – szemben a polgári lakásokkal – a reprezentáció nagyobb teret foglalt el, de előnye volt, hogy több szinten épült, s a különböző életszférákat jobban el lehetett különíteni egymástól. A polgári családi házakon inkább a neoreneszánsz motívumokat találjuk meg, a villák építői viszont a gótikát kedvelték. Kolozsvárra jellemző volt, hogy a villaszerű építkezés a korábbi szőlő- és gyümölcsstermő külvárosokban terjedt el. Nagy Péter (Kolozsvári Grandpierre Emil) emlékei alapján írta le ennek a kertvárosi negyednek a keletkezéstörténetét: „Előbb nagy kertek közepére helyezett családi házak épültek [ti. a Majális utcában], egyetemi tanárok, orvosok házai. Utóbb már fényűzés volt a nagy kertek tartása. Felaprózták őket telkeké, így épült rendes utcává.” Különösen jó levegője, kiegyensúlyozott mikroklímája, a sok zöldövezet tette kedvelté ezt a városnegyedet az értelmiség számára. A városnak ezt a részét nevezték „félíg tréfásan, félíg komolyan úri fertálynak”. Ebben a városrészben gyermekeskedett Szabó Dezső, aki visszaemlékező kötetében szép sorokat írt erről. Természetesen – különösen a mellékutcákban – kis családi házak, egyszerűbb bérházak is szép számmal akadtak, amelyekben főként kisiparosok laktak.

Hasonló módon alakult ki a Rákóczi út is, amely 1893-ban jelent meg a város térképén. A *Magyar Polgár* című lap 1900. április 7-i száma visszatekintett az utca keletkezésére: „A Fellegvártól kezdve a Kányafőig terjedő több kilométernyi vonalon a hegyoldal tulajdonosai mindinkább felhagynak a meddő szőlőműveléssel és kerti gazdasággal. Nyaralóhellyé változik át az egész hegyoldal, melynek mind nagyobb részét többé-kevésbé takaros, helyenként éppen díszes villák, virágos kertek foglalják el.” Majdnem egy időben két házsor épült, a felső sor nagyrészt villákból állt. De hátra volt még az infrastruktúra, különösen a jó utak, járdák megépítése, és emiatt a téglahordó szekerek nagy port vertek – a villatulajdonosok és nyaralók nem kis bosszúságára, akik nem mulasztottak el tiltakozni a kertvárosban alapított s működő téglagyár miatt. A Mikó utca szintén az „úri negyedhez” tartozott. A kertvárosjellegetű lakótelepek, utcák alkották a sokak által leírt „kellemes Kolozsvárt”.

A bérlakások építése is a 18. század utolsó harmadában, a Főkormánysház Kolozsvárra költözésével indult meg,

de nagy arányokat a kiegyezés koráig nem öltött. 1870-ben mindössze 96 bérháztulajdonost találtak az összeírók, 1900-ban viszont 500 körül lehetett a számuk.

A vizsgált időszakban legalább három típusú bérház keletkezett. A hetvenes-nyolcvanas években a földszintes, egymás mellett sorakozó, szobakonyhából álló típus terjedt el, aztán ennek emeletes formája, amely szerkezetiileg mindössze abban különbözött a földszintes változattól, hogy az emeleti lakók körbefutó függőfolyosón (gang) közlekedtek. A legtöbb bérház úgynevezett féloldalas, udvar nélküli építmény volt, amely a Kolozsvárra jellemző telekrendszer következményének fogható fel. Ugyanis a belvárosban, ahol a nagyobb bérházak épültek, a telkeket valamikor szalagszerűen alakították ki, amelyek egyik utcától a másikig terjedtek. Az ilyen telken csak keskeny, féloldalas ház épülhetett. Mivel a városépítészet ajánlotta s a logikus cselekvés is azt kívánta, az ilyen szalagtelkek egyesítése révén lehetővé vált a téglalap alakú, zárt udvaros, két oldalsoros, összefüggő lakásokból álló nagyobb

bérházak tervezése és kivitelezése. Ez egy másik típusú bérház, legalábbis formailag. Mivel udvara is volt, a lakók számára jobb körülményeket biztosított. Ezt a típust nevezte a közvélemény „bérkaszárnya”-nak.

A harmadik típusba sorolhatjuk a modern, a lakók kényelmét s némileg az intim szférák elkülönítését is tekintetbe vevő „bérpaloták”-at, valamint a két család számára készült földszintes, udvaros kis bérházakat. Ezt a típust Kolozsvárt mindenekelőtt a római katolikus egyház bérházai és a státusházak képviselték. A kétemeletes, szabályos alaprajzú, nagyméretű, több szobával, ebédlővel, cselédszobával, fürdőszobával rendelkező lakásokat magában foglaló bérpaloták a Fő térből nyitott Szentegyház, valamint Fürdő utcában épültek; az utóbbiban készültek el a családiasabb kis bérházak is. Természetesen nemcsak egyházi tulajdonú bérpaloták keletkeztek, hiszen több polgári személy is építtetett ilyen bérpalotát. Ezeket a nagyobb, kényelmesebb bérlakásokat csak olyan személyek vagy családok vehették igénybe, akik legalábbis a jobban kereső középosztályhoz tartoztak, illetőleg az egyházak tisztségviselői voltak.

A modernség követelményeit alighanem az intézményi, legtöbbször igazgatósági épületekben elhelyezett tiszt-

viselői lakások közelítették meg a legjobban. A dohánygyár igazgatói lakása például négy különböző rendeltetésű szobát, nagy előszobát, konyhát, cselédszobát, fürdőszobát és kamrát foglalt magában.

VÁROSRENDEZÉS, VÁROSSZÉPÍTÉS

A kiegyezés éveiben Kolozsvár számos központi szerepet betöltő intézmény székhelye lett, de ezek elhelyezése nagy gondot okozott. A hetvenes években inkább csak szükségmegoldásokhoz folyamodtak, s ritkán került sor a megfelelő épület vagy épületek gyors kivitelezésére. Az 1880-as években felgyorsult az építkezés, s a század két utolsó évtizedében számos olyan középülettel (egyetem, klinikák) gazdagodott a város, amelyeket száz év múltán is a dualizmus korának kiemelkedő teljesítményeként kell számon tartanunk.

A Szent Mihály-templom körül az idők folyamán keletkezett bazárszerű épülethalmaz eltávolításának terve már a 18. század végén felmerült, de csak a 19. század végére fejeződött be az összes építmény lebontása. Ezzel Kolozsvár főtere sokat nyert, nagyvárossá vált. Előmozdította ezt az is,

A főtéri Bánffy-palota
(Veress Ferenc felvétele, 1859)

A városháza (status) épülete
(Veress Ferenc felvétele, 1859)

hogy a 19. század második felében a korábbi egyemeletes keleti és nyugati házsorot ráépítéssel nagyrészt kétemeletes-sé növelték, ami – ugyancsak Kós Károly megállapítása szerint – nem zavarta meg a „*belvárosi központi piactér páratlanul harmonikus egységét*”.

Mind az urbanizációs folyamatot, mind a Fő tér délkeleti szögletének az elrendezését meghatározta két nagy saroképület, egy bankpalota és egy szálloda felhúzása. Különösen a Nemzeti Szálló (a későbbi New York Szálló) kapott jelentős szerepet a városrendezésben. A szálló terve Kolozsvár egyik főmérnökének, Pákey Lajosnak a munkája. Miután 1891-ben a szálló elkészült, az említett főmérnök a tulajdonos, báró Horváth Ödönné megbízottjaként beadványt intézett a városhoz „*az épület körüli utca járdák irányainak és magasság szintjének szabályozása*” végett, hogy a szálloda és kávéház eredeti feladatának megfelelőhessen, de szükségessé tették ezt „*az utcák és a közlekedés érdekei is*”. Ugyanis 1,30 méteres esése volt a homlokzati járdának, ezért rendezés nélkül különböző szintű feljárati lépcsők építésére lett volna szükség. Pákey tervét végül elfogadták, és a rendezést a szállóhoz igazították.

Mivel a Fő téren és közvetlen környékén nyílt a legtöbb kereskedés, és itt helyezték el a legfőbb közigazgatási épületeket is, elmondható, hogy ez a városrész megújult, modernizálódott,

és ennek megfelelően a városi élet irányítása ide összpontosult.

A városi modernizációban egyre nagyobb feladatokat kapott és hajtott végre a mérnöki hivatal, amely ellenőrizte az építkezéseket és a tervrajzokat, s tervezeteket terjesztett a tanács elé a modernizációról. Két mérnök: Debreczeni Balázs és Pákey Lajos tevékenysége kiemelkedő volt a város-tervezésben és az építészetben is. Mindketten számos e korszakban épült polgári családi házat és villát is terveztek.

Debreczeni legjelentősebb munkája a Belvárost és Hídelvét összekötő Szamos-híd környékének rendezési terve, amely lehetővé tette a négy saroképület, bérpalota, valamint a vasútállomásra vivő sugárút megépítését. A hidat 1889-ben adták át a forgalomnak.

Pákey Budapesten és Münchenben végezte műegyetemi tanulmányait, azután a bécsi Képzőművészeti Akadémián, majd Hausen bécsi műegyetemi tanár és építészeti tanácsa mellett gyakornokoskodott; ott volt a bécsi parlament tervezésénél. Kolozsvár, a szülőváros 1880-ban hívta meg, ahol megszervezte a közép- és alsófokú műszaki oktatást, amelynek az általa vezetett Ipartörténeti Múzeum volt a központja. Ennek a folyamatot tevékenységnek köszönhetően Kolozsváron a kőművesmesterek és ácsmesterek is kiváló alaprajzokat tudtak készíteni az egyszerű

polgárházak építéséhez. Pákey tervezte Kolozsvár legnagyobb szállodáját, az Unitárius Kollégium épületkomplexumát és más épületeket.

A századforduló táján több építész-mérnök is tevékenykedett Kolozsvárt, akik közül egyesek – mint Maetz Frigyes, valamint Reményik Károly – építőipari vállalatot is vezettek. A megnövekedett feladatok serkentő hatással voltak az építőiparra. 1900-ban 29 építészvállalkozót és 42 kőművesmestert írtak össze, szemben az 1870-ben talált hét céggel és 16 kőművesmesterral. Ha a napszámos munkaerőt is tekintetbe vesszük, az építőipar a legnépesebb, mintegy 2500-3000 személyt foglalkoztató iparág volt a századfordulón.

A középítkezéseknél, sőt a magánházaknál is egyre jobban terjedt a fémvazas szerkezet és a vasgerendák, valamint a beton használata. A kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara már az 1881–1882. évi jelentésében elégedetten állapítja meg, hogy „*az építkezéseknél a vasgerendák alkalmazása mindinkább kezd tért hódítani*”. Mi több, a század végén találkozunk a vasbeton alkalmazásával is. A Márkus György és Spiegel György által tervezett nyári színház boltozata vasbeton gerendá-

Déli korzó a Mátyás király téren, 1910 körül

kon áll. Az építést Réling József kolozsvári építőmester végezte.

AZ INFRASTRUKTÚRA

Kolozsvár 1879-től 1908-ig 21 072 080 koronát ruházott be infrastrukturális célokra, és ezzel a szabad királyi városok sorában az ötödik helyet foglalta el. A város a legnagyobb tételt, több mint 5 000 000 koronát a villamosításra fordította. Ezt követően a középítkezések, az utak és a vízvezeték részesült a beruházásokból nagyobb összeggel. Mivel a villamosságra költött summa időrendben a későbbi beruházások csoportjába tartozott, erről később szólunk, miután az utcahálózat modernizálását, majd a vele párhuzamosan folyó vízvezeték- és csatorna-rendszer építéstörténetét felvázoltuk.

Az úthálózat modernizációján a külső burkolásokat, új utcák nyitását s a sugárutak továbbépítését értjük. A kövezés burkolása természetesen régibb keletű, de a 18. század végi és a reformkori munkálatok csak a Fő térre és környékére terjedtek ki, s az akkori borítások korszakunkra el is avultak. Ezért már az 1870-es, de különösen az 1880-as évektől az úthálózat nagyszabású modernizációjára került sor Kolozsvár

rott. Mivel a beruházási statisztikában városrendezés cím alatt szereplő összeg nagyobb részét szintén az úthálózatra fordították (új utcák nyitása stb.), a villamosítás után az építkezési kiadásokat is megelőzve a közlekedési feltételek javítására szánták a legnagyobb összeget a városi költségvetésből, mintegy 4 500 000 koronát.

Az utak korszerűsítésének fő célja a belvárosi és gyorsan fejlődő külvárosi negyedek közötti közlekedési feltételek javítása volt. Hogy a régi városszerkezet ne legyen akadálya ennek az elképzelésnek, folytatták a régi városfalak és bástyák lebontását, s bár a városi bizottság egyes tagjai, sőt a Magyar Történelmi Társulat is tiltakozott a rombolás ellen, csupán a Bethlen-bástyát és néhány tízméternyi városfalat sikerült az utókor számára megmenteni. Nagy mulasztása volt a korszak városépítő politikájának, hogy ha már lebontotta a városfalakat, nem használta ki az így keletkezett térlehetőséget körút (Ring) kiépítésére.

Körutat tehát nem kapott Kolozsvár, viszont következetesen folytatták a sugárutak meghosszabbítását, mégpedig úgy, hogy a belvárosi utakat összeköttették a külvárosokban most létrehozott sugárutakkal. A Bel-Magyar (Kosuth) utca és a Kül-Magyar (Magyar) utca, a Bel-Közép (Deák Ferenc) a Kül-Közép (Honvéd) utcán vezetett sugárút által került összeköttetésbe a szamosfalvi úttal, a Bel-Monostori (Unió utca)

sugárutat a Kül-Monostoron (Monostor) át hosszabbították meg Nagyvárd irányába. A városfejlődés és a közlekedés modernizációjában kivételes jelentősége volt a belvárost és a vasútállomást összekötő igen forgalmas sugárútnak, amelynek központi eleme a Szamoson épült vashíd volt. Ez, a négy sarkán felhúzott négy bérpalotával, meghatározója lett a városképnek is.

Az úthálózat korszerűsítése során számos utat nyitottak az addigi úgynevezett zsákutcákból, s több sikátort alakítottak át utcává, hogy a sugárutakat összekössék. Régi utcákat szélesítették, hogy a járműforgalom számára alkalmassá tegyék. Ezek taglalása azonban szétfeszítené e dolgozat kereteit. Foglalkoznunk kell viszont az utcák és járdák burkolatának modernizálásával.

Amikor a vízvezeték és a csatornázás tervét elfogadták, szükségszerűen vetődött fel az utcák és a járdák korszerűsítésének kérdése is. Ezért a városi tanács 1887-ben utasította a mérnöki hivatalt, hogy dolgozza ki a városi úthálózat kikövezésének „rendszerét”. Ezután évente sor került bizonyos számú utca burkolatának elkészítésére. A legnagyobb beruházást igénylő gránit kockaköves burkolatot a belvárosi részek kapták, a külvárosi, kevésbé forgalmas utakra viszont egyelőre csak folyami kavics jutott. 1897-ben például a mérnöki hivatal 17 „alárendelt forgalmú” utcát tervezett fel kavicsozásra. Ezek mind az épülő munkásnegyedekben voltak.

A Nemzeti Színház, 1920 körül

A modernizáció kiemelkedő eseménye volt az utcák és járdák cementes aszfaltburkolása. Ez drága volt és új technológia alkalmazását tette szükségessé, emiatt csak fokozatosan került sor az építkezésekre. A Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara 1886–1889. évi jelentésében még arról panaszkodott, hogy a cement és aszfalt alkalmazása nehezen terjed. Mivel rendszerint minden szükséglet megtalálja a maga megoldását és annak személyi feltételeit, Kolozsváron is rövidesen megoldódott a modernizációs kérdés. Az iparkamara néhány év múltán, az 1893. évi jelentésében már elégtétellel szólhatott arról, hogy Pollák Samu aszfaltozó- és cementezővállalkozó ezt az iparágat „Kolozsvárt meghonosította, és igen szép sikerrel űzi”. Ezt a technikát először a járdák burkolásánál alkalmazták, 1891-ben például az Európa Kávéház előtt már az aszfaltjárdát betonnal szegélyezték, s mivel ezután ez jelentette a modernizációt, s a kereskedelmi vállalatok presztízsét is növelte, mind többen igényelték az aszfaltozást.

A Fő tér (nagy piac) korszerűsítése során lebontották a Szent Mihály-templom mellett keletkezett ragadványépületeket, aztán a századfordulón elköltöztették innen a nagy piacot is, ahol egy idő óta egyébként csak az országos vásárokat tartották, s így a Fő tér megkaphatta igazi rendeltetését és köztéri jellegét. A Fő tér mentesítése a piaci funkcióktól azáltal vált lehetővé,

hogy a Széchenyi téren új piacteret képeztek ki; a 18. század óta itt lévő barompiacnak most a Közvágóhíd téren jelölték ki a helyét. A fapiac, valamint a baromfipiac is új helyre költözött.

Nagy erőpróbát jelentett Kolozsvárnak a vízvezeték- és csatornahálózat elkészítése. Pedig az első vízmű tervét már a 19. század első felében megcsináltatta Kolozsvár Kagelbauer mérnökkel, aztán a század második felében a bécsi Union Bank nyújtott be javaslatot, de anyagi okok miatt egyik sem valósulhatott meg. Végül szerencsés megoldás született azáltal, hogy a tudományegyetem és a Városi Tanács összefogott a városi vízvezeték- és csatornarendszer kiépítésére.

A kérdés történetéhez hozzátartozik, hogy az egyetemi vízvezetékterv már készen volt, amikor 1886. június 16-án a Városi Tanács Haller Károly polgármester elnökletével úgy döntött, kéri fogja az egyetemet, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot, alakítsák át a tervet úgy, hogy az az egész városi víz- és csatornamű megépítésére kiterjedjen. A kérést elfogadták és hozzáfogtak a terv kivitelezéséhez is. Az építéssel Oriold József és Endstrasser Benedek cégeit bízta meg Knuth Károly fővállalkozó.

Az 1887-ben elkészült kisebb hálózattól az egyetemet és a város két fő utcáját, valamint a Sétateret látták el folyóvízzel. 1899-ben a továbbépítést a Schlick-gyár részletes terve alapján

folytatták, amely az egész városban lehetővé tette a közművesítést. A várható nagyobb vízfogyasztásra való tekintettel az addiginál bővebb vízhozamú gyűjtőterületet jelöltek ki, ahol a kutyákban összegyűlt a napi fogyasztást fedező vízmennyiség. Erre alkalmasnak találták a Kolozsvár és Szászfenes között mintegy félúton, a Szamos mentén fekvő egyik mélyebb területet. Itt a víz minősége is kitűnő volt, s a mennyisége is elégségesnek látszott egy időre, de már akkor felmerült az a gondolat, hogy a 25 km távolságra lévő Hideg-Szamos völgyében építsenek új vezetékrendszert Kolozsvár számára. (Erre évtizedek múltán került sor.)

Amikor lehetővé vált, Kolozsvár jobb módú, majd szerényebb keresetű lakói is siettek lakásukat beköttetni a városi hálózatba. 1903 májusáig 1400 ház vette igénybe a vízszolgáltatást. Ezekben a konyhák mellett 3609 vécé és 925 fürdőszoba használta a vezetékes vizet és a csatornarendszert. A 20. század első évtizedében tovább bővült Kolozsvárt a vezetékesbe bekapcsolt házak száma, s 1908-ban elérte a 2300-at. A külvárosok egyes utcáiban és a köztereken számos utcai közkutat létesítettek. 1889-ben az általános napi vízfogyasztás 2600 köbméterre emelkedett, 1902-re pedig elérte az 5864 köbmétert.

A csatornázás a vízvezetékekkel egyszerre készült el, sőt az alagcsövek lerakásával előtte is járt: 1897-re befejeződött a város nagyobb részén, s a következő években az új telepeket is ellátták szennyvízelvezető csatornákkal. A főcsatornák hossza 1908-ban elérte a 35 km-t.

A vízvezeték-hálózat és a csatornázás minőségi változást eredményezett a városi lakáskultúrában, az életmódban, amely kényelmesebbé, egészségesebbé vált. A fürdőszoba és a vízöblítéses illemhely a polgári lakás részévé vált.

A modern lakásnak egy másik fontos mércéje a világítás minősége. Mikor váltotta fel a gyertyafényt s a petróleumlámpát a légszesz, majd a villanyvilágítás Kolozsvárt?

A petróleumlámpa uralmát Kolozsvárt az 1870-ben berlini és bécsi cég által alapított világítógázgyár törte meg. A gázvilágítást mind a magánházakban, mind a közintézményekben és az

utcákon alkalmazták, bár nem váltotta be teljes mértékben a hozzá fűzött reményeket. Az 1870-es években a vállalat átlag 225 877 köbméter világító-gázt termelt, az 1900-as évek elején több mint 1 000 000 köbmétert. A köztereken és az utcákon mintegy 400 Auer-égőt, a magánlakásokban körülbelül 6000 égőt és 1500 invertlámpát szereltek fel. Amikor a villamos áramot világítási célokra is kezdték használni, amiben – mint ismeretes – kontinensenként Temesvár az élen járt, Kolozsvár is szeretne volna a gázvilágítást villanyvilágításra kicserélni. De akárcsak Budapest esetében, a légszeszvilágítási társasággal kötött szerződést nem lehetett felmondani egyik napról a másikra, már csak azért sem, mert a vállalat az általa kiépített világítási rendszerbe nagy összeget fektetett be.

Mégis, az 1890-es évek elején a közvélemény nyomása olyan nagy volt, hogy a városnak gondoskodnia kellett az új technika alkalmazásáról. Hosszas egyezkedés után, 1897-ben egy belga társaság vette át a légszeszgyárat, s 500 000 korona alaptőkével új társaságot hozott létre a villanyvilágítás beve-

zetésére. Ennek érdekében a Hideg-Szamoson már ebben az évben megkezdődtek a munkálatok vízi erőmű létesítésére. Az áramfejlesztő erőmű építése serényen folyt, ami feljogosította a *Magyar Polgár* című lapot, hogy bizakodó cikket közöljön: „Befejezett tény – írták –, hogy a legrövidebb idő alatt Kolozsvár városán eltűnik az ipari mozgató erők közül a gőz, világításunk is nem a gáz marad, hanem az új század leghivatottabb alkotóereje, a villanykorszak következik el.”

Az erőmű 1906-ra elkészült, és abban, valamint a következő évben 218 kolozsvári utcában felszereltek 1416 villanyégőt. A magánlakásokban 1908-ban 26 458 villanyégőt tartottak nyilván. A város a villanyvilágítás elterjesztésére nem kevesebb mint 5 000 000 koronát fordított, ez volt költségvetésének legnagyobb beruházása.

Senn Ede kolozsvári gépgyáros, a tudományegyetem korábbi technikusa már 1880-ban tervet nyújtott be a városnak, hogy a Híd utcai nagy malom gátjánál villamos áramot termelhesen Kolozsvár szükségletére. A terv azonban nem kapta meg a jóváhagyást, va-

A Rác vendéglő, 1910 körül

lőszínűleg a légszeszgyár ellenállása miatt. Közben kisebb áramfejlesztők keletkeztek, erre vall, hogy Süss Ferdinánd egyetemi gépész több házban villanycsengőt s a nagyobb vállalatoknál telefont szerelt fel, sőt a New York Szállóban s néhány más középületben villanyvilágítást vezettek be már 1900 körül. Valóban, a Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara 1893-ban arról számolt be, hogy Geng Ákos műlakatos és mechanikus műhelye elektromos akkumulátorok készítésére is berendezkedett, sőt 40 izzólámpával már egy 2100 kg súlyú akkumulátort elő is állított. A tulajdonos tőkehiány miatt nem tudta továbbfejleszteni kis üzemét.

Összegzésképpen: a századfordulón megvalósították Kolozsvár közművesítését, a lakások többségét friss és ellenőrzött ivóvízzel, csatornahálózattal s előbb gáz-, majd villanyvilágítással látták el. Kolozsvár modernizációja ezzel nagy lépéssel közeledett a nyugati városi civilizáció színvonalához.

Ehhez hozzátartozott az utcák tisztán tartása, különösen a szemét elhordása. A Városi Tanács 1894-ben hozott új szabályrendeletet arról, hogy a belvárosi utcákból naponta el kell hordani a szemetet, erről a ház- és telektulajdonosoknak kellett gondoskodniuk. A vízvezeték lehetővé tette az utcák öntözését, s erről 1897-ben született tanácsi határozat. A város átlag 50 utca-seprőt, 12 öntözőkocsit és öt szemeteskocsit alkalmazott 1900 körül erre a célra.

A városi közlekedésben több mint 200 bérkocsi bonyolította le az utasforgalmat, amit a város a Rendőri Hivatal által igyekezett színvonalas működésre szorítani. Szabályrendelet tiltotta a kocsisok italozását a szolgálati időben, előírta a rendes öltözet kötelező viselését, tiltotta a hajtás közben a dohányzást és általában a trágár szavak használatát. A nagyobb szállodák omnibuszjáratot tartottak fenn a vasúti pályaudvar és az illető fogadó között.

A modernizációs kornak nagy találmánya volt a távíró, majd a távbeszélő, amely a kommunikációban valóságos forradalmat idézett elő. A birodalmi távírvonal kiépítését 1849-ben császári pátenst írta elő, és ebben a hadászati célokra volt döntő súlya. Tény azonban, hogy Bécs, Pest, Nagyvárad, Kolozsvár, Nagyszeben e rendelkezés következtében került közvetlen összeköttetésbe, s 1850 óta gazdasági híreket, tőzsdei árfolyamokat is közvetített az üzleti világ számára.

Telefonhoz Kolozsvár Budapest (1881), Arad, Temesvár és Nagyvárad után, 1893-ban jutott, s ebben az évben már létrejött az interurbán hálózat is (amelybe Kolozsvár valamivel később kapcsolódott be). Bár hálózatról csak 1893 óta beszélhetünk, szórva nyosan, helyi erőforrások felhasználásával már korábban is alkalmazták ezt a találmányt. A kolozsvári Mérnöki Hivatal egyik 1887-es keltezésű irata szerint a Népbank saját hivatalában telefont szereltetett fel. 1893-ban 76, 1896-ban 161 telefon működött Kolozsvárt. Ettől kezdve gyorsan növekedett az előfizetők száma, s a nyilvános telefonok is működtek már 1894-től a főpostán, a szállókban, vendéglőkben és a kávéházakban.

A KELLEMES VÁROS

Az infrastruktúra fejlesztése kétségkívül javította Kolozsvár lakosságának életminőségét. Ilyen irányban hatott a szabadidő intézményes kereteinek folyamatos építése, a nagy és kis közterek életmód-alakító szerepének növekedése.

A specializált köztterek a 19. századi nagyvárosi fejlődés kísérői. Az utcák és a házak zsúfoltságának fokozódása hiányt termelt; mind nagyobb szükség volt a társadalmi élet köztereire. A főtér már nem tudta azt a sokféle új funkciót betölteni, amelyet a nagyvárosi élet igényelt, ezért a sétateretek, parkok, civil egyesületek klubjai és egyebek jelentős szerepet kaptak az urbanizáció során. Kolozsvár története is ezt példázza: a település alighogy elindult a korszerűsödés útján, a Városi Tanács már 1812-ben felvetette egy sétatér létesítésének tervét. Kövály László, aki egyike volt a legöntudatosabb kolozsvári polgároknak, *A kolozsvári Sétatér keletkezése és fejlődése* című, 1886-ban közölt tanulmányában végigkísérte a kérdés történetét. A kiváló történetíró szerint hol a város, hol a civil társadalmi szerveződések karolták fel a sétatér és parkosítás ügyét. A leg-sikeresebben az 1866-ban létesült, Haller Károly irányításával dolgozó Sétatér Egylet működött.

Mind a városi vezetés, mind a Sétatér Egylet egyetértett abban, hogy a 24 kataszteri hold terjedelmű, sétatérnek szánt terület mindenekelőtt a városi közönség pihenő- és szórakoztatóhelye kell hogy legyen. Ezért szakszerű kezelést biztosítottak a terv megvaló-

sításához. Az 1870-es évektől már fásvirágos sétányok s több mint 320 ülőpad és szék, gyermekjátéktér, kiállítási terek s már specializált kis terek szolgálták a városi közönség pihenését és szórakozását. És a művelődési életet: itt épült fel a nyári színpad is, amelyből több átépítés után a mai Magyar Színház épülete kialakult. Itt kaptak ott-hont a polgárosodással együtt terjedő sportlétesítmények is.

A sétatéri tó már az 1870-es évek végétől a csónakázók, télen a korcsolyázók rendelkezésére állt. Az 1883-ban alapított Kolozsvári Atlétikai Club (KAC) uszodát, tornavivodát tartott fenn, s itt épült fel a lövölde is. S ne feledkezzünk meg a divatszerűen úzótt kerékpározásról se.

A századvég hangulatához hozzátartozott az 1893-ban felállított zenepavilon, ahol katona- és cigányzenekarok léptek fel. A millenniumi készülődés jegyében határozta el a város, hogy a régebbi épületek helyett reprezentatívabbakat emelnek. Így keletkezett a modern kioszk (1897) és a korcsolyapavilon.

A szép és kellemes várost rendkívül tudatosan formálta a Városi Tanács, a Szépítő Egyesület, a közvéleményt kifejező gazdag sajtó. Itt csak utalni tudunk, a fentiek mellett, a Szent György- és a Mátyás-szobor elhelyezésére, a Trecsin téren létesített EMKE-park kialakítására. S miközben a Szépítő Egyesület a városkép korszerűsítésén dolgozott, az 1891-ben alakult Erdélyrészi Kárpát Egyesület már felfedezte a városi turizmus számára Erdélyt. A városi életmód ezzel új elemmel színesedett.

A dualizmus korának három első évtizedében Kolozsvár az erdélyi városi hierarchiában megerősítette vezető helyét, s a magyar kultúrában és tudományban betöltött szerepe és az urbanizációban elért eredményei révén nagyvárosi rangot szerzett. Bár könnyen adaptálta – sokszor Budapest közvetítésével – a nyugati civilizációs eredményeket, eredetiségét nem vesztette el sem az építkezésben, sem társadalmának összetételében, amelyben a polgári rend mellett helyet kapott a hóstáti és monostori földműves épüget, mint a magyar arisztokrácia. Igaz, minden réteg a maga szintjén jutott képviselőhöz a városi életben.

Kolozsvár öröksége a kiegyezés korában új értékekkel gazdagodott. ♦

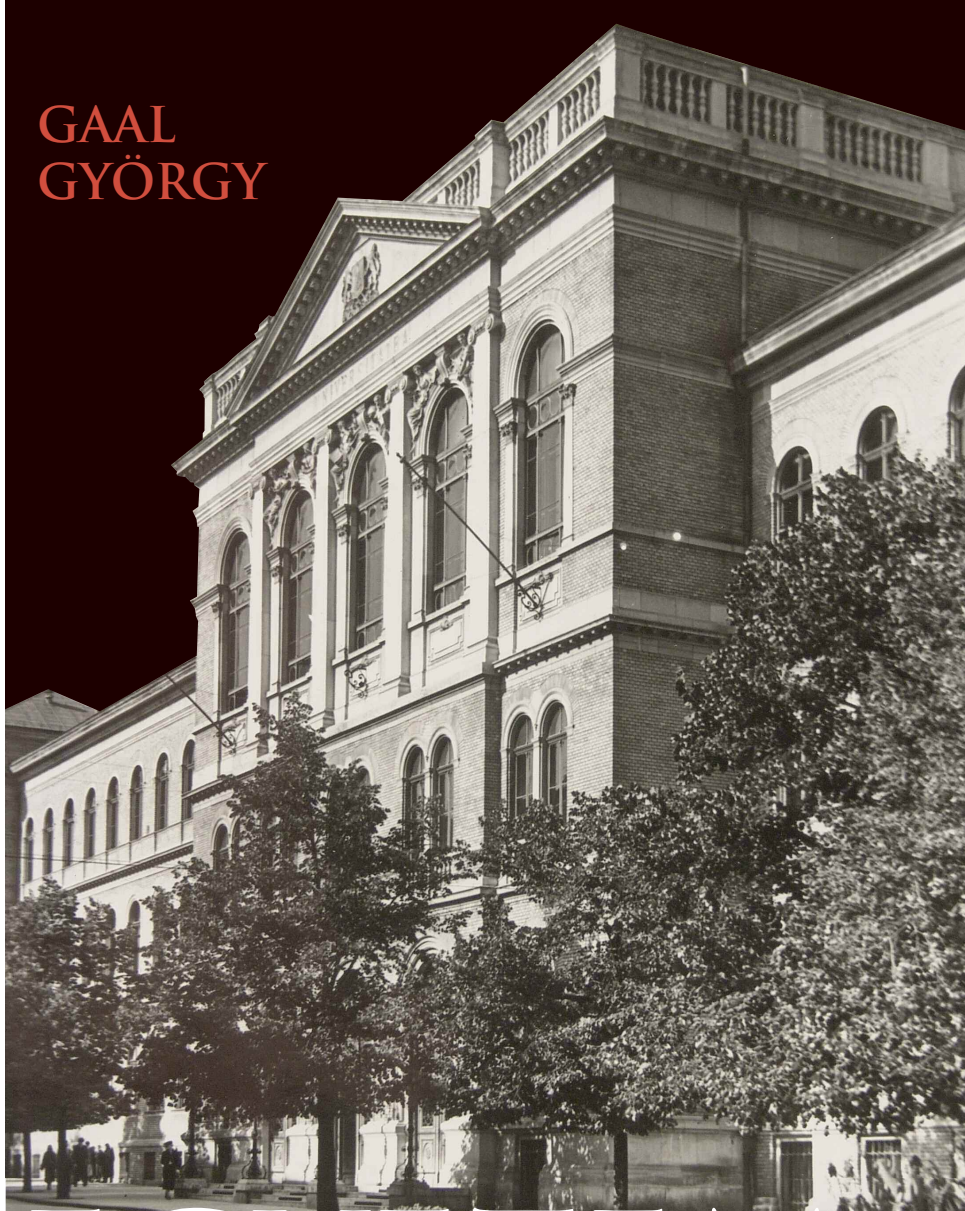
A kezdeményezés még a kiegyezés évében Kolozsvárról indult. 1867 októberében a Királyi Jogakadémia tanári kara javaslattal fordult a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, melyben kérte, hogy a város két felsőfokú tanintézetét emeljék fakultási rangra, s ezekből fejlesszék ki az egyetemet. Eötvös József miniszter örömmel karolta fel a gondolatot. Mint később utalt rá, már 1848-as minisztersége idején is foglalkozott a kolozsvári egyetem kérdésével. Akkor Szász Károly nagyenyedi professzor, közoktatásügyi államtitkár volt az egyetem szükségességének hangoztatója. Eötvös 1868. február 8-án a főkormányzók útján felszólította a két kolozsvári főiskolát, hogy nyilatkozzanak, miként képzelik el az egyetemmé alakítást. A két tanári kar állásfoglalását március 15-én egyeztették, „több városban lakó tanférfitű”-val megvitatták, majd egy memorandum kíséretében eljuttatták a fővárosba.

A JOGI KERETEK BIZTOSÍTÁSA

Eötvös 1869. szeptember 20–24-i kolozsvári látogatásán hangsúlyozta, hogy az egyetem felállításával kapcsolatban is tájékozódni akar. 1870. április 7-én a parlament elé terjesztette az egyetem létesítésére vonatkozó törvényjavaslatot, így a kolozsvári egyetem mint egyik alapítójára tekinthet a nagy magyar íróra és művelődéspolitikusra.

Eötvös halála után hivatali utóda, Pauler Tivadar vette kezébe az egyetem ügyét. Mivel bizonytalannak látszott, hogy mikor kerül a parlamentben napirendre az egyetemalapítás, a guberniumi épületek használatbavétele pedig sürgető volt, magához az uralkodóhoz folyamodott. Ferenc József 1872. május 29-én engedélyezte – az országgyűlés utólagos jóváhagyásának reményében – az egyetem megnyitását. Június 11-én Lónyai Menyhért miniszterelnök látogatott Kolozsvárra Pauler közoktatásügyi és Tisza Lajos közlekedésügyi miniszterek kíséretében. Megtekintették az egyetem elhelyezésére szolgáló épületeket. Ugyanaznap megjelent a hivatalos pályázathirdetés a 42 egyetemi tanári állásra. A hírek szerint több mint 120 jelentkezőből választották ki a 34 rendes és 5 rendkívüli tanárt, akiket 1872. szeptember 29-én nevezett ki az uralkodó.

GAAL GYÖRGY

EGYETEM K O L O Z S V Á R T

A kiegyezés után Erdélyt is felölelő Magyarországnak már nem lehetett elegendő egyetlen fővárosi egyetem. Egy ideig Pozsony és Kolozsvár versengett a második egyetemért. Kolozsvár azonban több szempontból is inkább megfelelt a célnak. Először is Erdély fővárosának számított, s a központi jelleget biztosító főkormányzók éppen megszűntek, épülete kiürülőben volt. Másodszor három jelentős, nagy múltú tanintézet működött a városban: az unitáriusoknak és a reformátusoknak rangos kollégiumuk, a katolikusoknak főiskolai múlttal büszkélkedő főgimnáziumuk volt. A részben ebből leszármaztatható orvosi tanintézet, valamint a jogakadémia két egyetemi karral ért fel. Harmadszor itt működött az 1859-ben megalapított Erdélyi Múzeum-Egyesület, melynek gazdag könyvtára, levéltára, botanikus kertje, muzeális gyűjteményei az egyetemi oktatás segédeszközéül szolgálhattak.

Közben szeptemberben elfogadta a parlament, s október 12-én a király szentesítette a XIX. törvénycikkelyt, mely az egyetem felállításáról intézkedett.

Október 19-én a Katolikus Líceum dísztermében került sor az egyetemi szervezőmunka helyi beindítására. A ki-nevezett tanárok letették az esküt a miniszteri biztосként kiküldött gróf Mikó Imre kezébe, majd megválasztották és megalakították az egyetemi hatóságokat. A rektori székbe Berde Áront, a jogakadémia korábbi igazgatóját emelték, prorektorul pedig a legidősebb és legismertebb professzort, Brassai Sámuel választották. Berdére hárult a főkörmányszéki épületek átvétele, megfelelő berendezése, a segédszemélyzet kiválasztása. Egy-egy állásra gyakran húszan is jelentkeztek, többnyire volt guberniumi alkalmazottak.

A rektorbeiktatás és tanévnyitás ünnepélyét november 10-re tűzték ki, s ezt a napot a város örömnepévé tette. Dél előtt minden felekezeti hála-istentiszteletet tartott, fél tizenkettőkor a katolikus líceumi díszteremben Grosz Gusztáv jogászkarri dékán beiktatta Berdét, aki nagy hatású beszédet mondott. Ebben rámutatott, hogy az addigi erdélyi főiskolai kezdeményezések mind politikai célzattal születtek, ezért kellett elbukniuk. A mostani viszont egy egész ország szükségletét szolgálja. Ez annak elismerése, hogy a nemzetek súlyát nemcsak a nép lélekszáma, hanem műveltsége is meghatározza. Igazán szabad csak a művelt ember lehet. Foglalkozik a fővárosi egyetemhez fűződő viszonytal: paritás és versenyszellem kell, hogy kialakuljon. Értelmezi a tanszabadság fogalmát és a vele járó felelősséget a tanárok és diákok szempontjából. A kollégákhoz fordulva megállapítja: „*Uraim! Egy egyetem megalapítása áll előttünk. Önök tudják, hogy az egyetemet nem a néma falak, hanem a tanárok szellemi ereje alapítja meg jó hírnévben, áldásos működésben.*” Délután kettőkor a városi vigadó, a Redut nagytermében díszbédén vett részt a tanári kar és a város szinte valamennyi értelmiségye. Este a színház ünnepi előadásán Vörösmarty- és Eötvös-darabokat adtak elő. A várost későig kivilágították. (Akkor még újdonság volt a légszuszvilágítás!) A nap emlékére érmét verettek. Másnap az egyetem négy karán a beiratkozott 258 diákkal megindult a tanítás.

A TANÁRI KAR

A megnyitott tudományegyetem számára a sok jelentkező ellenére sem volt könnyű összeválogatni a tanári kart. Két fakultás esetében a helyi erőkre lehetett építeni, a többiekénél teljesen új névsort kellett felállítani. Általában három kategóriája volt ekkoriban a számításba jövőeknek. Az első az idősebb generáció az erdélyi iskolák tanári karából. Ők még a régi rendszer szerinti oktatásban részesültek, s ha jártak is pár évig külföldi egyetemre, csak teológiai diplomájuk volt. Tudásukat gyakran elismerte már az akadémia. A második csoportba a kolozsvári vagy más főiskolákról átpályázók sorolhatók, többen rangos művek szerzői, szakuk doktorai. A harmadik réteget a legfiatalabbak tették ki, a többnyire külföldön frissen doktorált, szépreményű fiatalok. Úgyhogy a tanárok közt igen nagy volt a korkülönbség. A legidősebb professzor, Brassai még az előző század végén született, a fiatalabbak viszont az 1840-es évek közepén. Akadtak közöttük kitűnő szakemberek, néhányan viszont csak esetlegesen kapták ezt vagy azt a tanszéket. Utólag kellett szakosodniuk. Voltak tanszékek, mint a földrajz és az elméleti fizika, melyeket be sem tudtak tölteni.

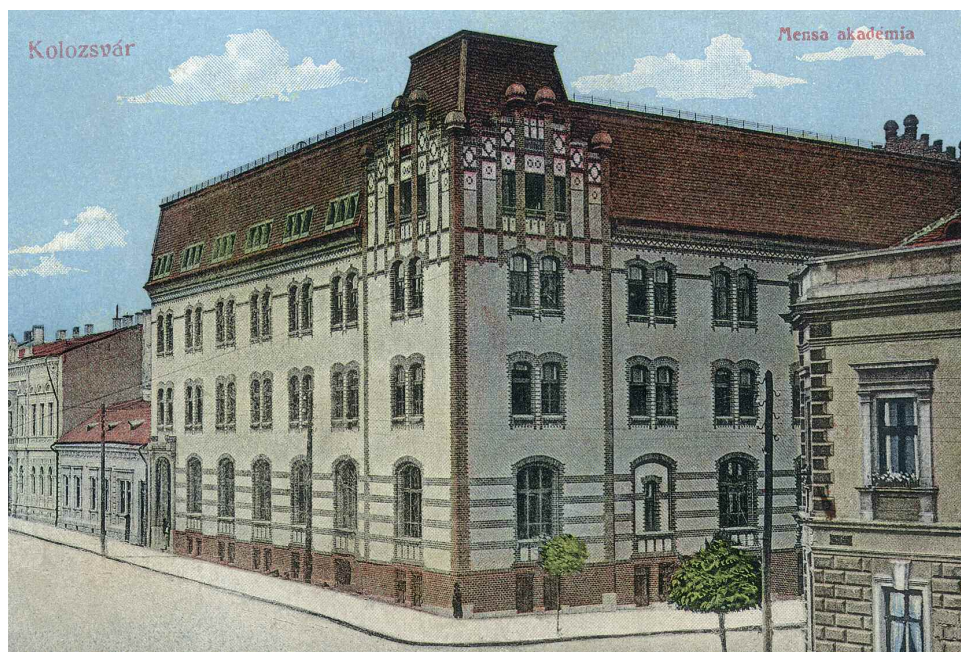
Az első tanévre kiadott almanach szerint 40 rendes és rendkívüli tanár oktatott az egyetemen. A jogi kar 12 tanárából 5 a jogakadémiáról jött, a többiek vidéki jogakadémiákról, bíróságokról, hárman pedig Pestről. Akkor csak Berde Áron volt akadémiai levele-

ző tag, a többiek doktorok, de utóbb még öten bekerültek az akadémia (Plósz Sándor, Concha Győző, Óvári Kelemen, Kolozsvári Sándor, Farkas Lajos).

Az orvosi kar 11 tanszékére 6 professzort a helyi tanintézetből helyeztek át. Ketten jöttek Pestről, a szemész Schulek Vilmos meg egyenesen Bécsből pályázott. Ők az első adandó alkalmal a fővárosba távoztak. A Schulekén kívül a kórbonctanász Genersich Antal és a fiziológus Török Aurél neve vált fogalommal a magyar tudománytörténetben. A tanintézetből átvett Brandt József sebész- és Maizner János szülészprofesszorok kolozsvári tevékenységükkel szereztek elismerést. Az akadémia öt tanárt méltatott tagságra. A kar első tanszemélyzetéhez hat tanársegéd is tartozott, közülük Gyergyai Árpád mint a vérátömlesztés magyar úttörője vált ismertté.

A bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi kar 10 professzorából mindössze három volt kolozsvári: az Erdélyi Múzeum-Egyesületből átvett Finály Henrik és Szabó Károly történészekon kívül a Református Kollégiumból jövő bölcsész, Szász Béla. Szabó akadémiai rendes, Finály, valamint Imre Sándor irodalomtörténész és Ladányi Gedeon történész levelező tagok voltak. E karhoz egy francia és egy angol „nyelvtanítót” is alkalmaztak.

A legnehezebb lehetett a mennyiség-tan-természettudományi kar tanszemélyzetének összeválogatása. A kolozsvári előtt talán csak a tübingeni egyetemnek volt külön ilyen kara Európában. Az Erdélyi Múzeum-Egyesülettől

jelentkező Brassai neve fogalom volt, tudását az akadémia is elismerte, bár a neki kiosztott elemi matematika tanszéken nem tudott eléggé érvényesülni. (Feltételezhetően több tanszékre is pályázott!) Rajta kívül még a repüléstechnikával kísérletező, felsőbb matematikát oktató Martin Lajos volt akadémiai levelező tag. Utóbb akadémiai elismerést kapott a zoológus Entz Géza és a geológus Koch Antal is, mindketten a fővárosba távoztak. E karon öt tanársegéd működött.

Azoknak az idős tanároknak, akik kinevezésükkor nem voltak tudományáguk doktorai, az egyetem rövidesen tiszteletbeli doktori címet adományozott. Az első 40 tanárból összesen 11-en távoztak Budapestre.

Az alapítókat követően még két nemzedéket szoktak megkülönböztetni a kolozsvári egyetem 1919 előtti tanári karában. Az 1890-es években nyugdíjazások, halálozások, valamint Pestre távozások folytán megürült több tanszék, másrészt az egyetem fejlődött, egyes tanszékek osztódtak, újak létesültek. Az ezekre kinevezettek már az egyetem javasolta, alaposan mérlegelve munkásságukat. A harmadik nemzedék az 1910-es években jelentkezett: gyakran az egyetem végzettjei, legjobb magántanárai nyertek katedrát. Ez a nemzedékváltás jól nyomon követhető a bölcsészeti kar filozófiai tanszékén: Szász Béla még inkább irodalmár, mint filozófus, de 1872-ben nem akadt nála jobb szakember. Az 1896-ban kinevezett Böhm Károly már iskolaalapító, nagy hatású tanár és gondolkodó, az 1912–1916 között átmenetileg itt tanító Pauler Ákos is jeles filozófus, akárcsak a szintén harmadik generációt képviselő, 1917-ben kinevezett Böhm-tanítvány, Bartók György. A magyar irodalom oktatói sorában Imre Sándor–Széchy Károly–Dézsi Lajos a három generáció képviselői. Az orvosi kar kórbonctankatedráján Genersich Antal, Buday Kálmán és Veszprémi Dezső, a belgyógyászatban pedig Machik Béla, Purjesz Zsigmond és Jancsó Miklós váltja egymást.

A tanszékek száma a karokon lassan szaporodott. A jogin négygel, az orvosin öttel, a bölcsészeten hattal, a természettudományin négygel több professzor képezte a tanári kart az 1910-es években, mint az alapításkor. Messze vezetne, ha körvonalazni próbálnánk tudományos munkásságuk eredményeit. Itt a már említettekén kívül Meltzl Hugóra hívjuk fel a figyelmet, ar-

ra a német szakos professzorra, aki Brassaival szövetkezve 1877-ben meginđította Kolozsvárt a világ első összehasonlító irodalomtörténeti folyóiratát (*Acta Comparationis Litterarum Universarum*), Riesz Frigyesre, a párizsi egyetem díszdoktorára, a világhírű magyar matematikai iskola egyik alapítójára, valamint Apáthy Istvánra, akinek idegészvettani kutatásait csak napjainkban tudják igazán értékelni. A tanári kart nagymértékben próbára tette Budapest, a főváros elszívóereje. A leghatékosabb fiatalok pályáztak át valamelyik fővárosi tanszékre, s ott váltak országos hírvé. 1919-ig 26 tanár köszönt így le a kolozsvári tanszékéről.

A HALLGATÓK

A diákok száma négy évtized alatt megnövekedett. A kezdeti 258-ról 1898-ra elérte az 1000-et, 1901-ben már 1500-an voltak, 1911-ben pedig 2405 hallgató tanult Kolozsvárt. Ezeknek nagyjából fele a jogi karra, negyede pedig az orvosira jár. A jogi karra sokan jöttek át a vidéki jogakadémiák diákjai közül. A közfelfogás szerint itt könnyebb volt doktori diplomát szerezni, mint a fővárosban.

A diáktársadalom összetételében 1895 körül állt be lényegesebb változás. Egyrészt megengedték a nők rendszeres hallgatókénti felvételét, másrészt a Kolozsvárt működő három teológia (református, unitárius, piarista katolikus) diákjainak lehetővé tették, hogy rendszeres hallgatóként az egyetemre is járjanak, sőt bizonyos kurzusokat ott hallgassanak, majd néhány humán jellegű szakból doktorátusra jelentkezzenek. Az 1919-ig terjedő időszakban 149 magántanárt képesített a kolozsvári egyetem, s mintegy 10 000 doktori diplomát osztottak ki. 1895-ben az uralkodó feljogosította az egyetemet legjobb diákjai királygyűrűs kibocsátására: 28-an részesültek ebben a kitüntetésben.

ALAPÍTÓLEVÉL ÉS ÉPÍTKEZÉSEK

Az egyetem közel egy évtizedig kísérleti jelleggel működött, a fővárosban sokan kételkedtek életképességében. Ismételt sürgetés után Trefort miniszter előterjesztésére az uralkodó 1881. január 4-én engedélyezte alapítólevél kiállítását s azt, hogy az egyetem az ő ne-

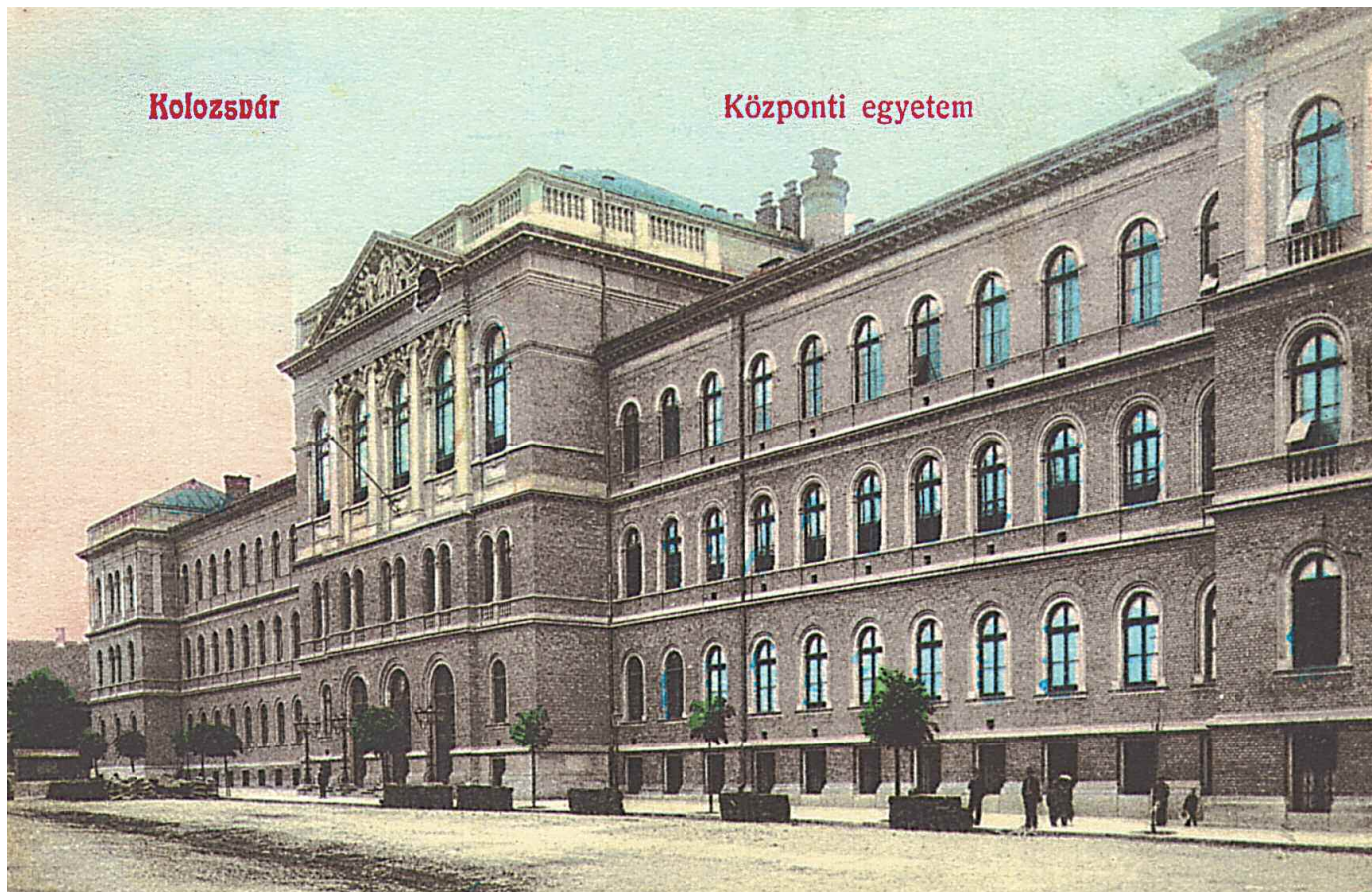
vét viselje: Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem. Az alapítólevél kiállítására igen lassan haladt: csak az egyetemalapítás negyedszázados évfordulójára készült el, s 1895. október 12-én hirdették ki. Közben 1895. szeptember 22-én a király meglátogatta az egyetemet, s utasítást adott a díszjelvények elkészíttetésére. Budapesten tervezték és kiviteleztek a rektori és dékáni nyakláncokat, az uralkodót ábrázoló, Körmőcön veretett aranyérmekkel, valamint az öt pedellusi szeptrumot.

Az egyetem megerősödését legjobban a századfordulón zajló hatalmas arányú építkezések jelezték. A múzeumi kertben 1882–83-ban felépült Vegytani Intézet volt az első kifejezetten egyetemi épület. Az orvosi kar helyzete számított a legkritikusabbnak. Az óvári Karolina Kórház rozoga épületei és a líceum földszintje (elméleti tárgyak) nem tudták befogadni a diákságot, így lehetetlenné vált a színvonalas oktatás. Ezért 1884-től felépítették a Mikó-kert keleti szélére az anatómia, majd 1886-tól a Szén (utóbb Mikó) utca szegletére az élet- és közegészségtan tanszékek épületeit. Ezután került sor a központi építkezésekre. Miután a belvárosban nem sikerült megfelelő nagyságú üres telket kapni, elhatározták, hogy a régi jezsuita kollégium, majd főkörmányszék barokk tömbjeit lebontva e telekre építik fel az új egyetemet. A minisztérium megbízásából Meixner Károly építész készítette el a tervet, s 1893-tól 1902-ig Reményik Károly cége húzta fel három részletben a hatalmas neoreneszánsz épületet. Timpanonjába Mayer Ede készítette szoborcsoport került: az uralkodót ábrázolja, amint a négy kart képviselő allegorikus alakoknak átadja az alapítólevélt. Az előcsarnok bal oldalán emléktábla örökíti meg az építkezés adatait. 1897 és 1903 között folyt az egyetemi klinikák kiépítése a házsongárdi oldalban. Nagy jelentőségű még az egyetemi könyvtár felhúzása 1906–1907-ben a Szent György téren. Az épületet Korb Flóris és Giergl Kálmán tervezte, Reményik Károly kivitelezte.

A könyvtár kapcsán el kell mondanunk, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1872-ben 50 évre szerződést kötött az állammal, mely szerint – a tulajdonjog fenntartásával – gyűjteményeit használatra, kezelésre átengedi az egyetemnek, s ezekért az állam bért fizet. Ezt a szerződést 1895-ben az állam számára kedvezően módosították. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtá-

Kolozsvár

Központi egyetem

rát 1874-ben vitték át az egyetemi épületbe, akkor a múzeumi anyag 34 000, az egyetemi 11 000 kötet volt. Az egyetemi állag számban rendre túlhaladta a múzeumit, de még a múzeum könyvtárosa kezelte. 1896-tól már az állam nevezte ki az igazgatót. 1919-re az új épületben a két könyvtár együttesen 400 000 kötetet ölelt fel. Számos – főleg múzeumi tulajdonba tartozó – ősnymtatvánnyal, régi magyar kiadvánnyal büszkélkedhetett.

TÚLÉLÉSI PRÓBÁLKOZÁSOK A HATALOMVÁLTOZÁSKOR

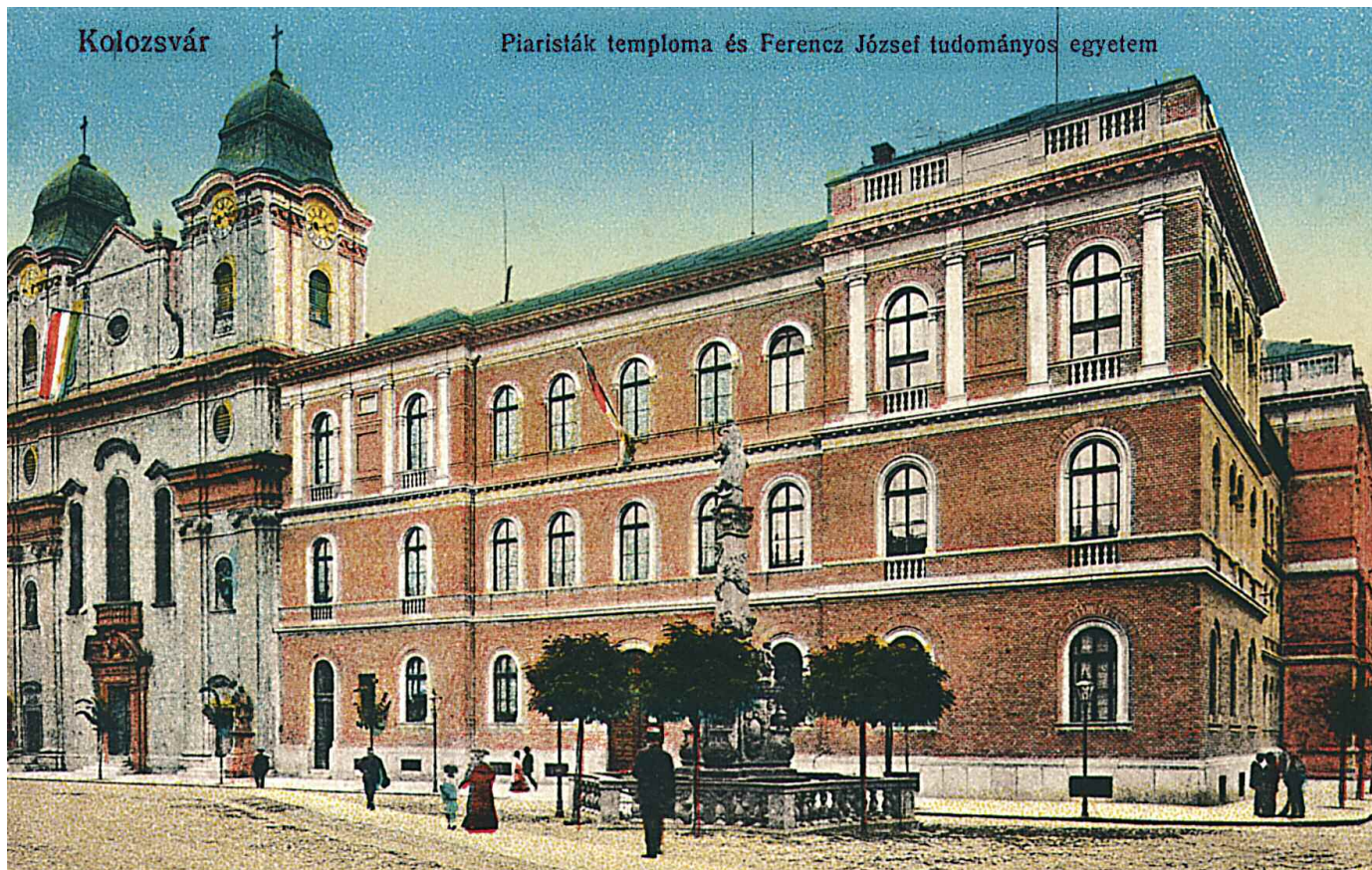
Az első világháború végén, 1918 karácsonyán Kolozsvár román uralom alá került. Az egyetem folytatta munkáját, miközben román részről több nyilatkozat hangzott el arról, hogy az egyetemet románá kell tenni. Ennek fő harcosa Onisifor Ghibu, a Nagyszebenben székelő román Kormányzótanács közoktatásügyi titkára volt. Ő szervezte meg az „átvételt”. 1919. május 9-én felszólította az egyetem tanári karát a román király iránti hűségük letételére. Ez nem volt jogos, hiszen csak az 1920-as trianoni békével vált Erdély s így Kolozsvár is Románia részévé. Mint várha-

tó volt, a magyar tanárok megtagadták az esküt, mire az egyetem elé felvonultatott század parancsnoka, továbbá Ghibu és Nicolae Drăganu, az egyetem román szakos magántanára megjelent Schneller István rektor irodájában, s jelképes erőszak alkalmazásával kikényszerítette az egyetem átadását. Az egyes tanszékek és intézetek átvételére már előre kiválasztott szakembereket küldtek ki, a segédzsemeteket átmenetileg megtartották. Az így teljes felszereléssel lefoglalt tanintézetben 1919. november 3-án Ferdinánd román király jelenlétében megnyílt az utóbb róla elnevezett román tanyelvű egyetem. A megnyitás előestéjén egy bátor legény, kötélen aláereszkedve, lefűrészelte a timpanon szoborcsoportjából Ferenc József király fejét.

Az állás nélkül maradt egyetemi tanárok egy része nem bízott a békekötés esetleges kedvező fordulatában, s igyekezett minél hamarabb a fővárosba menekülni. Többeket ki is utasítottak. A diákok jelentős hányada szintén távozott Erdélyből. Így a budai tanárképzőben, a Pedagógiumban a hasonlóképpen elmenekült pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem tanáiraival közösen próbálták folytatni a munkát. Előadásokat tartottak, vizsgáztattak.

A kolozsváriakat meghívták Szegedre, a pozsonyiakat Pécsre. A magyar parlament 1921. június 17-én hozott határozatot a két egyetemnek az említett városokban való ideiglenes elhelyezéséről. Az erre vonatkozó XXV. törvény-cikkelyt a kormányzó június 26-án hirdette ki.

Az egyetemi tanárok másik csoportja még bízott egy kedvezőbb kifejletben, s a diákok többségével együtt helyben maradt. Jó részüket ide kötötte családja, birtoka is. Ezek a tragikus trianoni döntés után megpróbálták Erdélyben főiskolát alapítani az itteni magyar egyházak segítségével. Először egy „felekezeti magyar egyetem” terveit dolgozták ki. A négy hagyományos egyetemi kar mellett ide csatolták volna egy-egy karként a katolikus és a protestáns teológiát. A Mailáth Gusztáv Károly római katolikus, Nagy Károly református és Ferencz József unitárius püspök kézjegyével ellátott kérvénybejelentést 1920. június 26-án küldték fel a román oktatásügyi minisztériumnak, s megjelentették a sajtóban is. A minisztérium válasza sem méltatta, a sajtó viszont felfigyelt rá, s Bukaresttől Kolozsvárig vitatta. A román lapok többsége felháborodással kommentálta, s többnyire az volt a vé-

lemény, hogy magyar egyetemet legfeljebb valamely székely városban tudnának elfogadni. Mire magyar részről július 4-én nyilatkozat jelent meg, mely leszögezte, hogy Erdély magyar kultúrintézményei egyetem nélkül csonkák, s kijelentette: „A legteljesebb elismeréssel vagyunk az összes többi erdélyi város magas szellemi foka iránt. Azonban egyedül Kolozsvár az egyetemi város közöttük, mert itt található fel minden eszköz, mely egy főiskola fenállásához szükséges.”

1920 őszére nyilvánvalóvá vált, hogy nem létesülhet felekezeti magyar egyetem, de legalább a tanárutánpótlást biztosítani kell. Úgyhogy Nagy Károly püspök magára és egyházára vállalta a kolozsvári Református Teológia mellett egy „tanárképző” felállítását. 1920. szeptember 16-i leiratával, hivatkozva egyháza akadémiafenntartási jogára, felekezeti jelleggel beindította az intézetet. Egy előző megállapodás értelmében felekezeti lesz a tanári kar, és valamennyi magyar felekezet előjárósága elismeri majd a diplomákat. Az első tanévre 30 kollégiumot hirdettek meg, összesen 205 órában. Az előadók közt az egyetem öt rendes tanára, számos magántanára, valamint teológiai és középiskolai taná-

rok szerepelnek, összesen 39-en. A tantestület elnökekül Márki Sándor történészprofesszort, ennek helyetteséül Bartók György filozófiatanárt választották. Az első félévre 196-an, a másodikra 190-en iratkoznak be. A román sajtó csak 1921 húsvétján figyelt fel erre a csendesen működő főiskolára, s egyszerre megindult a támadások áradata. Júniusban maga Nagy Károly püspök utazott Bukarestbe az unitárius Kovács Kálmán és a katolikus Gyárfás Elemér kíséretében, hogy a szakminiszterrel tisztázza a főiskola és 60 felekezeti középiskola helyzetét. Nem sok eredménnyel. Szeptember 22-én Octavian Prie államtitkár értesítette az egyházkerületet a főiskola betiltásáról, október 8-án pedig egy miniszteri tanácsos vezette bizottság az intézet irattárát is lefoglalta, s közölte a teológia igazgatójával, Makkai Sándorral a tiltást. A fellebbezésre 1922 februárjában jött meg az elutasítás. Az ügyet a Nemzetek Szövetsége elé vitték, minden eredmény nélkül. Illetve egy szerény eredmény mégis mutatkozott: betöltötték a kolozsvári román egyetem magyar tanszékét, Kristóf György lett ennek professzora. A hivatalos felfogás az volt, hogy a többi szakot román nyelven is elsajátíthatják a hallgatók.

SZEGEDI ÚJRAKEZDÉS

A szerveződé – de kontinuitást hirdető – szegedi egyetem felszólította a még Kolozsvárt tartózkodó professzorokat, hogy foglalják el a számukra fenntartott állásokat. Kevés kivétellel eleget is tettek a hívásnak. 1921. október 9–10-én a kormányzó jelenlétében Menyhárt Gáspár jogászprofesszor rektori beiktatásával megnyílt az ideiglenesen Szegeden működő Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem 49., ottani első tanéve. Még e tanév végén, 1922. június 29-én megünnepezték az egyetemelapítás félszázados évfordulóját, s erre az alkalomra Márki Sándor összeállította az egyetem történetét.

A szegedi berendezkedés nem volt könnyű, épületeket kellett átalakítani, műszereket beszerezni, megfelelő könyvtárat létesíteni. Szeged városa és a kultusztárca erejéhez mérten segített. 1929–30-ban felépültek a fogadalmi templom terét övező, Rerrich Béla tervezte, olasz reneszánsz stílusú épületek, felhúzták az egyetemi klinikákat. 1930. október 25-én a záróköletéti ünnepségen megjelent a szegediek nagy támogatója, gróf Klebelsberg Kuno közoktatásügyi miniszter is. Eleinte a kolozsvárinak megfelelő számú

tanszéket működtettek Szegeden, de ez túlméretezettnek bizonyult, úgyhogy a kezdeti 62-ről 47-re csökkentették a katedrák számát. A professzorok munkáját 100 segédtanerő tette hatásosabbá. A tanári kar büszkesége az 1928-tól orvosi vegytant előadó Szent-Györgyi Albert, akinek kutatásait 1937-ben Nobel-díjjal jutalmazták. A Kolozsvárról átköltözött tanárok biztosították a hagyományok folytonosságát, néhányuk pályája itt teljesedik ki. A diáklétszám az első tanévben 1977 fő volt, 1928-ra elérte a 3000-et, 1939-ben pedig 3252.

VISSZATÉRÉS KOLOZSVÁRRA

A világháború forgataga meghozta az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntést, Észak-Erdély visszatérével Kolozsvár újra Magyarország része lett. Természetszerűnek számított, hogy a Ferenc József Tudományegyetem is visszatelepedjék erdélyi székhelyére, Kolozsvárra. Szegeden már csak két professzor működött az egykori esküt

megtagadók közül: a filozófus Bartók György és a botanikus Györffy István. A sors igen szerencsésen úgy hozta, hogy Bartókot még az előző tanévben megválasztották 1940/41-re rektornak. Az egyetem visszatelepedéséről intézkedő XXVIII. törvénycikkelyt október 19-én hirdették ki. A Szebenbe távozó román egyetem vezetősége Kristóf Györgyre bízta a kiürített épületeket, amelyekből minden mozdítható tárgyat magukkal vittek. Kristóf professzor október 23-án adta át ünnepélyesen az egyetemet Bartók Györgynek. A Kolozsvárra kinevezett tanárok még aznap letették Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter kezébe az esküt. Az országos ünnepéllé emelkedő tanévnyitóra másnap, 24-én Horthy kormányzó jelenlétében került sor.

Az egyetem felépítésében újdonság, hogy egy ötödik, közgazdasági karral bővült, tanszékeinek száma 85-re nőtt. A tanári kar nagyobbik részét a „hazatérők” tették ki, akik Szegedről jöttek, s egy részük pályája még Kolozsvárt kezdődött. A tanárok másik csoportja az ittmaradtakból toborzódott: akik

már a világháború előtt egyetemi fokozatot szereztek, s a kisebbségi létben is megállták helyüket művelték tudományágukat. A harmadik réteghez az induló fiatal tehetségek tartoztak, közülük is több erdélyi származású volt. Az egyetemszervezés munkálatait a rektor mellett Szily Kálmán miniszteri biztos irányította. A miniszterelnök, gróf Teleki Pál bölcsességét dicséri, hogy az egyetem mellé a jellegzetes erdélyi problémák kutatására külön intézményt hoztak létre, az Erdélyi Tudományos Intézetet.

Az egyetem háborús viszonyok közt 2500 fő körüli diáklétszámmal öt éven át működött újra eredeti székhelyén, Kolozsvárt. Az utolsó, 1944/45-ös tanév az átmenet, a hősiesség helytállás esztendeje. A magyar kormány már 1944. augusztus 29-én elrendelte Kolozsvár kiürítését. A város magyarsága azonban kérelemmel fordult az új tanévre választott rektorhoz, Miskolczi Dezsőhöz, hogy az egyetem maradjon helyben. Az egyetemi tanács szeptember 15-én határozatot is hozott, ilyen értelemben: az egyetem „helyén marad és osztozik az erdélyi magyarság sorsában”. Erről a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot is értesítették, mely azt jóváhagyólag tudomásul vette. Szeptember 17-én óvóhelyen tartották a tanévnyitót, de a tanítást csak decemberben tudták elkezdni. Amikor október 11-én az orosz hadsereg bevonult Kolozsvárra, mindössze 15 professzor tartózkodott a városban. Az egyetemi épületek „visszafoglalására” megjelenő román tanszemélyzetet Miskolczi átiratára kiutasította az orosz parancsnokság, s a magyar egyetemet munkája folytatására szólította fel. A kevés tanár december végén már több mint 600 hallgatót oktatott. A kolozsvári egyetem sorsáról éles sajtóvita folyt, sok román cikkíró csak a román egyetem működését engedélyezte volna, mások vegyes tan nyelvű egyetemet emlegettek. Már a második szemeszter is javában folyt, mikor az 1945. március 6-án megalakított Groza-kormány oktatásügyi minisztériumában április közepén tanácskozást hívtak össze. Ezen részt vettek kolozsvári román és magyar egyetemi tanárok, s itt született az a salomoni döntés, mely a május 29-én megjelent 406-os és 407-es törvényrendeletben

Könyvszállítás az egyetem könyvtárába, 1908 körül

konkretizálódott, s amelyet a miniszterek mellett I. Mihály király is aláírt. Ennek lényege négy pontban foglalható össze: 1. az elmenekült I. Ferdinánd román egyetem Nagyszebenből Kolozsvárra költözik; 2. Kolozsvárt magyar előadási nyelvű egyetem létesül; 3. a magyar egyetem a Regina Maria (volt Állami Felsőbb Leányiskola – „De Gerando”) líceum sétatéri épületét kapja; 4. az egyetemi könyvtárat közösen használják. Ezzel jogilag a Ferenc József Tudományegyetem – mely alapítójának nevét október óta már nem viselte – június 1-jével megszűnt.

Az új egyetem azonban átvette a megszüntetett egyetem tanári karának egy részét s helyben maradt diákjait is. Ezzel örökösévé vált több mint 70 éves elődjének. Kétségtelen, ha 1944/45 történelmi fordulóján az egyetem nem tartott volna ki, aligha került volna sor romániai viszonyok közt magyar egyetem felállítására. Pedig akkoriban még Kolozsvár lakosságának 80%-a magyar volt. Az új egyetem aztán 1945 decemberében felvette a nagy matematikus, a Kolozsvárt született Bolyai János nevét.

A BOLYAITÓL A SAPIENTIAIG

A magyar egyetem újjáalapítására jó részt azért került sor, hogy a magyarok ne támaszthassanak igényt az épületekre, a felszerelésre. A „folytonosság” elve alapján minden az I. Ferdinánd Tudományegyetemet illette meg. Ennek azonban – legalább elvileg – az új egyetem berendezkedéséig támogatnia kellett a természettudományi és orvoskari hallgatók képzését, laboratóriumaiiban és klinikáin lehetővé kellett tennie a gyakorlatokat. A felállított magyar egyetem négy tudománykarral indult: 1. irodalom-bölcsészeti; 2. jog- és közgazdaság-tudomány; 3. természettudomány; 4. orvostudomány. S mindezek elhelyezéséhez egyetlen épülettel rendelkezett. A legnagyobb gondot az orvosi kar működtetése jelentette. Ugyanis a románok egyetlen klinikai épületet sem voltak hajlandók a magyar oktatás rendelkezésére bocsátani, még a közös használatba sem mentek bele. Néhány, egymástól távol fekvő kisebb épület átalakítása jöhetett volna szóba. Így a magyar orvosi kar 1945 őszén kénytelenen négy átköltözni Marosvásárhelyre, ahol megkapta a Hadapródiskola impozáns épületét s a város kórhá-

zait. 1946. február 9-én 300 hallgatóval kezdtek meg a munkát. 1948-ban e kar önálló, magyar oktatási nyelvű Orvosi és Gyógyszerészeti Intézetté vált.

A kolozsvári karokat többször is átcsoportosították, átkeresztelték. 1949-ben megkapták a felszámolt Marianum katolikus leánynevelő intézet tekintélyes épületét. A humán jellegű szakokat ide helyezték át. Itt leánykollégium is működött. A fiúkollégiumot a volt piarista épületekben létesítették. Az előbbi Ocskó Terézről, az utóbbit Józsa Béláról nevezték el. Az 1950-es évek közepén még megemlékeztek az egyetem felállításának tizedik évfordulójáról, emlékkönyvet adtak ki. De utána, főleg az 1956-os magyarországi forradalmat követően hajsza indult a diákok, tanárok ellen. Sok hallgatót kicsaptak, bebörtönöztek, s rendre előkészítették az egyetem felszámolását. Az utolsó tanévekben a diáklétszám 2500, a tanárok száma 300 körül mozgott.

1959 februárjától pártutasításra megkezdődött az egyetemegyesítést előkészítő gyűlések sora, melyek eredményeként – minden tiltakozás, öngyilkosságok ellenére – 1959 júliusában a Bolyai Tudományegyetemet egyesítették a város román tannyelvű, Victor Babeşről elnevezett egyetemével: létrejött a Babeş–Bolyai Tudományegyetem. Eleinte még a legtöbb szakon a magyar nyelvű oktatást is biztosították. Ahogy azonban átszervezések történtek, az oktatók nyugalomba vonultak, egyre több tárgy magyar nyelvű előadását beszüntették. Az 1980-as évekre – a nyelvtudományi szakon kívül – alig folyt magyar nyelvű oktatás.

Megjegyzendő, hogy az 1940-es évek második felében a tudományegyetemen kívül magyar nyelvű Zene- és Színművészeti Főiskola létesült, 1948-ban a Mezőgazdasági Főiskolán is magyar kart indítottak, s a műegyetem csíráját képező Mechanikai Főiskolán szintén működött magyar tagozat. Ezeket azonban idővel elsorvasztották. Még a művészeti szakokon maradt meg legtovább néhány magyar nyelvű kollégium. A színművészeti kart 1951-ben Szentgyörgyi István színművészről nevezték el, s 1954-ben önálló főiskolaként áthelyezték Marosvásárhelyre.

Az 1989. decemberi politikai fordulat után az erdélyi magyarság egyik fő követelése az önálló Bolyai Tudományegyetem visszaállítása volt. Akkor, a „forradalom” heteiben erre nem került sor, s ezt ma sokan hibának, a „történelmi pillanat” elszalasztásának tart-

ják. A Babeş–Bolyai Tudományegyetem az elkövetkező években kétségtelenül lehetőséget adott a magyar nyelvű szakok, oktatás kiterjesztésére. Meghirdette a „multikulturális” jelleget. Az egyetemi vezető szervezetben azonban a magyarság csak képviselve van, nem juthat döntési helyzetbe. Az 1990-ben 4000 diákot beiskolázó tanintézet 2003-ra megtízszerezte hallgatói létszámát. Az oktatók száma is 600-ról 2600-ra nőtt. Az utóbbi évben mintegy 9500 magyar hallgatója volt az egyetemnek, közülük 5500 – ötven szakon – magyar nyelven végezte tanulmányait. A nagy létszámhoz szükséges 270 fő körüli rangos magyar tanári kart is sikerült kiképezni, megnyerni.

Minthogy sem politikai szinten nem lehetett kivívni, sem az egyetemen belül elérni a magyar részleg különválasztását, önállósítását, még csak a Babeş–Bolyai Tudományegyetem keretén belüli öngazgató magyar karok felállítását sem, 2000-ben kezdeményezték egy, a romániai törvények szerinti magyar tannyelvű magánegyetem felállítását. Ennek megvalósítására 2000. április 14-én az erdélyi magyar történelmi egyházak képviselőiből megalakult a Sapientia Alapítvány kuratóriuma. Ez 2001 nyarára megszerezte a kilenc szak beindításához szükséges jóváhagyást és ideiglenes működési engedélyt. 2001. október 3-án a kolozsvári Brassai Samuel Líceum dísztermében tartott ünnepi tanévnyitó kuratóriumi üléssel beindult a Sapientia – Erdélyi Magyar Tudományegyetem oktatómunkája. Az első tanévben 9 szakon 72 tanár 374 hallgatót képzett. Az intézetnek Kolozsváron kívül Marosvásárhelyen és Csíkszeredán létesültek karai. A kuratóriumi elnök, Tonk Sándor professzor ideiglenes rektori megbízatást kapott. A magánegyetem működtetését magyarországi költségvetési támogatás biztosítja. 2003. június 6-án került sor a kolozsvári Óvárban fekvő, történelmi patinájú Bocskai-szülőházból kialakított új egyetemi székház ünnepélyes felavatására: ekkor már 1600 hallgatója volt az intézetnek. 2004 őszén az 1900 diákkal, 230 oktatóval működő tanintézet 18 szakban nyújtott képzést.

Az erdélyi magyarság a Sapientia – Erdélyi Magyar Tudományegyetem sikeres működtetése mellett sem mondhat le a román állam által támogatott önálló magyar tudományegyetem felállításáról, illetve a Babeş–Bolyai Tudományegyetem magyar oktatási „vonalának” fokozatos különválasztásáról. ♦

HÁMORI PÉTER TRIANON UTÁN A MEGFÉLEMLÍTETT KOLOZSVÁR

„Fehér zászlóval állunk előtted, Ismeretlen Végzet” – írta a kolozsvári Keleti Újság 1918 karácsonyán, amikor a Román Királyi Hadsereg csapatai Neculcea tábornok vezetésével, katonazenekarok harso-gása mellett bemasíroztak Kolozsvárra. A bevonulásnak a román parancsnokok szándéka szerint nem egy ellenséges város megszá-lásának, hanem „felszabadításnak” kellett volna tűnnie. A város túl-nyomórészt magyar lakossága azonban megfélemlítve hallgatott. A gyulafehérvári román nemzeti kongresszus határozataiban foglalt kisebbségi jogosítványok, így a közigazgatásra vonatkozó pont, mely szerint minden nemzetiségnek joga lesz az öngazgatásra és a nyelv-használatra, alig néhány nap alatt semmivé foszlottak Kolozsváron.

Az új hatalom első intézkedés-ként valamennyi városi tisztvi-selő mellé katonai biztost ren-delt ki, akinek jogában állt bármilyen döntést indoklás nélkül felülbírálni. Az addig is csak viszonylagos békesség végét jelezte 1919. január 17-én az is, hogy negyven kolozsvári polgárra 100-100 ezer korona sarcot vetettek ki, Apáthy István magyar főkormánybiz-tost pedig letartóztatták és Nagysze-benbe hurcolták, mert egy román ka-tonavonatot Zilah mellett a falusiak ál-lítólag megtámadtak, és kilenc katona meghalt.

A ROMÁN SZUPREMÁCIA BIZTOSÍTÁSA

Az 1919. év Kolozsváron annak jegyében telt el, hogy Bukarest demonstrálta: a települést a román Erdély fővárosának, tehát román városnak tekinti. Május 27-én Ferdinánd király és Mária királyné látogatta meg a várost; ezt megelőzően pedig az ortodox román egyház szinódusa önálló püspöki székhelyé tette Kolozsvárt. A román szupremácia biztosítása más területeken is gőzerővel folyt. Az 1872-ben alapított Ferencz József Tudományegyetem „átvétele” több lépcsőben történt. Május

11-én még csak állami hűségesküre szólították fel a tanári kart és az adminisztratív személyzetet, ám másnap a magyarellenességéről és a román érdekek mindenekfeletti védelmezéséről csakhamar közismertté váló O. Ghibu egy szakasznyi katonaság támogatása mellett távozásukat követelte; ugyanaznap délután pedig már román tanárok ültek tegnapi kollégáik íróasztalánál, és tartottak alakuló értekezletet. Néhány hónappal később megtörtént a kolozsvári orvosi klinikák elkobzása is, majd 1920 februárjában Ferdinánd király a régi épületekben felavatta a róla elnevezett új román egyetemet. Hamarosan hasonló sorsra jutottak a város egyéb intézményei is, közöttük a Magyar Kaszinó és a Szegényház.

Az egyetem tanáraihoz hasonlóan a város közalkalmazottai szintén döntésre kényszerültek: vagy felesküsznek a román uralkodóra és államra, vagy távozniuk kell állásaikból. A többség az utóbbit választotta. Indokaik között sokféle motívum szerepelt: a legtöbben hazaárulásnak, egy hódító hatalomnak történő behódolásnak tekintették az eskü letételét, sokan pedig illúziókat tápláltak egzisztenciájuk újjá-remtése kérdésében. Az utóbbiaknak

Horthy Miklós beszédet mond a visszacsatolási ünnepségen, 1940. szeptember

keservesen csalódnuk kellett: a Kolozsvárról Magyarországra, többnyire Budapestre menekült tisztviselők többsége hónapokon, sőt olykor éveken át volt kénytelen a pályaudvarok vágányain, vagonban élni, vagy éppen a fővárosi nyomortelegek lakosságát gyarapította.

A köztisztviselők mellett számos más foglalkozású magyar lakosa is jobbnak látta elhagyni Kolozsvárt. Ezel párhuzamosan román tisztviselők és katonák sokasága érkezett; viszonylag jelentős volt a román beköltözés a környező vidék falvaiból is.

A város vezetése azonban nem volt tekintettel a lakosság nemzetiségi összetételére – a román népszámlálás szerint is többségben voltak a magyarok –, hanem kizárólag az egységes román nemzetállam megteremtését tartotta szem előtt. E koncepció szerint Kolozsvárnak minél előbb román várossá kellett válnia. Ezt szolgálta a Nemzeti Színház elközbzése, az utcák és terek román elnevezése mellett a magyar történelem eseményeire, a magyar önazonosságra emlékeztető emlékművek, szobrok eltávolítása is. Mátyás király szülőházáról leszerelték a magyar nyelvű emléktáblát, a Széche-

nyi-emlékkútról pedig a gróf mellszobrát; a Fő téri Mátyás-szobor lebontása is folyamatosan szerepelt a tervek között.

Kolozsvár magyarsága bénultan, cselekvésre képtelenül élte át az ellene irányuló újabb és újabb rendelkezéseket. Sokan utolsó szalmaszálként kapaszkodtak a jog betűibe, amikor például néhány óra alatt kellett elhagyniuk lakásukat, melyet aztán még aznap kiutaltak a frissiben érkező román hivatalnokok valamelyikének. 1920-ra a még Kolozsváron maradt köztisztviselők ellenállása javarészt megtört, kevéske tartalékaikat felélték, így hitelt adva Avarescu kormányfő ígéretének, mégiscsak letették a hűségüket, ám legtöbbjükett ennek ellenére kitétek állásából, sőt még az állás nélküli nyomorgók megsegítésére indított gyűjtést is megtiltották.

Az események hatására Kolozsvár társadalmában bomlási folyamat indult meg. A katolikus, református és evangélikus egyházközsegek évről évre szomorúan konstataáltak a többnyire ortodox vallást választó kitérők számát (többségük román katonatiszthez vagy hivatalnokhoz feleségül ment magyar nő volt). Az 1919-ig magát magyarnak valló, magyar anyanyelvű zsidóság egy része is eltávolodott a magyarságtól, ám többségük nem vált románná. A jelenség hátterében korántsem csak a korábbi egzisztencia megmentésére tett

lépést kell látni: Kolozsvár zsidósága körében egyre több új öntudatra ébredő fiatal volt, a cionista mozgalom virágzásnak indult, számos könyv és folyóirat látott napvilágot, csaknem kivétel nélkül magyar nyelven. A zsidóság mellett a gyári munkásság egy része is saját útját járta: a különböző, középosztálybeliek által alapított szervezetek helyett inkább a szakszervezetekbe léptek be. (Ezen nemigen változtatott az sem, hogy Kolozsváron 1919 után a magyar középosztály korántsem zárkózott el oly mértékben a társadalom többi részétől, mint tette azt az anyaországban; ebben kétségkívül szerepet játszott elszegényedésük és az, hogy sok család fő átmenetileg kétékezi munkavállalására kényszerült.)

A húszas évek azonban nemcsak az etnikai megrázkódtatások miatt váltak emlékezetessé: az új főhatalom a város képét is átformálta. A korábbi, kissé álmos monarchiabeli városból nyüzsgő metropolis vált. Az újonnan jött tisztviselők és politikusok bőséges jövedelmükből egész villanegyedeket építettek. Ebben „segítségükre volt” a földreform végrehajtása is, melynek során Kolozsváron 442 hold belső területet – javarészt építési telket – sajátítottak ki és juttattak új, javarészt a hatalomnak valamilyen szolgálatot tett vagy a földet odaítélő bizottságot nemzethűségéről készpénz útján meggyőző személynek. A belvárosban bérpaloták

épültek, egy részük román nemzeti, bizáncias építési stílusban. Ezekben azonban többnyire magas bérű, elegáns lakásokat helyeztek el. A városfejlesztés és -rendezés következetes véghezvitelét nagyban gátolta a közigazgatás gyakori változása is. 1919 nyarától, a román katonai városirányítás megszűntétől 1940-ig hatféle, egymástól szervezési alapelveiben különböző közigazgatást hívott életre a román törvényhozás.

SZŰKÜLŐ ÉLETTÉR

Éles ellentétben a kiterjedésében egyre bővülő várossal, a magyarság élettere évről évre szűkült. Különösen így volt ez az iskoláztatás terén. 1924-től a román hangzású nevet viselő gyermekeket tilos volt a kisszámú magyar iskolák egyikébe íratni. Ilyen iskolákat csak a felekezetek tartottak fenn, azonban ezek nemcsak állami segílyt nem kaptak, hanem a legkülönbözőbb zaklatásoknak voltak kitéve: a református leánylíceumok diákjai 1922-től például érettségi vizsgáikat csak román tanárok előtt, az államnyelven teheték le. A többi magyar egyháznak sem volt könnyebb a helyzete. A kolozsvári minoritáknak 1926-ban, a Vatikán beavatkozását követően megalázó módon kellett elhagyniuk a város központjában álló templomukat, átengedve azt tetemes vagyonával együtt a román görög katolikusoknak; az egyetem mellett álló templom piarista atyáit szintén rákényszerítették, hogy ünnepeken ingyenesen „kölcsonadják” épületüket a „román testvéreknek”. A magyar felekezetek sem a várostól, sem az államtól nem kaptak még közel hasonló támogatást sem, mint a románok: templomaik omladoztak, míg a református teológiával szemben, az egykori Nemzeti Színház előtt az ortodox székesegyház hatalmas tömbje épült fel 1933-ra közpénzen.

A folyamatos hatósági nyomásgyakorlás ellenére a kolozsvári magyar egyházak az 1930-as évek elejére mégis kiépítették saját intézményrendszerüket, egyebek mellett kollégiumaikat is, ahol azok az egyetemen tanuló magyar hallgatók kaphattak viszonylag olcsó el látást, akik a román diákoktól járva kizárattak. A hallgatók a harmincas évek elején több ankétot tartottak, melyeken jövődő sorsuk alakulását próbálták kifürkészni. Legtöbbjükre a munkanélküliség várt: a közhivatalok nem vagy csak alig alkalmaztak magyarokat, a jogászai és tanári pálya pedig te-

lítve volt. A harmincas években helyzetük tovább nehezedett. A román hatóságok kimondták, hogy a nyelvtudás állandó tulajdonság, ezért a nyelvvizsga megismétlésére bárki bármikor felhívható. 1930-ban megesett, hogy a vizsgára kötelezett 60 kolozsvári magyar tanárból és tanítóból 41-et utasított vissza a bizottság.

A kolozsvári nyelvkérdés azonban korántsem csak az értelmiséget érintette. A város vezetése már a húszas években különadóval sújtotta a magyar nyelvű cégtáblákat, a posta visszaküldte a nem románul címzett leveleket, 1930-ban pedig Dobrescu prefektus megtiltotta, hogy nem államnyelven is fel lehessen szólalni a városi tanácsban (a hivatalokban már régóta ki volt akasztva az „Itt csak románul lehet beszélni” tábla). A hajszja a harmincas években felerősödött: 1936–37-ben postásokat, tűzoltókat, vagonnyári munkásokat, a városi villamos művek magyar tisztviselőit és munkásait bocsátották el úgy, hogy egyben nyugdíjosultságukat is megvonták. Mindennek hátterében nem csupán a városvezetés nacionalizmusa állott: egyfelől így kívánták álláslehetőségeket teremteni a gazdasági válság idején állás nélkül maradt román munkásoknak, másfelől az egész országban elharapódzó nyugtalanságot akarták a magyar-ellenességbe kanalizálni. Hozzájárult mindehhez, hogy a városnak vajmi kevés anyagi lehetősége volt segíteni a nyomorba jutottakon: 1937-ben például mindössze 200 000 lejt tudtak a munkanélküliek támogatására fordítani (összehasonlításképpen: Magyarországon Eger városa költött nagyjából ugyanennyit a szegénygondozásra). A legszegényebb családok pedig Sebastian Bornemisa polgármester rendeletére kará-

csonyi segélyként 1-1 kg lisztet, kukoricaisztet, babot és burgonyát kaptak, aminek tavaszig, a munkalehetőségek bővüléséig kellett volna kitaratania...

Az 1938. év számos nem várt változást hozott az erdélyi magyarság és Kolozsvár magyar társadalmának életébe is. Az év elejére a Vasgárda szervezkedése folytán Románia a polgárháború szélére sodródott. Érezni lehetett ezt Kolozsváron is: az egyetemen a román diákság körében jól kitapintható volt a feszültség; a magyar hallgatók ellen újabb és újabb atrocitások történtek.

A politikai nyugtalanságra válaszul az uralkodó radikális lépésre szánta el magát: feloszlatta a politikai pártokat, helyükbe pedig egy állampártot, a Nemzeti Újjászületés Frontját állította. A betiltás a román politikai szervezetek mellett az Országos Magyar Pártot is érintette. A kolozsvári magyarság vezetői kezdetben tanácstalanok voltak: a fronton kívüli érdekképviselőt lehetlenné vált, ugyanakkor a belépés akár árulásnak is tűnhetett. Emellett Bukarest egyértelművé tette azt is, hogy a korábbi magyar vezetőkkel nem kíván egyezkedni. Hosszas tárgyalások után a százok mintájára végül egyfajta kiegyezésre került sor: a fronton belül létrejött a magyar tagozat, a nem politikai, hanem gazdasági, kulturális, népjóléti és más természetű érdekek képviselőire pedig életre hívták a Magyar Népközösséget. A szervezet vezetőségében elsősorban a politika világán addig többé-kevésbé kívül rekedt gazdasági szakemberekkel és főként

A tüzérség elvonul a dísztribün előtt a visszacsatolási ünnepségen

kolozsvári fiatal értelmiségiekkel lehetett találkozni. Az előzőek közé tartozott az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület kiváló képességű vezetője, Szász Pál, míg az utóbbiakat mások mellett László Dezső kolozsvári református teológus és a középiskolai tanár, korábbi cserkészvezető, Puskás Lajos képviselte.

Puskás és László Dezső a megváltozott helyzetet kihasználva Kolozsvár magyarsága körében egy újfajta közösségi cselekvési formát igyekezett meghonosítani. Lelkészként és pedagógusként ugyanis azt látták, hogy a Trianont követő csaknem két évtized alatt a város magyarságának vezetői teljesen elszakadtak az alsóbb rétegektől, azok gondjait, napi problémáit és sorskérdéseit képtelenek átérezni. Emellett azt is megtapasztalták, hogy az 1919 előtt létezett egyletek, körök, ipartestületek, magyar társadalmi szervezetek vagy megszűntek, vagy igen szűk térre szorultak vissza, ráadásul egymástól elszigetelten a román országos és helyi politika hullámverésének sem tudtak ellenállni. Éppen ezért a Bukarest által engedélyezett Magyar Népközösség „védőernyője” alatt egy, a gyári munkásokat, iparosokat, kiskereskedőket, de mellettük a diákságot és értelmiséget, középrétegeket is magában foglaló szervezetet akartak létrehozni. A Magyar Népközösség kolozsvári tagozata alig egy év alatt annak ellenére össze tudta gyűjteni a város magyar lakosságának meglehetősen nagy részét, hogy a hatóságok, ahol csak lehetett, akadályozták munkájukat.

Kolozsvár magyarságának helyzetében az I. bécsi döntés jól érzékelhető romlást idézett elő. A közigazgatás egyre fokozódó idegességgel figyelt minden magyar szervezetet, a csendőrség politikai nyomozói pedig sorra gyártották a jelentéseket a magyar irredentizmusról. Különösen így volt ez 1939 derekán, amikor leleplezték a Magyar Önvédelmi Szervezet nevű titkos társaságot. A kárpátaljai Rongyos Gárda példájára megalakított szövetség – mely különben fegyverként alig néhány ócska vadászpuskával bírt – elsősorban Szatmárban és a magyar határ mentén igyekezett tagokat toborozni, de lebukásának hírért Kolozsváron is letartóztatások sora követte. A város Magyar Népközösségének vezetése mindegyik politikától való még nagyobb elfordulással reagált. Az adott helyzetben eredményre amúgy sem vezető közéleti megnyilvánulások helyett folytatták a

„népszervezést”: Kolozsvár magyar lakosságát szomszédok szerint „tizedekbe” és „főtizedekbe” fogták össze. Ez egyfelől kapcsolatot teremtett az egymástól elszigetelt magyar közösségek között, másrészt nagyszabású kulturális, népművelő, segélyező, sőt sporttevékenységet tett lehetővé.

ÚJABB IMPÉRIUMVÁLTÁS

A Magyar Népközösség működése 1940 augusztusáig folytatódott. Ez a nyár újabb megrázkódtatásokat hozott Kolozsvár népe számára. Titkon ugyanis sok magyar várta és remélte, hogy a Bukarest és Budapest közötti tárgyalások békés határrevíziót hoznak magukkal, erről azonban még családi körben sem igen mertek beszélni. Ráadásul abban a város román és magyar közvéleménye szinte teljesen megegyezett, hogy az impériumváltás esetleg érintheti Szatmárnémetit, talán még Nagyváradot is, de Kolozsvár átadására szinte senki sem számított. Az 1918 decemberében megszületett és azóta folyton hangoztatott román jelszó: „*nici o brazda*”, azaz „*egy barázdát sem*”, fokozottan igaz volt az Erdély fővárosának tekintett Kolozsvárra.

Annak ellenére, hogy Kolozsváron a város Magyarországhoz való visszacsatolására mint reális lehetőségre kevesen gondoltak, a város lakosainak mindennapi élete 1940 folyamán jelentősen megnehezedett. A tőke, akárcsak 1938 elején a Felvidéken, elkezdett kivonulni. Az üzemek, köztük Románia egyik legnagyobb bőrgyára, a Dermata minimumra csökkentette termelését, az ipari munkások többsége kenyérkereset nélkül maradt. Az élelmiszerárak egyik napról a másikra magasba szöktek. A fiatal férfiak többségét mozgósították, a magyarok nagy részét ráadásul Ó-Romániába vezényelték. Hasonlóképpen keletre irányították át a román közszolgálatban álló kevés magyar tisztviselőt is.

A II. bécsi döntést megelőző időben Kolozsvár lázas napokat élt át. Éjjelnappal katonai járőrök cirkáltak az utcákon, azonban ezek nem tudták és nem is nagyon akarták megakadályozni a román diákszervezetek és más, hazafias egyesületek revízióellenes tüntetéseit, melyek több ízben atrocitásokba, magyar járókelők megtámadásába, verekedésbe torkolltak. A döntőbírótság ítéletének hírért követően, a magyar honvédség bevonulásáig mindez fokozódott. A város utcáin immár vér is folyt. A román katonaság elkezdte le-

szerezni a kórházak, városi intézmények berendezését, ez azonban, mivel korábban a kiürítésre nem készültek fel, nemegyszer módszeres pusztításba csapott át. A román tisztviselők nagyobb része csomagolt, és hatalmas karavánokban indultak délre. A menetoszlopokban azonban nemcsak az ő járműveik és a katonaság szállítóeszközei keveredtek össze, hanem számos román polgár szekere, kézikocsija is nehezítette az előrejutást. A városban ugyanis rémhírek terjedtek a magyar katonák kegyetlenkedéseiről a már átadott területeken, ami miatt számos család a menekülés mellett döntött. A dél felé tartó menetoszlopokkal szemben a Romániának átadott területekről távozó magyarok csoportjai haladtak.

Az eleinte spontán, később egyre inkább kikényszerített és mindkét oldaltól atrocitásokkal kísért lakosságcsere folytatódott a honvédség bevonulása után is. A menekültek és a határon áttettek számát úgy a magyar, mint a román források igyekeztek eltúlozni, pontos adatok a mai napig nem állnak rendelkezésre. Kolozsvárt a menekült-hullám különösen súlyosan érintette. A megszerveződő katonai közigazgatás ugyanis annak érdekében, hogy a dél-erdélyi magyarokat szülőföldjükön maradásra bírja, átmeneti időre megtiltotta az utazást az anyaországi és a visszacsatolt területek között, így a lakóhelyüket elhagyottak útja természetes módon a városokba, különösen Kolozsvárra vezetett.

A mindennapi élet normalizálását azonban nemcsak az ellátásra váró menekültek nehezítették meg: az ipari munkásság szinte teljesen munka nélkül volt, az üzemek álltak, ráadásul a Kolozsvár élelmiszer-ellátása szempontjából igen fontos területek, sőt még a városi közművek egy része is a határon túl maradt. Jóllehet a román újságok sok túlzást is vittek a híradásokba, amikor bemeszelt ablakú boltokról, bezárt műhelyekről és kihalt utcákról, falusiassá lett Kolozsvárról írtak, a várost és népét gazdaságilag eleinte valóban súlyosan érintette az impériumváltás. A köznyugalmat sem sikerült azonnal helyreállítani, sőt csaknem egy hónapig folytatódott a kisebb-nagyobb tüntetések, utcai zenebonák (Hațieganu professzornak, a Kolozsváron maradt románság egyik legtekintélyesebb képviselőjének a véleménye szerint a zavargásokat az első két hétben inkább románok, utána inkább magyarok kezdeményezték).

Kolozsvár helyzetének súlyosságával a budapesti kormányzat is tisztában volt. Az ezúttal szűkmarkúság nélkül folyósított állami pénzek mellett országos gyűjtést is kezdeményeztek, bár nemigen lehetett számítani arra, hogy a Felvidék visszacsatolását követő hatalmas arányú közadakozás megismétlődik. Kolozsváron a bevonulási ünnepséggel egy időben már menekültellátó szálláshely, közkonyha működött, majd néhány hét alatt továbbiak létesültek. Napok alatt megszervezték az anya- és csecsemővédelmi szolgáltatnak, a Zöldkeresztnek a működését is, mely az anyaországtól eltérően nemcsak ingyentejjel és -cukorral látta el a rászoruló anyákat és kisdedeket, hanem a város igen rossz közellátása miatt egy ideig élelemmel is. Az egészségügyi ellátás megszervezését ugyanakkor megnehezítette, hogy a kivonulók nemcsak a kórházak felszerelését, de még az oltások nyilvántartását is magukkal vitték. A munkanélküliek foglalkoztatására a város nagyobb szabású közmunkákba, utcakövezésbe és építkezésekbe kezdett. A katonai hatóság pedig a kisiparosok támogatása érdekében 13 500 pár cipő megvarrását rendelte meg, amelyeket aztán alacsony áron a város és Észak-Erdély szegényeinek juttattak. Rövid idő alatt megszerveződtek a magyar társadalmi egyesületek, szövetségek fiókszervezetei is, melyek szintén hozzájárultak az életkörülmények normalizálásához. Mindezt azonban fékezte, hogy a katonai közigazgatás több üzem, bank vagy például a máig létező Sora áruház vezetését kivette a „megbízhatatlan” román, olykor zsidó tulajdonos kezéből, a helyükbe kerülő igazgatók pedig sokszor vajmi keveset értettek az üzletvitelhez.

NAPI MEGÉLHETÉSI GONDOK

1940. december 1-jével a katonai közigazgatást polgári városirányítás vette át. Polgármesternek a Budapesten nagy közigazgatási gyakorlatot szerzett Keledy Tibort nevezték ki. Az, hogy a miniszterelnök korábbi ígéretével („Erdély az erdélyieké”) ellentétes módon nem helyi, hanem anyaországi tisztviselő lett a polgármester, általános elégedetlenséget szült. A kinevezés hátterében leginkább az állhatott, hogy Keledy sem a korábbi Országos Magyar Párt, sem az azt felváltó Magyar Népközösség érdekköréhez nem tartozott, emellett elkötelezett híve

volt egy modern, a közt, a polgárokat szolgáló közigazgatás megvalósításának. Célkitűzéseinek megfelelően működését azzal kezdte, hogy bizalmasan és nyilvánosan is utasította a tisztviselőket a közönséggel való udvarias bánásmódra, az urizálás, erőszakolt tekintélyhajhászás megszüntetésére. A negatív jelenségek elszaporodását azal is igyekezett megakadályozni, hogy erdélyi származású, fiatal tisztviselőket hívott a városházára. Ennek azonban Kolozsváron is útját állta, hogy 1940 előtt, elhelyezkedési lehetőség hiányában, kevés magyar szánta rá magát a jogi kar elvégzésére.

Keledy polgármester azonban nemcsak a „szociális közigazgatást” akarta megvalósítani: annak utópiája is a szemé előtt lebegett, hogy Kolozsváron megvalósuljon az „igazi erdélyi társadalom”, amelyben rang- és osztálykülönbségre való tekintet nélkül minden magyar összefoghat. A cél felé tett lépések azonban – hasonlóan a többi visszacsatolt erdélyi városhoz – eredménytelennek mutatkoztak: az első néhány hónap után az eufórián felülkerekedtek a napi megélhetési gondok, és előtérbe kerültek a rész- és magánérdekek. Megoldásul a város vezetése a népközösségi szervezet feltámasztása, Tízes Szervezet néven történő újjászervezése mellett határozott. A régi-új vezetőség (Puskás Lajos és László Dezső) irányítása alatt 1941 végére a szervezet elérte korábbi működési szintjét. Az ugyan erősen kérdéses, hogy valóban sikerült-e általa „testvéri közösségbe forrasztani” a város magyarságát, a középosztályt és az alsóbb rétegeket, az viszont bizonyos, hogy a városirányítás igen hasznos szociálpolitikai segéderőt nyert benne. A Tízes Szervezet ugyanis folyamatosan számon tartotta a rászoruló családokat – köztük a segélyért nem jelentkező „szemérmes szegényeket” is –, rendszeresen gyűjtést szervezett, a színházban pedig hetente népművelő előadást tartott számukra, az ingyenes orvosi rendelés, jogi tanácsadás és gyermeknyaraltatás mellett.

A legszegényebbek megsegítése Kolozsváron mintaszerűen alakult, ami a Tízes Szervezet szervezőmunkája és a szociális kiadások magas szintje mellett az is közrejátszott, hogy az élelmiszer-ellátás és a közszolgáltatások a városban 1941-ben már átlagosnak, sőt annál jobbnak számítottak. 1941 szeptemberéig összesen 4 615 000 pengő áramlott az állami költségvetésből Kolozsvárra. Egyedül az addig elhanya-

golt városi tulajdonú, olcsó bérű kislakások építésére háromnegyedmillió pengőt állított be költségvetésébe a város. A közmunkák mellett lassan megindultak a magánberuházások is. Ennek ellenére azonban a munkanélküliség hosszabb ideig félezer munkakeresőnél többet érintett, még úgy is, hogy Németországba eleinte 500-an, később 720-an mehettek vendégmunkára. Számukra nem maradt más, mint a város által szervezett közmunka (megjegyzendő, hogy ezért az anyaországinál akár másfélszer magasabb napszámért is fizettek).

Az átalakulásnak voltak vesztesei is. 1940 után a város románsága a hatóság segítő munkájából keveset érzékelt. A szociálpolitika ugyan nem különböztette meg nemzetiség szerint a lakosokat, azonban a Tízes Szervezetből kimaradtak a Monostorszezen többen lakó román polgárok. Emellett hátrányt szenvedtek anyanyelvi iskoláztatásuk területén is, ráadásul teljesen soha nem múlt el a veszélyérzetük. Sokan nagyon is emlékeztek arra, hogy az impériumváltás után a román kiutasítások megtorlásául 300 kolozsvári román családnak csupán néhány órát engedélyeztek a hatóságok, majd áttették őket a határon.

Míg a románságnak az említett eseten kívül csak kisebb kellemetlenkedésekben volt része – pl. mindössze egyetlen napilap fenntartását engedélyezték számukra –, addig a kolozsvári zsidóság sorsa tragikusan alakult. Gettósításukat, majd deportálásukat csaknem mindenki elítélte, amihez hozzájárult, hogy Kolozsváron és általában Észak-Erdélyben sokkal jelentéktelenebb volt az antiszemitizmus súlya, mint az anyaországban, mindez azonban az érintettek vajmi keveset segített.

A háború 1944. június 2-án egészen váratlanul csapott le a városra. Korábban is előfordultak kisebb-nagyobb szovjet átrepülések és román légtérsértések, ám most az angolszász légierő csapott le brutális kegyetlenséggel. A célpont ugyan a pályaudvar volt, azonban a környező munkásnegyed is igen súlyos károkat szenvedett. Nem sokkal később, december 9-én pedig az *Ellenzék*, Kolozsvár nagy múltú napilapja már gyászkeretes hírben közölte a Torda felől előretörő román csapatok messze hordó ágyúinak áldozatul esettek nevét. Két nappal később, december 11-én Kolozsvárra bevonultak a szovjet 27. hadsereg és a 18. lövészhadosztály csapatai. ♦

Az utolsó kolozsvári napok! Gyermekkorom óta ösztönös éber figyelemmel figyeltem magamat, és mindig gondosan kerestem a bennem történő lelkiállapotok, lelki események miértjét. Ezekben a napokban olyan lelkiállapotban voltam, amilyent még nem ismertem. Mint amikor egy hosszú, dús adakozású álom küszöbén van az ember, szemeit még félig nyitja fel, és egyszerre lát az elsüllyedő álmoba s az új napot jelentő valóságba. Dolgozat, arcokat, tájakat, mozdulatokat lát, és nem tudja még: melyik tartozik álmához és melyik a valósághoz. Az új nap sejtései: várakozásai vagy szorongásai és az álomban átélt dolgok érzé-

hullámvetésében éreztem, éreztem, mint lélegző tüdőm, mint tápláló vérem, mint forró szívem nagy bizonyosságát: hogy bennem is fel, fel az ég felé fog nőni Kolozsvár, és koronáját messzi népek fogják látni.

A kurta, a hosszú és görbe Szapany utcákban, a test-lelkemmé lényegült város ezer szegletében, mint apró csiripelő madárkák: felszálltak a gyermekhuncutságok és gyermekkacagások, és énekelték dalaid, végtelenül édes élet, végtelenül ölelő szeretet.

A sétatéren óriási hegedű lettem, s a mély zúgású fa-óriások voltak húrjaim. Hányszor éreztem e csodálatos testvérek között: hogy én

BÚCSÚ KOLOZSVÁRTÓL

sei összekeverednek, és az ember nem tudja: önmagában mi az, ami már elmúlt, és ami ezután fog következni. És mintha ebben a határozatlan hullámozásban megpillantanók a tér és idő csatlását. Nincs idő, nincs tegnap, ma és holnap, a tér gyermekei: ténfergünk a tér dolgai, emberei, változásai közt. És mindig az örök ma vagyunk, és a tér minden beérzékelt jelensége az énünk. És minden, ami bennünk van: az: ma, az: most, az: én. És formál, és mozdít, és lesz tragédiánk vagy győzelmünk, sírás-delta vagy kacagás-zuhatag.

Milyen csodálatosan bővültek érzéseim e napokban a belőlük összetorkoskodott lélekbe. A legegyszerűbb tárgy: egy fakanál, egy kis szekerce, egy öreg zsindeyháztető megpillantása csodálatosan megszélesítő rezgéseket vitt életem mélyebb tárnáiba. Voltam csecsemő, voltam hároméves, voltam tízéves: minden eddigi korom voltam ezekben a napokban. Mintha a dolgok és arcok, melyek öt érzékemen át összeépítették test-lelkemet, mint játszó gyermekek a hóbabát, most újból éreztetnék formáló kezeik régi melegségét a tőlük kapott részekben.

Kora reggeltől be az éjszakáig kószáltam. Bejártam minden helyet, mely valaha érintette lelkemet. És mindenüvé egyedül mentem. Egy egész napot töltöttem a Szent János kútjánál, melynek hús forrásánál pajtásaimmal anyni játékbán, anyni gazdag lombú beszélgetésben nyitottunk ablakot a belénk

áradó életnek. Hallottam a fák közül saját gyermek kiáltásomat, amint mint rablóvezér végső rohamra vezettem bandámat a körülfogó csendőrök ellen. Láttam, mint illanó ködfátylak suhanásait: a régi majálisok táncmozdulatait. Mikor rám esett az alkonyat, tüzet gyújtottam, szalonnát sütöttem. Nem az evésért, hanem: a füst csöndes muzsikájáért, a lángok lobogásáért, a szalonnaillat nagy ölelésű családiasságáért. Csendes füttyöréssel mentem haza a nyitott szemű csillagok alatt.

Átkutattam újból a Hója-erdőt. Legurultam a Törökvágáson, mint gyermekkoromban annyiszor – akaratom ellenére. Felmásztam a Dónát-szoborhoz, mely mikor hallja ütni az éjfél, leszáll a Szamoshoz, és iszik belőle. Felkerestem a patakot, melyben a bedobott ág rövid idő alatt megkövesedik. Megálltam az erdő mélyén, és néztem az erdőt. Mintha az erdő nedves földje, hol sötét zsúfoltságban holt erdők fekszenek egymás fölött, dobogna a kis Dezső futó léptei alatt. Mintha a lombok kék párázatú titkai közt át-átvillóznának a szőke gyermek göndör fürtjei.

Beténfergettem az utcákat. Én szedtem-e magamba a dolgokat, a házakat, a köveket, vagy belőlem vetődtek ki azok a tér várakozásába? Kolozsvár és én, én és Kolozsvár: mennyire elválaszthatatlanul egyazon valami volt a kitért lélekkel ödöngő ifjúbán. Megálltam az Óvárosban a Mátyás király és a Bocskay háza között. És az élet egy nagy

is fa vagyok, szétgyökerezve a föld titkaiban, szétágazva a levegő nagy tágaságában, s hogy, mint egy mérhetetlen mellben: bennem futnak össze a világ érzései, a nappalok akaratai, az éjszákák bánatai. Lélek voltam-e, test voltam-e? Niagarája az örök anyagnak, mely örömmé és fájdalommmá tajtékzik az ember-deltán keresztül.

Utolsó napra a Farkas utcát és a temetőt hagytam. A kolégyom nagy zöld kockájában a nagyvakáció megáshatatlan mély csendje hallgatott. Végigjártam minden folyosót, benyitottam az üres szobákba. Lépteim dobbantak, mint felriadt szívek. Ó, a dolgok beszívják magukba a közöttük élők lelkét. Lelkeknek végtelen serege járt táborát a hallgató falakban, a kopott lépcsőkben, az eltérsült szobákban. Hányanak lett már földdé testi hüvelyke a temetőben, köztük nagyapám, dédapám, ük-apám, elsimult habjai annak a nagy viharos emberfolyónak, melynek új hulláma én vagyok. Künn a Nagy Kúrián megálltam, és néztem az öreg templomot. Áhítatos, sodródó, egész étellel fogó nézéssel néztem. Ó, s íme: lelkem óriási tűzhellyé térsedett, felgyúlt rajta az Isten, s mély otthonú lángjaival családdá sütötte az arcokat. Mert már arcok voltak körötte, ezrek, milliók. Volt pajtásaim, tanárain, családom, egész Kolozsvár, minden magyarok, holtak és élők. És mozdult a föld, mozdult az ég: a hallgató kolégyom, a csendes utca, a házak, a templom minden

köve, a fák és minden ara egyetlen mérhetetlen ének omlásába mozdult bele, mely mint egy végtelen vitorla a földtől az égig lobogott: Tebenned bízunk eleitől fogva!

Átvetettem magam a kolégyom falán, abban a szegletben, hol most az új főgimnázium tornaterme van, s ahol annyiszor szöktünk ki éjjeli vigadozásokra. Ide már csak egypár lépésre van a temető. Lassan ténferegtem sírdombtól sírdombig. Ó, mi volt ez a temető nekem! Édesanyám is volt, akihez elmenekültem, ha otthon nagyon nyomott a végzetes árnyék. Vagy bármikor, ha az életbibik körülvettek, hozzáfutottam. Mélyről indult ringatásával mindig elringatott, hűvös kezeivel megcírógatta a lázas homlokot, testetlen mély szavaival megvizsgált. Lélek szerinti játszópajtásom volt. Bokrai, fái, virágai, sírkövei, fejfái eljártak a magányos gyermekkel, és tudták követni képzelete minden szeszélyét. Bölcs mesterem volt, s a kibomló ifjú léleknek a századok nehéz fátylójánál mutatta meg a valóság valótlanágát, az örök dolgokat s a halál nagy biztatását. – Él az örök dolgokban, fiacskám – mondotta –, és nem fogsz meghalni, és tiszta és hős maradsz. – Temető és régi sírok fia vagyok én, és szeretetem nem az átfutó dolgokért való.

Felértem a családi sírunkhoz. Leültem a padra, mint akkor, amikor édesanyám először hozott ide öt éves koromban.

Egyetlen szemnyitásban benne volt az élő város és a temető. Mintha ez az elpihent város csak folyton part felé türemelő eljuhászokodó hulláma volna a másíknak, melyet az élet új és új habjai löknek. Ó, élő Kolozsvár, halott Kolozsvár, milyen egyetlen élő élet, jövőt akaró élet voltál bennem. Éreztem, hogy gyökerek milliói tartanak e földhöz, s hogy ágaim minden ereje, lombjaim minden gazdagsága ebből a földből lesz.

Délután otthon nagy csomagolás volt. Elég hatalmas arányú bőröndömbe berendezték múló földi testem alsó és felső hüvelyeit és minden szükséges dolgot. Előkerültek az anyám valamikori kelengyjéből a jó erős kalotaszegi vászonkendők, érintetlen újan. Olyan hosszú kendők voltak, hogy egyetlenegyel hatan törülközhettek egyszerre, anélkül hogy túlságosan szomszédok lennének egymáshoz. Édesanyám ajkaitól csendes, lassú omlassal hullott a jó tanács, mint nagy pelyhű hó a dunyhás felhőből. Az ajánlóleveleket hatalmas csomóba szedte, gondosan átkötötte piros selyemszalaggal, a bőrönd egyik szegletébe biztosította, és körülfedezékezte kézelőkkel és gallérokkel.

– Ne légy lusta, fiam, járd el minde-
niket, sohasem lehet tudni, hol akad az ember a szerencsére.

Egy másodosztályú jegy árán és egy kis zsebpénzen kívül csak egy húszkoronás bankót adott éltetőnek olyan ünnepelességgel, mintha a római császári koronát tenné a fejemre. De a másik percben már vissza is vette. Eszébe villant: hátha már híre ment, hogy az ő discsőséges fia Pestre megy. És Budapest egymillió lakója, nem is számítva a környékbelieket, most káján meg-bújás-

sal leskelődnek, hogy az érzézés alkalmában megrabolják az ártatlan gyermek életét nagy befektetésétől. Vette a szép bankót, betette egy levélborítékba, jól lenyálazta, és az egészet nagy ravaszul bevarrta annak a kabátomnak a bélésébe, amely az úton rajtam lesz.

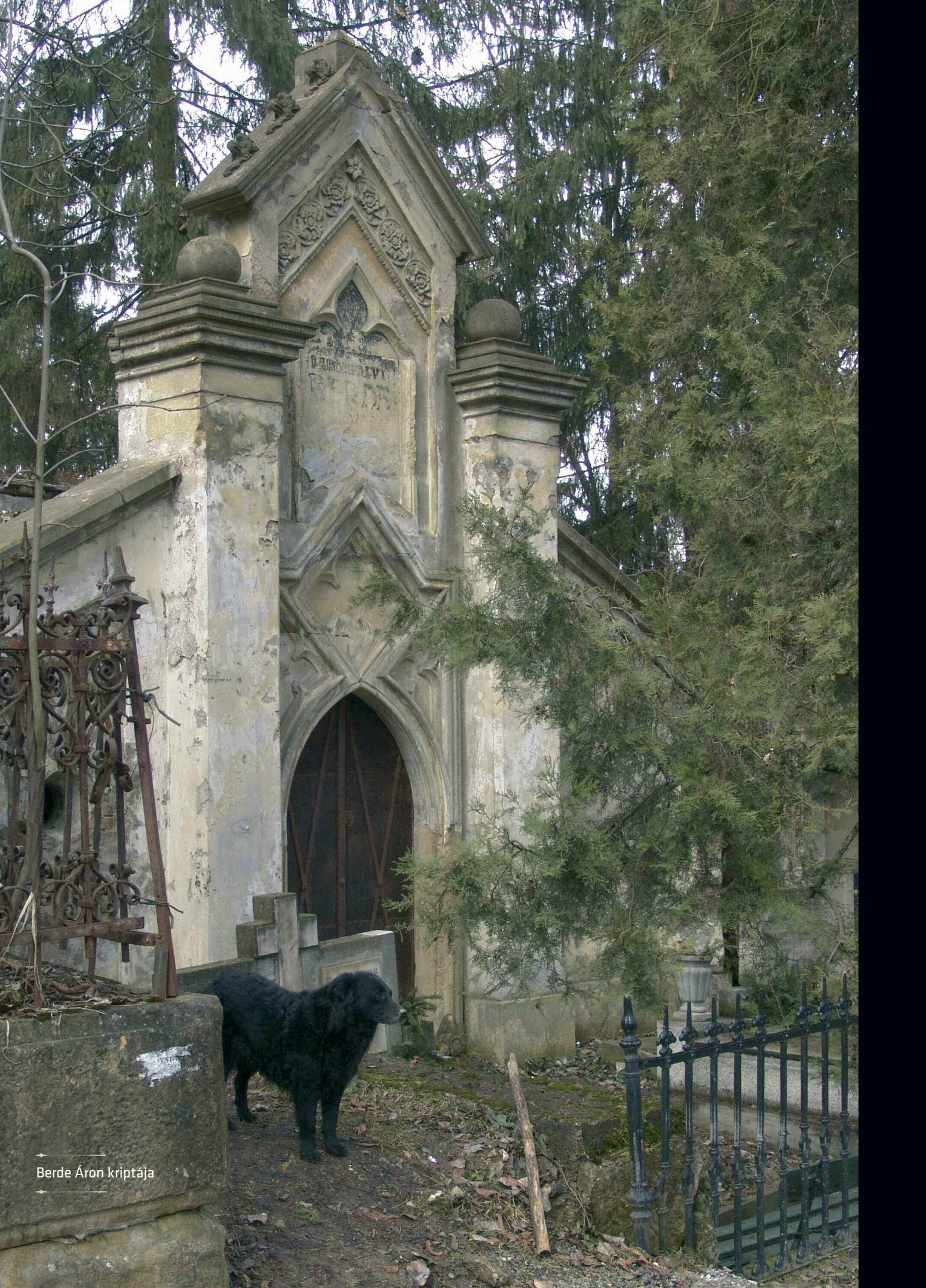
Este a búcsúzás érzései iránt meglehetősen tompa voltam: minden istálólóm minden paripája a jövő felé feszítette büszke fejét, és millió toporzékolás volt megfeszült lábaikban. A vonaton egy keskeny fülkében egyedül voltam, ami most nagyon illett nekem. Bámulatos nyári éjszaka volt. A telehold áradt, lobogott az augusztus végi káprázatos csillagvetésben. Visszanéztem a hátrakeringő Kolozsvárra, és egy pillanatra hűvös, rossz leheletű, ellenséges tárnák nyíltak a lelkemben.

De csakhamar elöntött a jövő láza. Határozottan, fizikai értelemben is láz volt. Nyitott szemmel óriási, élő domború freskókban jeleneteket láttam leendő életemből, melyek elvegyültek a vonat mellett elrohanó csillogos-holdas világgal. Mintha a világ most zúdulna elő a semmiből, s világteremtés ifjúsággal én rohannék az anyag hódító serege élén.

Az Alföld elején már úgy feszített ez a bennem feszengő jövő, ez a rajtam átrohanó világ, hogy szellentyűre volt szükségem. Nagyot mégsem mertem kiáltani. Hát vettem a bőröndömet, kinyitottam, fogtam az áhítattal átszalagozott ajánlólevél-csomagot, és kirepítettem az ablakon, a tündöklő éjszakába. Bocsássanak meg nekem a világ szánalmi, ha ezzel esetleg hozzájárultam az Alföld elszikesedéséhez.

Mikor reggel hat óra tájt a vonat belihgett egyik Budapest vidéki pályaudvarra: a felkelő nyár végi nap mintegy roppant véres fej gurult a távolabbi sínekre. Sajátságos hatással volt ez az ifjú jövőlátó lázára. Pár perc múlva egy nagyon megilletődött fiatalember szállt ki a Keleti pályaudvaron Budapest idegen tolongásába. ♦

← Berde Áron kriptája

GAAL GYÖRGY

HÁZSONGÁRDI ÉVSZÁZADOK

KIS KOLOZSVÁRI MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

A Házsongárdi temető neve ma már fogalom nemcsak Kolozsváron, hanem mindenütt, ahol magyarok élnek. Az erdélyi magyarság legrégebb, hatalmas kiterjedésű, ma is működő sírkertje. Egy város, egy ország rész több százados művelődés- és művészettörténetének tükre.

Egy kegyhely, melyet már jó száz éve pusztítanak s vagy ötven éve valósággal rombolnak: mégis megőrizte műemlékjellegét.

A Házsongárd szó a mai nyelvhasználatban azonosult a temetővel, pedig mint tulajdonnév sokkal régebbi. Az egész belvárostól délre fekvő domboldal neve volt már a 14. századtól. A név eredetének megfejtésére Jakab Elek és Szabó T. Attila is kísérletet tett. Lehet, hogy egy Hasinschart nevű szász polgárnak volt erre kiterjedt kertje, vagy az egykori német-szász lakosok Hasengarten/Haselgarten (nyulaskert, mogyoróskert) elnevezései csiszolódtak a 19. századra Házsongárddá. Az e domboldalon fekvő temetőre vonatkoztatva az 1830-as évektől kezdték használni a szót, de csak a 20. században azonosult vele.

Bár nagyon régi a temető, ismerjük keletkezése körülményeit. Korábban a főtéri Szent Mihály-templom körüli cinterembe és a külső-belső várfalak közti füves részre, a kőkeretekbe temetkeztek a polgárok. De ahogy nőtt a lakosság száma – s az időnként fel-fellépő járványok mind több embert pusztítottak el egészen rövid idő alatt –, egyre jobban telítődtek ezek a sírkeretek, s szükségessé vált egy várfalakon kívüli, szabadon tágítható temetkezési hely megnyitása. A városi képviselőtestület, a „százférfiak” 1585. május 11-én hozott határozata értelmében a Torda utcai kis ajtón kívüli dinnyeföldön kerítették körül sövényvel egy területet, „ahova mind szegény és gazdag személy válogatás nélkül” temetkezhetett. Az akkor dúló pestis áldozatait valószínűleg már néhány hét múlva ide temették. Az 1920-as években Herepei János talált egy 1585. december 12-i keltezésű követ, s a 16. század végéig még vagy öt kőről van tudomásunk.

A temetőt rendre bővítették dél felé – a gyümölcsöskertek idővel sírkertré váltak –, míg a 19. század közepére elérte azt a pontot, ahol a két főút összeér, s ahonnan a 20. század elején megnyitott új temető kezdődik. Közben az 1750-ben elhunyt de Gladis ezredes kertjét az evangélikus-lutheránus egyházra hagyta temető céljára, így jött létre a köztemetői résztől nyugatra fekvő lutheránus sírkert, melyet utóbb két gyümölcsöskert beolvasztásával is bővítettek. Efölött pedig néhány családi magánkert volt, melyeket 1961-ben államosítottak s csatoltak a köztemetőhöz. A halottaskápolnát 1897-ben épít-

➤ Ősi ereszes sírok (fent). A temető legrégebbi sírköve, Felten Waida (1599) (lent)

tette a város, hogy megszüntesse a magánházaktól való temetkezést. Tornyán a kis lélekharang még nem is olyan rég halottak napján jelezte a zárórát. A temető keleti széle mellett az 1840-es évektől kialakult egy zsidó temető, mely már nincsen használatban.

A köztemetői rész 16 hektáros területre a város tulajdona volt, s így ennek vezetősége határozta meg rendszabályait. Felekezeti és nemzeti különbség nélkül bárkit ide helyeztek nyugalomra a 20. század közepéig. Még az egyházi kézen lévő lutheránus sírkert sem számított tisztán felekezeti jellegűnek. Volt azonban a temetőnek két tájegysége, mely inkább a reformátusok és a hóstátiak (a város peremnegyedeiben lakó földműves polgárok) sírjait tartalmazta, s egy másik, ahova főleg unitáriusok temetkeztek. A Kertek elnevezésű parcellában több az arisztokrata sír. A mai hivatalos temetőfelosztás római számmal és betűvel jelöli – egy kivételével – a parcellákat; ezek nyugatról keleti irányban: Kertek, I. A, I. B, I. C, II. A, II. B, II. C, III. A, III. B. Bennük mindegyik sírnak száma van. Mivel sokáig a sírok kijelölése eléggé esetlegesen történt, s a völgyekkel tagolt domboldal útjai is kanyargósa, a sírszámozást nehéz követni, és a sírok többségére nincs is rávésve a helyrajzi szám.

Külön története van a sírokra helyezett emlékjeleknek. A legtöbb sírra már a 16. századtól fa emlékjel került, ezek legfeljebb egy emberöltőt bírtak ki. Csak a tehetősebb családok engedhették meg maguknak, hogy feliratos sírkövet állítsanak. Ennek két típusa alakult ki. Az olcsóbb és általánosabb az ereszes kő volt. Egy másfél méter hosszú, fél méter széles kőhasáb egyik lapján lecsiszoltak pár centit, úgy, hogy a felső végén kiképzett eresz védje majd a feliratot. A gyermek halottak kisebb követ kaptak. Az eresz alatt többnyire címert, mesterjelvényt alakítottak ki, néha a gyermekalakot is kifaragták, s alatta következett a gyakran primitív megfogalmazású szöveg a névvel, adatokkal. E kövek mindig keletre néztek. A módosabbak koporsó alakú követ, mintegy másfél-két méter hosszú s nem egészen egy méter széles tumbát

Jékey Aladár költő szecessziós emlékköve és a Layda cukrászcsalád síremléke (fent)
A neves nyelvész, Gyarmathi Sámuel professor síremléke (lent)

ÁPRILY LAJOS

Tavasza házsongárdi temetőben

Apáczai Csere Jánosné,
Aletta van der Maet emlékének

A tavasz jött a parttalan időben
s megállt a házsongárdi temetőben.

Én tört kövön és porladó kereszten
Aletta van der Maet nevét kerestem.

Tudtam, hogy itt ringatja rég az álom,
s tudtam, elmúlt nevét már nem találom.

De a vasárnap délutáni csendben
nagyon dalolt a név zenéje bennem.

S amíg dalolt, a századokba néztem
s a holt professzor szellemét idéztem,

akinek egyszer meleg lett a vére
Aletta van der Maet meleg nevére.

Ha jött a harcok lázadó sötétje,
fényen dalolt a név, hogy féltve védje.

S a dallamot karral kísérve halkán,
napsugaras nyugat dalolt a dalban,
hol a sötétség tenger-árja ellen
ragyogó gátat épített a szellem.

Aletta van der Maet nevét susogta,
mikor a béke bús szemét lefogta.

A mikor a hálátlan világ temette,
Aletta búja jajgatott felette,

míg döngő fenséggel bűgött le rája
a kálvinista templom orgonája.

Aztán a dal visszhangját veszttve, félve
belenémult a hervadásba, télbe.

Gyámoltalan nő – szól a régi fáma –
urát kereste sírba ment utána...

A fényben, fenn a házsongárdi csendben
tovább dalolt a név zenéje bennem.

S nagyon szeretném, hogyha volna
könnyem,
egyetlen könny, hogy azt a dallamot
Aletta van der Maet-nak megköszönjem.

tettek a sírra, melynek két lecsiszolt rézsütös lapjára került a címerjelvény és a felirat. Általában a déli felületen a férfi, az északon a nő emlékszóvege olvasható. A tudós-tanult embereknek többnyire versbe szedett latin feliratuk volt. A 18. század közepétől a barokk hatásra utaló díszesebb betűtípust alkalmazták, s néhány terjedelmes állókő is készült.

A 19. század eleje az átmenet kora. A hagyományos két típust empire és klasszicizáló urnával lezárt domborműves oszlopok váltották fel, majd az 1840-es években elterjedt a neogótikus csúcsíves oszloptípus, mely más elemekkel kombinálva a századvégen áthajlott az eklekticizmusba. Ezt a két stílust tükrözték a főúri kripták is. A századfordulótól mind gyakoribbá vált a háromrészes, másfél-két méteres terméskő vagy márványobeliszk, melynek uralma a 20. század közepéig tartott. Előállításuk egyszerű volt, sok szöveg fért rá, ám könnyen feldőltek. A szerényebb fejkövek, fedkövek mellett az 1940-es évektől hódított a betonmozaik öntvény, melybe már csak egy márványablakot illesztettek a felirattal. Az 1960-as években kezdődött a temető betonkorszaka. Két-három típusvariáns árasztotta el a sírkertet, s a régi ereszes köveket nemegyszer tölteléknek aprították be az alapok öntésekor.

Minden kolozsvárinak, de mondhatni, minden magyarnak fájdalmas kérdés, hogy mi lesz a Házsongárddal. Évtizedek óta kudarcot vallanak azok a próbálkozások, melyek legalább a fontosabb sírok műemlékké nyilvánítását célozzák. Így minden sír, ha lejár a húszéves megváltási ideje, újra kiadható, köve pedig átmege a város tulajdonába. Az 1960-as évekig még akadt itt-ott szabad sírhely, a megváltatlan sírokat sokáig épségben hagyták. Azóta azonban csak meglévő sírba lehet temetkezni, s az új bérlő úgy módosíthatja a régi emlékjelt, ahogy akarja. Mindenekelőtt feliratát csiszoltatja le, de többnyire az egész követ ledönteti, bezúvatja. S a jelen helyzetben, amikor a temető sírjai még legalább 75%-ban magyar feliratúak, ez egyértelműen a magyarság rovására történik. Különösen az utak mentén, jól látható helyeken vigyáznak arra, hogy ritkuljanak a magyar feliratok. A sírmegváltási jog is csak családon belül, közjegyzői végzés nyomán öröklődhet, s igen gyakran lezármasztott híján vész el egy-egy sír. Sajnos a külföldre távozottak is megfelekeznek Kolozsvárt pihenő őseik sírjai-

ról. Csak örvendhetünk, hogy a régi köveket 1911-ben Kohn Hillel és Zsakó Gyula, majd az 1920-as években Herepei János összeírta, az újabb sírok jó részéről pedig Kelemen Lajos nyújtott körképet. Az 1970-es évektől e sorok írója tartja számon a temető kincseit, s jelentet meg róluk tanulmányt, könyveket. Két album is készült a temetőről: Lászlóffy Aladár és Kántor László fekete-fehérben (1989), Sággy Gyula színesben (2003) örökítette meg a síremlékeket. Kiss Melitta és Pápai Ferenc turistatérképet állított össze több mint száz nyughely bejelölésével (1999, 2001). Újabbban az 1999-ben létrehozott Házsongárd Alapítvány próbálja megmenteni a düledező, beomlással fenyegető kriptákat, gondozni a jeles személyiségek sírjait, s mindent megtesz, hogy a lejárt sírok folyamatos megváltását biztosítsa. A méltányos megoldás a temető történelmi részének az újabb temetések előli lezárása s emlékparkká alakítása lehetne.

Miért is híres, miért is zarándokhely a Házsongárdi temető? Talán három fő okot tudunk felsorolni. Mert régi, az idén lesz 420 éves, s ebből adódóan több évszázados kövei vannak. Mert sok a művészi kivitelű faragvány, szobor, kriptaeépület, melyek stílus- és művészettörténelmi jelentősége vitathatatlan. S végül, mert rengeteg híres ember nyugszik itt, az erdélyi művelődéstörténet legnagyobb alakjai. Nemcsak magyarok, hanem a régebbi időből néhány szász-német, a 20. századtól kezdve egyre több román.

Az alábbiakban az ötszáz körüli számon tartott, jelentősebb sírból vagy félszázról emlékezünk meg időrendi sorrendben.

Kezdjük talán két régi típuskövel. A lutheránus temető bejáratánál, az őrházzal szemben keskeny kis ereszes kő látható. Felten Waida neve olvasható rajta német szöveg kíséretében, latin közmondással: „*Hodie mihi, cras tibi*” (Ma nekem, holnap neked). Az évszám pedig meglepően korai: 1599. Ez ma a temető legrégebbi létező, egyetlen 16. századi köve. 1972-ben találták meg a II. B parcellában régészkedő egyetemisták, s ide helyezték megőrzésre. Így a korábbi összeírásokban nem is szerepel. Kissé későbbi az Apáczai-sír közlében az út mellé kidobott, újabbban talapzatra helyezett koporsó alakú kő. Egyik lapján medvés-mozsaras gyógyszerészjelvény és latin disztichonos szöveg, a másikon két hosszú inges gyermekalak kifaragva, s e magyar versezet:

*Fojt Jakab volt nevem, Eperjest
születtem,
Negyvennégy esztendőt tött rövid
életem,
De abban is ennek a sok szegénynek
éltem,
Árva s özvegy előtt ajtót be nem tettem,
Tizenkét esztendőt Hocz Sárával
laktam,
De csak egy napjaim soha meg nem
untam,
Kire s két árvákra szomorú gyászt
hattam,
Két fiamat penig magam is sirattam.*

A latin szövegből kiderül, hogy az 1723. január 26-án elhunyt Fojt gyógyszerész két fia is a kő alatt nyugodott.

A 17. század három nagy alakja lelt itt nyughelyet. A III. A parcellában kopjafa őrzi Szenczi Molnár Albert (1574–1636) emlékét. Pályája elején Károlyi Gáspárnak segédkezett a magyar *Biblia* kinyomtatásában, aztán élete javát a művelt Nyugaton töltötte, egyre gyarapítva tudását. Elkészítette máig is használt latin szótárát, megírta a második magyar nyelvtant, s 1607-ben közzétette a zsoltárok verses fordítását. Az ő szövege csendül fel máig is a protestáns templomokban. 1524-ben Bethlen Gábor hívására tért haza, Kolozsvárt telepedett le, s itt aztán az ismeretlenségbe süllyedt. Ez is csak feltehetőleg a sírhelye, mert fia, Szenczi Molnár János református pap ereszes sírköve állt e helyen. 1940-ben a református teológia állította ide a kopjafás emlékjelt. Nem volt szerencsésebb sorsa Apáczai Csere Jánosnak (1625–1659) sem: a nézeteiért meghurcolt tudós példaképe lett. Németalföldi egyetemi tanulmányok után fejedelmi hívásra tért haza holland feleségével, s magyar nyelven kezdte tanítani a bölcséletet a gyulafehérvári főiskolán. Puritánus és presbiteriánus nézeteiért a fejedelem Kolozsvárra számúzta, de itt is hasznos munkát végzett: ő lett a kolozsvári Református Kollégium kifejlesztője. Sírköve talán soha nem volt, de Kelemen Lajos sokszor emlegette, hogy e helyre temethették. Így aztán a II. C e kis sírkertjébe – az azóta szintén itt nyugvó – Szotyori Nagy Géza író,

Apáczai Csere János emlékoszlopa (fent)
Misztótfalusi Kis Miklós koporsó
alakú köve (lent)

szerkesztő az 1970-es évek közepén egy oszlopra felvésette Apáczai és felesége, Aletta van der Maet nevét s Áprilyról szóló versének hangulatos sorát: „Tudtam, hogy itt ringatja rég az álom...” (Tavasza a Házsongárdi temetőben). Azóta kegyhely ez a sírkő.

Még kegyetlenebb meghurcoltatásban volt része Misztótfalusi Kis Miklósnak (1650–1702), de neki legalább – most magas alapzatra helyezett – koporsó alakú követ megőrizte a véletlen. Ő a régi magyar nyomdászat legnagyobb alakja. A Károlyi-féle bibliafordítás újbóli nyomtatásához szükséges ismeretek elsajátítására ment Hollandiába, s ott szakmája művészevé lett. Ki is nyomtatta a híres *Aranyos Bibliát*. Nemzetközi hírű mesterként tért haza, hogy átvegye a Református Kollégium kolozsvári nyomdája vezetését. De túl művelt volt Erdélyhez. Egységesítette kiadványai helyesírását, kijavította a kiadandó művek hibáit. S a tudós papok, professzorok áskálódni kezdtek, akadályozták munkáját, mire *Mentség* című kötetével válaszolt nekik. A nagyenyedi zsinat elé idézték, megalázták. Elkéseredve, utódok kinevelése nélkül halt meg, aztán egy hónapig tartó fejedelmi temetést rendeztek neki. Kőve egyik oldalán latin, a másikon magyar felirat olvasható, az utóbbit Pápai Páriz Ferenc, a tudós enyedi professzor írta:

*Tótfalusi Miklós nyugoszik ez helybe,
Magyarország szülte, Erdély felnevelte,
Hollandia betű metszésre s öntésre
Sok nemzetek nyelvén hírrel készítette:
Mondgyad úton járó, nyugodgyék meg teste!*

*Búsult lelkének lött Isten békessége:
Idegenségünket az Isten ne nézze,
Támasszon hazánknak inkább mást helyette.*

A 18. századból csak két jeles egyéniség sírját emeljük ki. Az egyik az unitárius püspök Szentábrahámi Lombárd Mihályé (1684–1758). Koporsó alakú, latin feliratos kőve az I. C parcellában, egy nagy fa tövében található. Németországi tanulmányok után közel négy évtizedig vezette a kolozsvári Unitárius Kollégiumot, annak megmentője volt. Amikor a katolikus restauráció nyomán

A Dsida-sírbolt (fent). A temető legszebb barokk emléke, De Gladis ezredes sírköve (lent)

1718-ban kiűzték iskoláját a főtéri épületből, áttelepítette egy Magyar utcai polgárházba, s elindította a felemelkedés útján. A másik emlékkő már az „új módi” képviselője: az Erdélyben berendezkedő császári csapatok tisztje, Ioannes Fabritius de Gladis báró (1676–1750), Kolozsvár katonai parancsnoka fekszik alatta. A díszes barokk kő egy nagy nyílhegyre emlékeztet. Felül denevérszárnyú koponya koronázza. Alatta hadiszerszámokra és zászlókra helyezett szarvasos címer, s egy lelógó rojtkal díszített paláston található a hosszú felirat. A bécsi barokk hatását tükrözi e kő, talán nem is kolozsvári mester faragta. Nem véletlenül maradt meg épségben a lutheránus temető díszhelyén, hátulján e felirattal: *„Hier ruht der Spender des Friedhofes. E sírkertet az itt nyugvó hívünk adományozta egyházunknak. Áldott legyen emléke!”*

A 19. század jeles sírjainak tömegéből már csak válogathatunk. Szentábrahámival egy parcellában nyugszik, ma már csak fejkövének felső, feliratos részével jelölt, szerény sírban Gyarmathi Sámuel (1751–1830). 1782-ben Bécsben szerzett orvosi diplomát. Kételkedett a Sajnovics János megállapította magyar–lapp rokonságban, s azt meg akarta cáfolni. Göttingában végzett tanulmányai során azonban a tények hatására kénytelen volt elismerni, hogy a magyar a lapon kívül még öt más finnugor nyelvvel rokon, s így megírta 1799-ben híres munkáját, az *Affinitast*, mellyel megalapozta a finnugor nyelvészetet. Később tíz évig a zilahi Református Kollégiumban tanított. E parcellának a magaslati pontján, négy sír oroszántól őrzött, hatalmas kőobeliszk alatt nyugszik Kendeffy Ádám gróf (1796–1834). Népszerű szabadelvű főúr, sportember volt, aki egy lakoma után hirtelen halt meg. Mindenki politikai gyilkosságra gyanakodott, s az egész város kivonult a temetésre. Nevét be sem vették a kőbe. Századunk elejéig mindenki tudta, kit siratnak az oroszlanok. Ugyancsak a „tetőhöz” közel, a keleti kerítés mellett, a III. B-ben egy másik impozáns oszlop áll. A neogótikus obeliszk tetején mellszobor, alatta Bölöni Farkas Sándor (1795–1842) felirata. A reformkor egyik vezéregyénisége volt, aki amerikai útjáról magával hozta a demokrácia élményét, s arról nagy

Bartalis János költő,
evangélikus főgondnok kopjafája

sikerű útikönyvben (1834) számolt be. Ő a kolozsvári kaszinó egyik alapítója s az itteni színtársulat támogatója.

A Kertek elnevezésű parcella egyik neogótikus elemeket kombináló emlékoszlopán koszorút tartó, térdeplő angyal látható. Ilyen angyalos sírkő még néhány évtizeddel ezelőtt tíz is akadt, mára ez maradt hírmondónak. Rajta gróf Kornizs Zsigmond (1824–1854) és felesége archaizáló szövegű feliratát találjuk. Az alig harminc évet élt főúr a fényképészet kísérletező erdélyi úttörőjeként maradt emlékezetes. Valamivel feljebb, megdőlt fejkövön Aranyosrákosi Székely Sándor (1797–1852) unitárius püspök neve olvasható. Ő írta meg az unitárius vallás első történetét (1839), de az irodalomtörténet az 1820-as években, bécsi diákoskodása idején írt eposzáért (*A székelek Erdélyben*) tartja számon. Ennek mitológiáját vette át Vörösmarty a *Zalán futása* megírásakor.

A 19. század közepén jött divatba a kripták építése. A jómódú polgári és főúri családok díszes, nagyméretű, néha 20-30 koporsót befogadó sírboltokat alakítottak ki. Az elsők közül való a Mauksch-Hintz-kripta a lutheránus temetőben. Piramis alakú, klasszicista portáléja alatt a gyógyszerészetre utaló, 1855-ös keltezéssel ellátott empire domborművek hívják fel magukra a figyelmet. A Mauksch család a 18. század közepén a Felvidékről telepedett Kolozsvárra, s itt a leghíresebb, Fő tér szegleti gyógyszertár tulajdonosa lett. Az egyik Mauksch lányt Hintz György (1808–1876) lutheránus lelkész vette feleségül, aki 1861-től elsőként kezdett el magyarul prédikálni az itteni evangélikus templomban. Az ő fiuk gyógyszerészdoktorként örökölte a patikát. Leszármazottaik három generáción át, a kommunista államosításig vitték tovább a szakmát. Egykori gyógyszertárunk ma gyógyszerészeti múzeum, melynek alapjait a közelben nyugvó Orient Gyula (1869–1940) professzor vetette meg.

A Kertek parcella díszes kerítéssel, vaskapuvál különválasztott része volt a Jósika-kert. Ennek végében máig áll a kápolnaszerűen kiképezett, 30 helyes báró Jósika-kripta, melyet a politikus és sportember Jósika Lajos (1806–1891) építtetett, s ide hozatta át bátyja, Jósika Sámuel (1805–1860), az utolsó erdélyi kancellár hamvait, majd ide temették Lembergen elhunyt öccsét, Jósika János (1817–1885) altábornagyot, a második huszárezred tulajdo-

Kornizs Zsigmond síremléke (fent)
Egy ereszes kő olasz koszorús
jelvénnel (lent)

Jósika Miklós író és Podmaniczky Júlia
íróné emlékműve (lent)

nosát is. Egyik unokaöccse, szintén Jósika Sámuel (1848–1923) a király személye körüli miniszter, majd főrendiházi elnök volt, s az erdélyi Országos Magyar Párt első elnökeként halt meg. Felesége, báró Jósika Paula (1889–1962) révén került ide a két világháború közti vezető magyar politikus, pártelnök gróf Bethlen György (1888–1968) is. Budapestről szállították ide megpihenni gróf Bethlen Józsefné Sisányi Erzsébetet (1827–1898), akinek első férje gróf Leiningen-Westerburg Károly 1849-es aradi vértanú volt. A kert bejáratához s így a főúthoz is közelebb esik a magyar regény atyjának, báró Jósika Miklósnak (1794–1865) és feleségének klasszicizáló síremléke. Jósika *Abafi* című regényével (1836) új korszakot nyitott irodalmunkban, Jókai felléptéig a legnépszerűbb író volt. Részt vett az 1848/49-es szabadságharcban, s ezért annak leveretése után menekülnie kellett. Brüsszelben és Drezdában élt haláláig. Csak születése centenáriumán hozatta haza a család Miklós hamvait s drezdai sírkövét, mely német és magyar felirattal a sír mellett áll. A Házsongárd Alapítvány mind a kriptát, mind pedig az író sírját renováltatta, rendbe tette.

A III. B-ben, Brassai sírja előtt, egy szürke márványoszlopon Ruzitska György (1786–1869) neve olvasható. A Bánffy család hívta meg Bécsből zenetanárnak, aztán 1819-ben Kolozsvárt telepedett le, s itt 1837-ben megalapította a zenekonzervatóriumot. Ennek keretében oktattak és közösen muzsikáltak, koncerteket rendeztek. Ruzitska egy ideig a színház karmestere is volt. A temetőkapuhoz közel egyik kései utóda, a konzervatóriumigazgató és zeneszerző Farkas Özön (1851–1912) nyugszik szép, szecesszionista márványkő alatt. A Ruzitska-sírtól csak pár lépésre pihen Kriza János (1811–1875), a költőként is számon tartott unitárius püspök, aki az első székely népköltészeti gyűjtemény, a Vadrózsák (1863) összeállításával tette maradandóvá nevét.

A Kertek parcella legfelső pontján két impozáns kripta áll, mindkettő építészeti remekmű. A fentebb levő a régebbi, gróf Mikó Imre építtette felesége számára. A szeretett asszony, gróf Rhédey Mária (1811–1849) azalatt halt meg gyermekágyi lázban, amíg férje a forradalom miatt Bécsbe volt internálva. A gróf Kagerbauer Antallal tervezette meg a Mikó- és Rhédey-címerekkel díszített neogótikus sírboltot, mely-

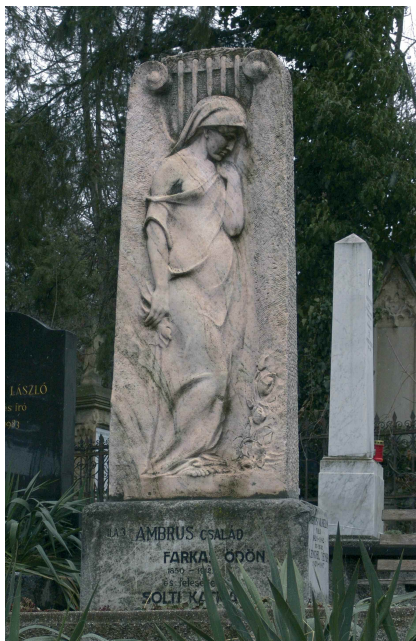
be egy prágai szobrásszal fehér márványból szarkofágot faragtatott. Mikó Imre (1805–1876), családja utolsó férfi tagja, Erdély Széchenyije – ahogy nevezték – vagyonát jótékonykodásra költötte, ő az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a sepsiszentgyörgyi Református Székely Mikó Kollégium alapítója. Tudományos műveket is írt, a kiegyezés után miniszter volt. A kripta mellett, gránitobeliszk alatt pihen. A szomszédos kriptát a kéthattyús iktári gróf Bethlen fejedelmi címer ékíti. E család két utolsó tagja nyugszik itt. Bethlen Domokos (1805–1866), a katolizáló, Bécsben élő főúr építtette Ybl Miklós tervei szerint. Aztán húga, gróf Bánffy Miklósné iktári Bethlen Kata (1810–1871) is ide tért nyugovóra, s az ő révén a bonchidai Bánffy grófoké lett ez a neoromán kripta. Ezek utolsó sarja, gróf Bánffy Miklós (1873–1950), az író és politikus már csak urnában került ide 1976 őszen. Nevéhez fűződik az utolsó magyar királykoronázás megszervezése s az erdélyi arisztokrácia első világháború előtti hanyatlásának megörökítése regénytrilógiában.

Szintén építészeti remekmű a temető bejáratí főkapujától balra eső klasszicista mauzóleum. Angyallal díszített szarkofágja alatt Sigmond Elek (1810–1877), az első kolozsvári nagyiparos neve olvasható. 1853-ban alapította szeszgyárát a szentpéteri templom közelében. A lutheránus temető közepén, egyszerűbb családi sírban nyugszik egy másik nagy gyáralapító, Renner János (1856–1920). Ő telepítette 1900-ban Kolozsvárra bőrgyárát, mely egy századon át a város legjelentősebb ipari egysége volt, néhány évvel ezelőtt számolták fel.

A 19. század végére Kolozsvár orvosi központtá vált. A 18. századtól a Pataki orvosdinasztia négy nemzedéke is itt gyógyított (egyikük Erdélyország főorvosa, másikuk az első orvostörténész). A Gyergyai család orvosnemzedékeinek elindítója az alig 36 évet élt Gyergyai Árpád (1845–1881) volt, aki bécsi tanulmányok után a vérátömlesztéssel kísérletezett Kolozsvárt, s Edinburgh-ban Listertől tanulta az antiszeptikus sebészetet. Hasonló nevű fia európai hírnévű fül-orr-gégész lett. Olyan orvos tudósok nyugszanak még a Házsongárdban, mint a sebész Brandt József (1839–1912), a patológus Genersich Antal (1842–1918) vagy a belgyógyász Purjesz Zsigmond (1846–1918). Orvos volt a házasság révén ide telepedő John Paget (1808–1892), magyarul Paget János

A tragikus sorsú Szabédi László sírköve (Szervátiusz Jenő alkotása) (fent)

Farkas Ödön zeneszerző sírja (fent) Kolozsvár történetírója, Kőváry László síremléke (lent)

is. Az elvált Bánffyné Wesselényi Polixéna kedvéért cserélte fel a ködös Albiont Erdélyre, amelyről 1839-ben angol nyelvű könyvet írt, s amelynek szabadságáért Bem mellett harcolt. Felesége finom tollú útleíróként vált ismertté. Mindketten a Kertek parcella egyik kriptájában nyugszanak. *Espere et persevere* (Remélj és tűrj!) feliratú címerüket néhány éve levették.

A temető legmagasabb pontján neoklasszikus síremlékről tekint alá Brassai Sámuel (1800–1897) mellszobra. Ő tartják az utolsó erdélyi polihisztornak, ő testesíti meg a 19. századi erdélyi tudományosságot. Tíz tudományágban tette le a névjegyét. Pályája az Unitárius Kollégium igazgatóságától az egyetemi tanszékiig, az akadémiai tiszteleti tagságig ívelt. Egykori iskolája ma az ő nevét viseli. Közeliében nyugszik hatalmas kőszarkofág alatt tanítványa, Berde Mózsza (1815–1893) 1848-as kormánybiztos, országgyűlési képviselő, aki hatalmas vagyonát az unitárius egyházra hagyta, amely abból építette a 20. század elején új kollégiumépületeit. Első unokatestvére, Berde Áron (1819–1892), aki a lutheránus temető családi kriptájában pihen, Brassai utóda lett a kollégium természettudományi tanszékén. Ő az első magyar meteorológiai szakkönyv szerzője, s őt választották az 1872-ben megnyílt kolozsvári tudományegyetem első rektorává.

A temetői főkapuval szemben, az I. B parcella szélén három obeliszk emelkedik, a századforduló református püspökeinek állítva emléket: Nagy Péter (1819–1884), Szász Domokos (1838–1899), Bartók György (1845–1907). Nagy és Bartók inkább író, tudós, szónok volt, Szász Domokost viszont az építő püspöknek tartják. Számos erdélyi templom, iskola felszentelése fűződik nevéhez a millennium idején. Legmaradandóbb tette a teológia Nagyenyedről Kolozsvárra telepítése volt százöt évvel ezelőtt, 1895-ben. Az akkor felhúzott épületben folyik ma is a protestánslelkész-képzés. A Házsongárdban nyugszik még több református püspök Kovásznai Pétertől (1617–1673) Vásárhelyi Jánosig (1888–1960). De az unitárius püspökök hosszú sora is ide tért megpihenni.

A századforduló tájáról való oszlai gróf Kuun Géza (1839–1905) főrendiházi tag, akadémiai másodelnök ritka szépségű leányszoborral és bronzplakkokkal díszített lutheránus temetői emlékműve. Mint orientalistát tartotta számon a tudományos világ. 2003-

ban lelketlen „fémgyűjtők” a plaketteket, szobrot lefeszítették a síremlékről. A lutheránus temetőben volt a kolozsvári nőnevelés élharcosának, De Gerando Antoninának (1845–1914) is a sírja. Ma már más név díszleg rajta, emléket a bejáratnál kis kőtábla őrzi. Az általa vezetett Felsőbb Leányiskolát csak „Dezserándó”-ként emlegették. A II. C parcella három püspöksírja mögött Hirschler József (1874–1936) kolozsvári főesperesnek, művészettörténésznek van szobordíszes nyughelye. A térdeplő egyenruhás leány arra utal, hogy Hirschler a második kolozsvári felsőbb leányiskola, a római katolikus Marianum (1908) megalapítója.

A kétszáz évesnél régebbi kolozsvári színháztörténetnek számos kegyhelye van a Házsongárdban. Az első generáció nagy művészei közül ma már egyedül Oroszfái Pergő Celesztin (1784–1858) színigazgató kopott oszlopa áll. Csak a keresztnevét vésték bele, így tartotta számon a közönség. A hásszerepek megtestesítője volt. Tudjuk, hogy mellette fekszik Gidófalvi Jancsó Pál (1761–1845), az első magyar komikus, verses kis köve azonban az 1950-es években eltűnt. A főbejáratához közel, az út mentén, a II. A parcellában nyugszik a legtöbb nagy színész, díszsírhegyet adott nekik a város. Itt egyetlen páros sír hat személyre is emlékeztet. Fekete márványoszlopon, domborműves portré alatt Szentgyörgyi István (1842–1931) neve olvasható: kora legnagyobb karakterszínésze volt. Legendaként emlegetik, hogy 89 évesen is fellépett a *Bánk bán* Tiborcaként. Hiába csábították a pesti színházak, hű maradt a Szamos-parti városhoz. Mellette egy Hamlet-idézetes fedkőre Janovics Jenő (1872–1945) nevét vésték. Ő közel fél évszázadon át volt a kolozsvári színházszász vezéregyénisége, a Farkas utcai színház utolsó, a Hunyadi téri pompás épület első igazgatója. A hatalomváltás után neki kellett átköltöztetni a társulatot a Szamos-parti sétatéri hajlékba, ahol ma is működik. Új iránti fogékonyságára jellemző, hogy az 1910-es években némafilmgyártó vállalatot alapított Kolozsvárt. Sírjában nyugszik felesége, Poór Lili (1886–1969), a társulat kiváló tragikája. A Szentgyörgyi-sírba meg utóbb Kovács György (1910–1977) hamvait helyezték el. Ő a közelmúlt vezető erdélyi férfi színésze, számos filmszerep alakítója volt. Mint a marosvásárhelyi Szentgyörgyi Istvánról elnevezett színművészeti főiskola professzora új nemzedékeket indított

el a pályán. Kelemen Lajostól tudjuk, hogy a két sírhely korábról is kötődik Tháliához. Janovicsék Székelyné Ungár Anna (1790–1862) reformkori híreszende sírjába temetkeztek. A szomszédos sír pedig Kótsi Patkó Jánosnak (1763–1842), a kolozsvári társulat első igazgatójának volt a nyughelye. Ugyane parcellában, közelebb a kápolnához E[csedi] Kovács Gyulának (1839–1899) van dombormű-portrés, szürke márványobeliszkje. Nemcsak kora legjelesebb Shakespeare-színésze volt, de költő és színműíró is. Petőfi halálának fél-százados évfordulóján, szavalás közben lett rosszul, s halt meg rövidesen.

Az 1920-as évek elejére Kolozsvár vált az erdélyi (romániai) magyar művelődési és politikai élet központjává, itt jelentek meg a fontosabb lapok, folyóiratok, itt működött a legtöbb egyház központja, ide rendezkedett be sok egyesület és szervezet vezérkara. Így az 1920-as évektől a kisebbségi magyar politika és művelődés számos nagy egyénisége került a Házsongárdba. Talán a legismertebbek közülük az írók. Az idősebb nemzedéknek Reményik Sándor (1890–1941) volt a legtipikusabb szószólója. Külön családi sírkertben nyugszik a lutheránus temető szélén, édesapja sírjának szomszédságában. Az apa, Reményik Károly (1857–1935) a századforduló egyik legtekintélyesebb építészvállalkozója volt, számos kolozsvári épület fűződik nevéhez. A fiú kettejük viszonyát így jellemezte:

*„Az építészet megfagyott zene.”
Apámban a muzsika megfagyott.
Nem lírizált. Arányok érdekelték,
S nyugodt vonalak, egyszerűek, nagyok.*

*Az én fejembe, bárhogy erőltették,
Nem ment a számtan s geometria.
Álom-part felé hullámmozott a vérem,
És költő lett az építész fia.*

Mint költő ő vált a magyarság lelkiismeretév. Versei a kitartásra, a helyben maradásra, a templom, az iskola és az anyanyelv fontosságára figyelmeztettek. Az apa és a fiú is a lutheránusok főgondnoka volt. Ugyane temető kertben nyugszik a szabad vers erdélyi meghonosítója, a szintén evangélikus főgondnok Bartalis János (1893–1976).

A Bartalissal szomszédos sírkertből, monumentális, oszlopos családi emlékműről néz a főútra Kós Károly (1883–

1977) felirata. Kós sokoldalú tehetség, tipikus erdélyi ember. Már fiatalon keresett műépítész, akinek stílusát messziről felismerni. A közhatalomváltás után politikusként ébresztgette a kisebbségbe került magyarságot, majd könyvkiadót alapított (Erdélyi Szépművészeti Céh), folyóiratot szerkesztett, s maga is olyan regényeket írt, melyeket áthatott a transzszilvanizmus szelleme.

A nőírók közül a Kertekben szerény kő alatt nyugvó Berde Máriát (1889–1949), az erdélyi leány- és asszonysors regénybe foglaltját említjük. Az övével szomszédos nővére, Dóczyiné Berde Amál (1886–1976), a Kalotaszeg tájait megörökítő festőművész sírja. Rajta kívül a Házsongárdban még az ecset olyan mesterei pihennek, mint Ács Ferenc (1876–1949), Szopos Sándor (1881–1954), Szolnai Sándor (1893–1950), Nagy Albert (1902–1970), Fülöp Antal Andor (1908–1979), Gy. Szabó Béla (1905–1985), Miklóssy Gábor (1912–1998), Mohy Sándor (1902–2001).

Az erdélyi magyar irodalom második nemzedékének legtehetségesebb képviselője az I. C parcellában, egy domboldalba ágyazott kriptában nyugszik. Dsida Jenő (1907–1938) életútja igen rövid volt, de így is teljes lírai életmű maradt utána. Versei a természetéről, a szerelemről, az élet szeretetéről szólnak a szívbetegség szorítása alatt. A kriptá homlokzatán saját megfogalmazású sírverse:

*Megtettem mindent, amit
megtehettem,
Kinek tartoztam, mindent megfizettem,
Elengedem mindenki tartozását,
Felejsd el arcom romló földi mását.*

A kriptá közelében, egy Szervátiusz Jenő faragta sírkő alatt nyugszik Szabédi László (1907–1959) költő, nyelvész, esztéta. Élete már átnyúlik a kommunista időkbe, maga is az új rendszert dicsőítette egyes verseiben. A Bolyai Egyetem egyik legtekintélyesebb professzora volt, amikor 1959-ben kikényszerítették ennek egyesítését a román tannyelvű Babeş Egyetemmel. A tiltakozás gesztusával vetette magát a vonat elé. A Házsongárd a félszázados kommunista diktatúra számos „hősnak” csillagos vagy sarló-kalapácsos sírját őrzi. Közülük Nagy István (1904–1977) munkásíróét emeljük ki. A párt tehetséggel megáldott katonája, kiszolgálója volt élete során. Így lett belőle

hatelemis tanulmányai ellenére a Bolyai Egyetem rektora, az akadémia tagja. Legmaradandóbb alkotása önéletrajzi regénysorozata.

A második világháború után induló írók-költők művei a *Forrás* sorozatban leltek nyomdafestékre, így *Forrás*-nemzedékként emlegetjük őket. Első nagy tehetségük Szilágyi Domokos (1938–1976), modern versek szerzője, remek műfordító volt. Leghíresebb poémáját Bartókról írta, akit példaképének tekintett. Kolozsvár határában vetett véget életének. Vele egy sírban – a Kertek parcellában – nyugszik felesége, a szintén tragikus sorsú Hervay Gizella (1934–1982) költőnő s kisfiuk, Szilágyi Attila, aki az 1977-es bukaresti földrenség idején vesztette életét. Azóta a nemzedék egy másik költő tagja, a szürrealista tájversek szerzőjeként ismert Palocsay Zsigmond (1935–1994) is kiköltözött a Házsongárdba. A prózáírók közül a satíraszerző Bajor Andor (1927–1991), az új elbeszéléstechnikával kísérletező Panek Zoltán (1928–2001), valamint a regényeivel népszerűvé vált Bálint Tibor (1932–2002) nyugszik már itt.

A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával a Házsongárd Alapítvány 2002-ben emléktáblát állíttatott a lutheránus sírkert bejáratánál a temetőben nyugvó magyar akadémikusok névsorával. Akkor 34 név került bevésésre. Az 1842-ben elhunyt Bölöni Farkas Sándor nyitja meg a sort, s az újabb idők olyan halottai emelik rangját, mint az iskolaalapító erdélyi történettudós Kelemen Lajos (1877–1963) vagy a szótáríró, nyelvtörténész Szabó T. Attila (1906–1987). Azóta még öt névvel gyarapodott a jegyzék, legutóbb Faragó József (1922–2004) néprajztudós tiszteleti tag lépett a bevésésre várakozók közé.

„A Házsongárdi temetőt meg kell szolgálni” – mondotta Cs. Szabó László. Mi hozzátehetjük: akik megszolgálták, azok sem könnyen jutnak ma már ide. És nincs az a szolgálat, amelyért valamely sír sértetlenségét biztosítsák. Bár 2004 márciusában magyar örökséggé nyilvánították, veszendőben a Házsongárd, legalábbis annak magyar jellege, s a mi nemzedékünkötől függ, sikerül-e valamiként legalább az emléket marandóvá tenni. ♦

Gróf Rhédey Mária márványból faragott szobra a családi kriptában

AZ ELVESZETT CENTRUM

KOLOZSVÁR A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

1918 óta Kolozsvár a román–magyar etnikai, politikai, társadalmi és szimbolikus konfrontáció központja és egyben az erdélyi szupremáciáért folytatott versengés legfőbb színtere volt. Kolozsvár egyike azoknak a közép-európai városoknak, ahol minden gesztusnak, megnyilvánulásnak, döntésnek és konfliktusnak etnikai olvasat (is) tulajdonítható. Eltérően számos más vegyes lakosságú térségtől, mint például a Szudéta-vidék, Szilézia vagy az Isztriai-félsziget, Kolozsvár és általában Erdély többnemzetiségű jellege nem szűnt meg a második világháború utáni évtizedekben. Paradox módon az etnikai konfliktus továbbélését pontosan az okozta, hogy a második világháború utáni első években nem került sor lakosságcserére vagy tömeges jellegű etnikai tisztogatásra.

A VÁROS TÁRSADALMI ÉS ETNIKAI PILLÉREI 1940–1948

A magyar lakosság helyben maradása és a II. világháború alatt a magyar adminisztráció által kiépített kulturális intézményrendszer 1945 utáni fenntar-

tása elsősorban a Szovjetunió által diktált integratív nemzetiségi doktrínának volt köszönhető. Ennek fő irányvonalaként az erdélyi magyar lakosságnak a létező új keretekbe történő politikai integrációját, vagyis a magyaroknak az új népi demokratikus román állam építésében való aktív részvételét célozta meg. A nemzetiségi arányok radikális megváltoztatásának akkori elmaradását, mely a korabeli kisebbségellenes közép-európai közszellemben páratlan jellegűnek minősült, az összefoglaló táblázatban közölt népszámlálási adatok is szemléltetik: Kolozsvár 1945 után még több mint egy évtizedig abszolút magyar többségű város maradt.

A nemzetiségi arányokban a háború éveiben többször is változás állt be, és a letragikusabb veszteséget a kolozsvári zsidó lakosságnak kellett elszenvednie. Már az 1940. szeptemberi magyar bevonulás jelentős hatással volt a város nemzetiségi összetételére. Míg az 1930-as román népszámlálás szerint a lakosság 34,6 százaléka vallotta magát románként (47,3%-a magyar), az 1941-es népszámlálás adatai szerint a románok aránya 10%-ra csökkent. Ez főleg a román közigazgatási és katonai szervek tömeges kivonulá-

sának tulajdonítható, ám figyelembe kell venni azt is, hogy sok kétnyelvű, de román származású lakos nem vallotta be román nemzetiségét. Ezzel szemben a magyar anyanyelvűek aránya 1941-ben 88%-ra emelkedett az 1930-as 47,3%-ról, részint a több ezer főre tehető, az anyaországból érkező államapparátusnak, részint pedig a jelentős számú zsidó lakosság „visszama-gyarosításának” köszönhetően.

A zsidó lakosság által – aggodalmaik ellenére is – inkább lelkesedéssel fogadott visszacsatolás után azonban egymást érték az ellenük irányuló csapások: az Erdélyi Párt vezetőinek kérése ellenére Budapest a zsidótörvények hatályának azonnali kiterjesztése mellett döntött, majd a háborúba való bekapcsolódás következtében a 17 ezer főt számláló kolozsvári zsidóságnak több mint negyötöde munkaszolgálatban vagy Auschwitzban semmisült meg. A kolozsvári zsidók deportálása mélyreható pszichikai traumát okozott a magyar–zsidó viszonyban, és egyben súlyos csapást a város társadalmi fejlődésére.

A zsidótörvények nyomán végrehajtott vagyonelkobzások, a tulajdonviszonyok erőszakos megváltoztatása, majd

az utolsó fél évszázadban a város gazdasági és kulturális életében meghatározó szerepet játszott zsidó polgárság fizikai megsemmisítése radikálisan megváltoztatta Kolozsvár magyar kultúrájú „pillérének” belső társadalmi rétegzettségét is. A pozíciójukban megingott, politikailag megbízhatatlannak minősített polgári rétegek helyett néhány esztendeig meghatározó szerephez jutott a döntően magyar szocializációjú ipari munkásság és a kisiparosi réteg. Példaként említhetők a Dermata bőrgyár dolgozói, akik az „Észak-Erdély Köztársaság” alatt, majd a Groza-kormány első időszakában Jordáky Lajos szociáldemokrata, kommunista szakszervezeti és népvészér irányításával a hivatalos szervekkel párhuzamosan tevékenykedő, felfegyverzett milíciát alkottak.

A téglagyári ideiglenes gettó kiürítését, majd 1944 őszén, a magyar közigazgatás visszavonulását követően a város elnéptelenedett. Az októberi szovjet–román bevonulás napjaiban az NKVD több száz, egyes források szerint 3-5 ezer magyar lakost deportált a Szovjetunióba, ahonnan egy részük sosem tért haza. Az 1944. december 1-jén tartott összeírás 73 ezer lakost számolt össze (az 1941-es 111 ezerrel szemben), akiknek 83,5%-a magyarnak, 11%-a románnek vallotta magát.

A következő években a lakosságszám (bár nemzetiség szerint eltérő ritmus-

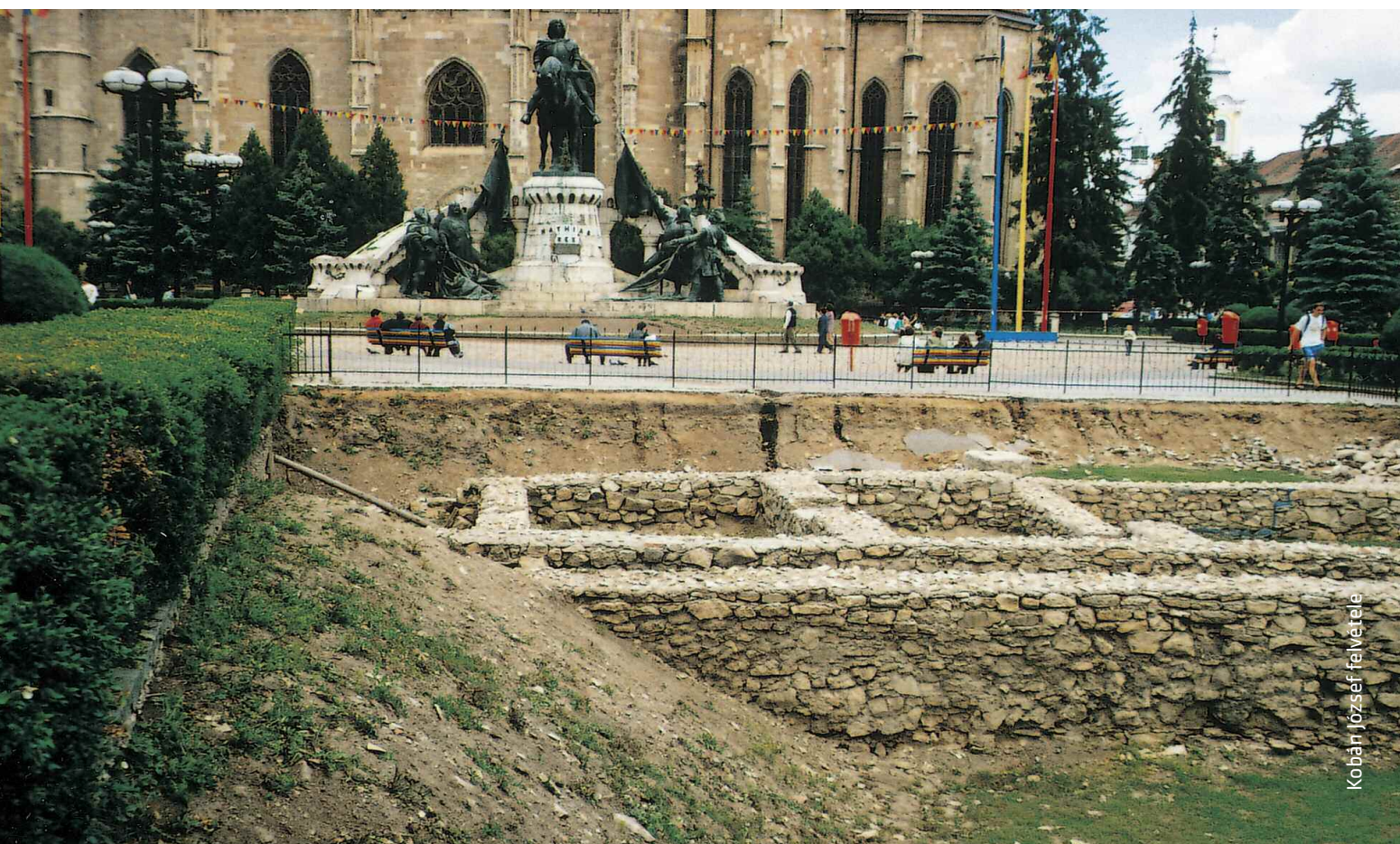
ban) gyors növekedésnek indult. 1948-ban már közel 120 ezer lakost regisztráltak, ebből 68 ezer vallotta magát magyarnak, 47 ezer románnek és közel 5 ezer zsidónak. A románok térnyerését, akárcsak a második bécsi döntést követően a magyarokét, elsősorban a közigazgatási szervek és az 1940 után Nagyszébenbe és Temesvárra menekített román egyetem visszatérése okozta. A második világháború utáni években a zsidó lakosok száma is növekedett, mivel a román és a magyar egyetem párhuzamos működése és az egyre bővülő kulturális és közigazgatási szervek mind több szakembert és pártfunkcionáriust vonzottak Kolozsvárra.

1948-ban 1625 zsidó anyanyelvű lakost regisztráltak a városban, de a zsidók tényleges száma (a Zsidó Demokratikus Bizottság kommunistabarát tömegszervezet egyik jelentése szerint) ötezerre volt tehető. A koncentrációs táborokból visszatért zsidók vegyes érzelmekkel viszonyultak az akkor még többségben lévő magyarokhoz. A holokauszt emléke, melyet súlyosbított a kolozsvári magyar lakosság passzív vagy egyenesen kollaboracionista hozzáállása, egyeseket arra készítetett, hogy kulturális önazonosságukat megtagadva a románsághoz forduljanak új integrációs lehetőségért. Mások a magyar kulturális intézmények (a Bolyai Egyetem, az opera és a színház) felépítésében és működtetésében vettek részt.

AZ OSZLOPOSODÓ VÁROS 1948–1956

Kolozsvár politikai élete az 1946. november 19-ei választásokig a politikai és etnikai megosztottság jegyében zajlott. A város irányításáért küzdő két etnikum harcának szerves része volt a kommunista párthoz és a baloldali eszmékhez való viszony. A két világháború közötti években a szociáldemokrata mozgalomnak, majd 1924-től az illegális kommunista pártnak kisebb, de folyamatosan működő hálózata alakult ki Kolozsváron. A földalatti mozgalom néhány száz tagja és szimpatizánsa döntően magyar munkásokból, valamint zsidó származású kispolgári vagy értelmiségi rétegekből rekrutálódott. A kevés román aktivista is, például a háború utáni első polgármester, Tudor Bugnariu, valamint Kolozs megye főispánja, Teofil Vescan is erős magyar szocializációs háttérrel rendelkezett.

A Groza-kormány az erdélyi magyar lakosságot elsősorban a Magyar Népi Szövetségen (MNSZ) keresztül igyekezett integrálni, amely egyszerre volt baloldali irányítású transzmissziós szíj és lépett fel a magyar nemzeti érdekek képviselésében a bukaresti kormánnyal szemben. 1945 után a magyar lakosság azonban a tömegszervezetté átalakuló kommunista pártban is felülreprezentált volt: 1947 júliusában a szovjet KB külügyi osztályának adatai

szerint a pártnak 703 ezer tagja volt, ebből 12,3% (86 ezer fő) volt magyar nemzetiségű. A felülreprezentáltság még hangsúlyosabbnak mutatkozott Kolozsváron. 1946 januárjában 7919 tagot számlált a kolozsvári RKP szervezete, ebből 6496 (82%) magyar, 842 (10,6%) román, 581 (7,3%) zsidó volt.

A főleg állami hivatalnokokból és egyetemi diákokból álló román lakosság ellenszenvvel fogadta a magyarok párton belül térfoglalását. 1946-ban több alkalommal is előfordultak etnikailag és egyben politikailag motivált összecsapások a többségükben magyarokat foglalkoztató üzemek munkásai, valamint a Maniu-féle parasztpárthoz vagy a legionárius mozgalomhoz közel álló román egyetemisták és középiskolai diákok között.

1947 elejére az RKP bővítése Kolozsváron is elérte a csúcspontját: ekkor 12 314 tagot regisztráltak, az összlakosság kb. 10%-át. A románok aránya nagymértékben nőtt, meghaladva a 25 százalékot, de a magyarok aránya (akiknek egy része MNSZ-tag is volt) továbbra is meghatározó, 66,4%-os maradt. A következő évekről nem állnak rendelkezésünkre hasonlóan pontos adatok, de biztonságosan feltételezhető, hogy az 1948–52 között zajló tagrevízió és belső tisztogatások a román pillér erősödését eredményezték, ami egyébként párhuzamos volt a román lakosság gyors számbeli növekedésével. A városi párt-hierarchián belül azonban továbbra is

informálisan érvényesült a magyar fölény: a gyűlések és az ünnepi beszédek rendszerint két nyelven hangzottak el (a román lakosság jártasabb volt a magyar nyelvben, mint fordítva). 1948 és 1952 között Kolozsvárnak utolsó ízben volt magyar nemzetiségű polgármestere az 1950-től néptanácselnöki títussal rendelkező Veress Pál, a kommunista párt egyik rangidős kolozsvári aktivistájának személyében.

Bár a kommunista rendszer struktúráinak kiépülése a város lakosságát nemzetiségtől függetlenül érintette, a szovjet mintára kivitelezett államépítési gyakorlata mégis kisebbségellenesnek bizonyult. Az 1948. júniusi államosítások nyomán Kolozsváron és Kolozs megyében 44 olyan nagyüzem került állami tulajdonba, amelyek többsége korábban magyar vagy zsidó tulajdonban volt. Bár az első körben kinevezett munkásigazgatók nagy része magyar volt, ez nem változtatott azon a tényen, hogy a kisebbségi tulajdon elkobzása súlyos csapást mért az erdélyi magyar lakosság gazdasági pozícióira és társadalmi presztízsére. Hasonló módon hatott a helyi magyar közösségre az egyházi iskolák államosítása, amit az 1948-ban szovjet mintára hozott tanügyi törvény rendelt el. Bár a magyar egyházaktól elkobzott tanintézmények az '50-es években még általában magyar tannyelvűek maradtak, tanáraik egyre fokozódó állami ellenőrzés alá kerültek, ami az oktatás minőségét is negatívan befolyásolta.

A diktatúra első éveiben párhuzamosan működött, szerteágazó román és magyar állami kulturális intézményeknek, egyetemeknek, operáknak,

színházaknak, napilapoknak és kulturális folyóiratoknak köszönhetően kiépült egy „tökéletesen” oszloposodott Kolozsvár. Így miközben folytatódott az 1919-ben elkezdődött és 1940-ben megszakított államépítés és a „román” Kolozsvár kialakítása, a magyar közösség számára, elsősorban a Bolyai Egyetem révén, a „kincses város” továbbra is megőrizte központi szerepét az elit újratermelésében.

TÖRÉSPONTOK 1952, 1956, 1959

Az ideiglenes etnikai egyensúly és Kolozsvár magyar centrum szerepe 1952-ben kezdett megtörni. A Szovjetunió és személyesen Sztálin által szorgalmazott Magyar Autonóm Tartomány létrejöttével az új közigazgatási egység székhelyén, Marosvásárhelyen egy alternatív központ született. Az orosz levéltárakban végzett kutatások szerint a szovjet legfelsőbb vezetés már 1951 folyamán elhatározta, hogy Erdély magyar lakta területein egy szovjet mintára szabott autonóm egységet kell kialakítani. 1951 szeptemberében két Bukarestbe kihelyezett szovjet tanácsadó, P. Arhipov és P. Tumanov *Feljegyzés a magyar autonóm tartomány létesítéséről* címmel memorandumot szerkesztett a SZK(b)P KB-nak. A dokumentumban két lehetséges változatot terjesztettek a moszkvai döntéshozók elé.

Az egyik változat egy több mint egymillió lakossal rendelkező, nagyméretű tartományt képzelt el, amely nemcsak a történelmi Székelyföldet, hanem a Mezőség nagy részét is magába foglalva egészen Kolozsvárig terjedt volna ki. A tartomány központja az akkor még magyar többségű Kolozsvár lett volna (amit a szovjet elemzők helyeselték), viszont lakosságának csupán 55-60 százaléka lett volna magyar, míg a többször hangoztatott sztálini nemzetiségi doktrína követelményei szerint az autonóm terület úgynevezett „kompakt” kisebbségi lakosságot igényelt. A második változat már ez utóbbi követelménynek kívánt megfelelni, és a létesítendő autonóm tartomány gyakorlatilag a történelmi Székelyföldet és a felső Maros-völgyet fogta össze.

1952. július 18-án jelent meg a romániai sajtóban az új alkotmánytervezet, mely előírta a Magyar Autonóm Tartomány (MAT) létrehozását Marosvásárhely központtal. Bár a kolozsvári magyar párt-hivatalnokok és értelmisé-

← Harckocsi Kolozsvár főterén az 1989-es rendszerváltás idején

giek korábban nem értesültek arról, hogy szovjet nyomásra olyan autonóm terület kijelölésére kényszerülhet a román vezetés, amelynek akár Kolozsvár is lehetne a központja, a város mellőzésével létrehozott MAT híre sokk-szerűen hatott a kolozsvári magyar elitre. Erről tanúskodnak a kolozsvári magyar konzulátus nyári-őszi jelentései is. A pártgyűléseken és magánbeszélgetéseken egyaránt megfogalmazott nyílt kritikát a központi hatóságok kemény fellépése követte. 1952 augusztusában Kolozsváron és (kisebb mértékben) más erdélyi központokban nagyszabású megtorlóakció indult a frissen megbuktatott magyar származású pénzügyminiszter, Luka László helyi bizalmasai ellen.

Az augusztus 29–30. éjszakáján letartóztatták Veress Pált, a városi néptanács elnökét, Demeter János volt alpolgármestert, a már említett Jordáky Lajost, Balogh Edgárt és a papíron még létező, de politikailag súlytalanra vált MNSZ volt tartományi elnökét, Fodor-Pataki Ádámot. A nyomozó szervek elsősorban 1944–46 közötti „politikai hibák” elkövetésével, konkrétan a magyar nemzeti érdekek képviseletével, területi revizionizmussal vádolták őket. A letartóztatások időzítése mégsem bizonyult véletlennek: az állam célja az volt, hogy miután létrehozott egy alternatív, földrajzilag sokkal periférikusabb „magyar” központot a Székelyföldön, Kolozsvárt megtisztítsa baloldali magyar elitjétől. Ezt is jelzi, hogy Veress Pál utódja egy szinte ismeretlen román pártmunkás lett.

Az 1952 nyári-kora őszi megtorlások a város legkülönbözőbb rétegeit érintették. Június végén az egyetemeken tartott vizsgálatok során 41 diákot és tanárt tartóztattak le, és további kétszáz hallgatót zártak ki az intézményekből. A kolozsvári szovjet konzulátus szerint ezenfelül letartóztattak 700, a városban tengődő „munkakerülőt”, illetve munkanélkülit, akiket közmunkára ítélték, valamint (Kolozs tartomány területén) körülbelül 600 „polgári elemet” és arisztokratát, akiket kényszerlakhelyre helyeztek.

Bár az 1952 utáni években több terv is született számos Kolozsváron működő intézménynek a MAT székhelyére történő áttelepítésére, Marosvásárhely korlátozott befogadóképessége, az általános lakás- és helyiséghiány, valamint a pénzügyi források szükségessége nem tette lehetővé Kolozsvár kiürítését. A legfontosabb intézmények, élü-

kön a Bolyai Egyetemmel, továbbbra is itt működhetek. Marosvásárhely alternatív magyar politikai és kulturális központként való megjelenése azonban Kolozsvár fokozatos háttérbe szorítását eredményezte, és a két város elitjeinek hagyományos rivalizálásához újabb motívummal szolgált.

A ROMÁN KOLOZSVÁR SZÜLETÉSE 1956–1966

Sztálin halálát Romániában rendkívül óvatos enyhülés követte. Az 1956-os magyarországi forradalom előtti éveket a rendszer konszolidációja jellemezte, ami előkészítette az 1956 után beindított erőteljes nemzet- és államépítési folyamatot. Az '50-es évek második felében a magyar többségű észak-erdélyi városok, köztük Kolozsvár románosítása állami prioritássá vált. Az 1956-ban tartott népszámláláskor a románok száma az 1948 óta eltelt 8 év alatt bekövetkezett közel harmincezres növekedéssel szinte elérte a magyarokét (74 033 a 74 155-tel szemben). A vasúti műhelyekben és az újonnan létesített üzemekben, például a Carbochim üzemében a munkások túlnyomó többsége már román volt, akik a közeli falvakból, a Mócvidékről vagy – akkor még csekély számban – a Kárpátokon túlról telepedtek be Kolozsvárra. Demény Lajos történész visszaemlékezése

Román zászlók a főtéren

szint 1957-ben a párt főtitkára, Gheorghe Gheorghiu-Dej pezsgőbontással ünnepeltette meg a KB épületében dolgozó káderekkel (beleértve a magyar nemzetiségűeket) a Központi Statisztikai Hivatal friss jelentését, mely szerint Kolozsvár a történelemben először abszolút román többségű várossá vált. A város urbanisztikai arculata is gyorsan változott már az ötvenes évek első felében: az állami szervek, a katonaság, az oktatási intézmények (elsősorban a Babeş Egyetem) és az új üzemek körül épült az egyre nagyobb, a hagyományos magyar várostól immár függetlenül működő „román” Kolozsvár. Az új kolozsvári román elit számára a magyar nyelv immár elvesztette elsődleges és elkerülhetetlen kommunikációs eszköz szerepét, inkább egy megtúrt státusú nyelvvé vált.

Az 1956-os forradalom kolozsvári visszhangja kitűnően jellemezte nemcsak a város etnikai megosztottságát, hanem a román lakosság alapvető lojalitását az iránt a román állam iránt, amelynek jelenlegi politikai rendszerét ugyan nem kedvelte, de neki köszönhetően mind több román nemzetiségű személy emelkedhetett feljebb a társadalmi ranglétrán. Az október 24-i diákgyűlést szervező magyar diákok többször is sikertelenül igyekeztek kapcso-

latba lépni román társaikkal, akikkel a Babeş Egyetem vezetősége elhitette, hogy a megmozdulás revizionista és románellenes jellegű lenne. A Magyarországgal tervezett szolidaritási tüntetés meghiúsult, és már október 25-én elkezdődött az a hosszú megtorlás, amelynek során 1959-ig körülbelül száz fiatal és egyetemi kádert ítéltek el. 1959-ben a magyar egyetemnek a románba történő beolvasztása, majd a középiskoláknak az 1959/60-as tanévtől való egyesítése rendkívül feszült helyzetet okozott a városban. Több magyar oktató, köztük a Bolyai Egyetem prorektora, Szabédi László irodalomtörténész öngyilkos lett. A magyar tanintézmények formális önállóságának megszüntetése elsősorban biztonságpolitikai célokat szolgált, de az intézkedések jól beilleszkedtek abba a stratégiába, amely a többségi nemzet társadalmi és lélektani szupremáciájának kialakítását célozta meg.

Az 1956 utáni kemény bírósági megtorlások közepette a város zsidósága egyre nehezebb helyzetbe került. A nemzeti, Erdélyben kifejezetten magyarellenes kurzus kezdete ugyanis Románia-szerte, tehát Kolozsváron is antiszemita hangulatkeltéssel párosult. Amikor 1958 januárjában a bukaresti hatóságok újból lehetővé tették az 1952-ben gyakorlatilag leállított kivándorlást Izraelbe, néhány hét leforgása alatt az ötezer fős kolozsvári zsidóság egyharmada iratkozott fel az úgynevezett emigrációs listákra. Ez a lépés egyben a romániai egzisztencia felszámolását is jelentette: aki aláírta az űrlapot, már távozása előtt elvesztette munkahelyét, párttagságát, majd a román állampolgárságot is. Távozásával egyidejűleg az állam javára le kellett mondania minden ingó és ingatlan vagyonáról. 1966-ra a kolozsvári zsidó közösség lélekszáma kétezer, tíz évvel később ezer fő alá csökkent.

A magyarok száma a hatvanas években is növekedett, bár sokkal lassabban, mint az előző évtizedben, és 1966-ban elérte a 77 ezret. Arányuk azonban 41,4%-ra csökkent, miközben a román lakosság száma dinamikus növekedett: az 1956-os 74 ezer főhöz képest ekkor 105 ezer főt számlált. Kolozsvár zárt város státusa lehetőséget adott a helyi és immár román többségű hatóságoknak arra, hogy adminisztratív eszközökkel akadályozzák meg vagy lassítsák le a nem román nemzetiségűek letelepedését. Míg a '60-as években a helyi némenklatúrában és az állami szervezetekben (beleértve az állambiztonságiakat, amelyek az '50-es évek végéig sok magyart foglalkoztattak Kolozsváron) gyors etnikai csere zajlott le, ez a folyamat kevésbé érintette a szakmai tudást leginkább igénylő területeket és a műszaki szférát (főmérnökök, főkönyvelők).

CLUJBÓL CLUJ-NAPOCA

Az 1960–70-es években az egyesített Babeş-Bolyai Egyetem magyar szekciója, a színház és az opera, valamint a kulturális folyóiratok jelenléte (*Korunk*, *Utunk*) továbbra is biztosította az immár kisebbségi magyarság identitásápolását. Az 1968-as megyésítési folyamat során létrehozott új székelyföldi központok, Csíkszereda és főleg Sepsiszentgyörgy felfejlesztése azonban Kolozsvár számára egyre nagyobb kihívást jelentett, mely ennek hatására a magyar kisebbségi elit egyértelmű

centrumából egyfajta „transzitivárossá” alakult az egyetemi évek ideköltöző, majd diplomájuk birtokában a székelyföldi városokba visszatelepülő fiatal elit számára. A „magyar” Kolozsvár története azonban már 1964-ben, még a Ceauşescu-korszak előtt szimbolikusan is véget ért, amikor is központi utasításra egy éjszaka leforgása alatt átnevezték a magyar utcákat, és eltávolították a kétnyelvű feliratokat. Bukarest ezzel jelezte, hogy számára lezárult a város „románna tételének” folyamata. 1970-től nagyszabású lakásépítési programba fogtak. Csak a város nyugati peremén fekvő Kolozsmonostoron alig egy évtized alatt százezres lakótelep épült, mely lakosságának legnagyobb részét a Mócvidékről Kolozsvárra áramló román nemzetiségű munkások alkották. Ezt követte az 1980-as években a szintén több tízezer ember befogadására alkalmas Mărăşti-lakótelep, amelynek gyors ütemű építésével párhuzamosan a hatóságok felszámolták az őslakos (magyar nemzetiségű, református vallású) „hóstitiák” birtokait. 1985 táján jóformán az egész Kül-Magyar utcai hóstitót és a Kül-Közép utcai nagy részét lebontották. A kitűnő termőföldeken és az egykori kertek helyén az 1980-as évek elejére tízemeletes tömbházak emelkedtek. A hóstitiák kisebb közösségei – szinte kizárólag idősebb emberek – egy-egy városperemi körzetben húzódtak meg; nemegyszer előfordult, hogy az egykori kertjükbe épült tömbházban kaptak lakást.

Ceauşescu hatalomra kerülése, majd az 1971-es kultúrpolitikai váltás és a nemzeti-kommunista irányzat megerősítése döntő csapást mért a város magyarságára. 1974-ben a város hivatalos nevét is megváltoztatták, miután október 15-én a Román Kommunista Párt Központi Bizottsága ülésén Ceauşescu frissen megválasztott államelnök közölte a jelenlévőkkel, hogy másnapra, október 16-ra esik Napoca római település Hadrianus császár jóvoltából történt municípiumi rangra emelésének 1850. évfordulója. A párt elhatározta, hogy e jeles alkalomból Kolozsváron nagyszabású ünnepséget tartanak, és ennek keretében keresztelik át a várost Cluj-Napocára. A névváltoztatás elrendelése mérföldkőnek számít az 1971-től megerősödő nemzeti kommunista kultúrpolitikában. Ezzel a román kommunista rendszer világosan jelezte, hogy nemcsak a jelenre, hanem a kizárólagos múltbirtoklásra is igényt tart. ♦

FOLYÓIRAT-AJÁNLÓ

KK KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

Az 1926-ban alapított KORUNK a Kárpát-medence egyik legrégebbi, ma is megjelenő magyar nyelvű társadalomtudományi/kulturális/irodalmi folyóirata.

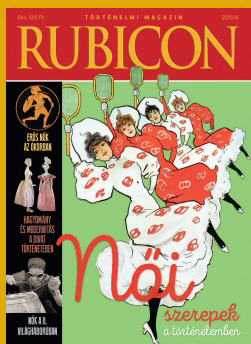
A KORUNK értelmiségi fórum, a tudományos eredmények közvetítője; orgánium, amely egyrészt ötvözte az erdélyiségnek és európaiságnak, másrészt egyfajta híd az erdélyi és az egyetemes magyar szellemi élet szegmensei között.

Megvásárolható Budapesten az Írók Boltjában.

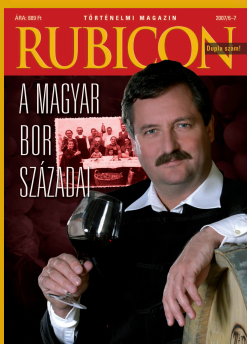
A folyóirat Magyarországon megrendelhető a 0036-30-3499-151-es telefonszámon, illetve emailen: erno.toth.deb@gmail.com

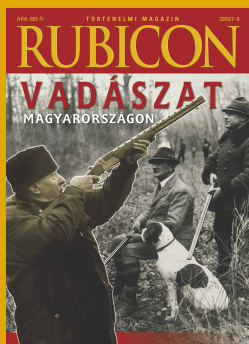
2007/8.

2015/8.

2007/6-7.

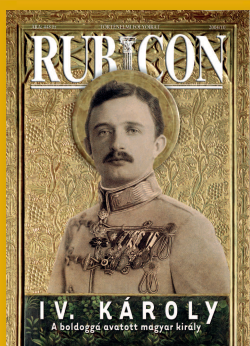

2009/7-8.

2009/11.

Sikerszámaink!

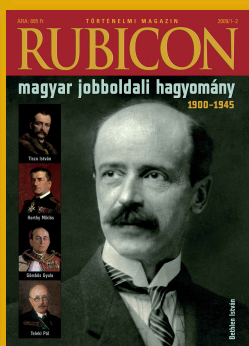
2004/10.

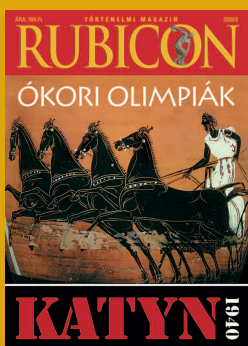
2006/2-3.

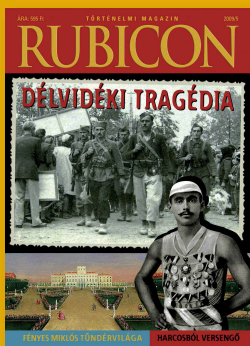
2007/3.

2009/1-2.

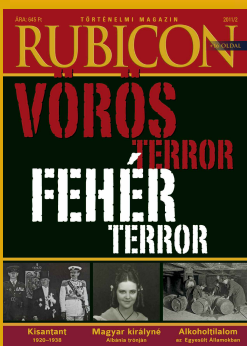
2008/6.

2009/5.

2010/2.

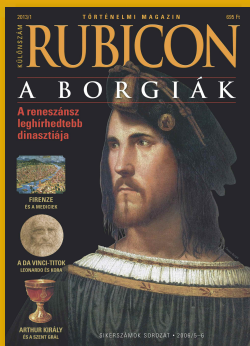
2011/2.

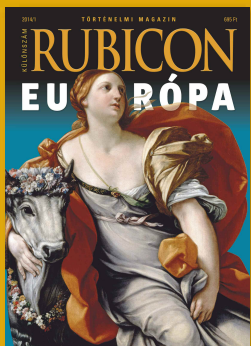
2012/11.

2011/12.

2013/1. különszám

2014/1. különszám

2011/2. különszám

2008/1. különszám

2010/1. különszám

Megrendelhető: www.rubicon.hu

A Mátyás-szoborcsoport Kolozsváron (Fotó: Miklóssy Gyula)

RUBICON-MEGRENDELÉS:

www.rubicon.hu

E számunk az Emberi Erőforrások Minisztériuma és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült.

